

جنوری۔ فروری۔ مارچ 2008

تماہی سناکھ

ہلے شادا ساں مرنا تاہیں!

تماہی ساجھ

مینجنگ ایڈیٹر: سفیر رامہ

ایڈیٹر: جاوید ٹوٹا۔ ڈاکٹر منوشر ما۔ ڈاکٹر جگتار دھیمان۔ امنت کور

ساجھی: محمد آصف رضا۔ ساجد ندیم

ترجمین: لیونارڈ ڈی سوزا، اسلام آباد

رسالہ وچ چھپیاں لکھتاں دے نال
ایڈیٹراں دا سہمت ہونا ضروری نہیں

اپنا (Academy of the punjab in North America) دلوں

سفیر راماہ ہوراں چھاپے چاڑھیا۔

اپنا ویب پیج: <http://www.apnaorg.com>

رابطے لئی: E-mail: rammah@apnaorg.com

تہانوں "سانجھ" ایہناں تھاواں توں لہ سکدا ہے۔ اپنیاں لکھتاں وی ایس پتے تے بھیجو۔

Pakistan

Sajid Nadeem

B-II Ahbab Tower Railway Road, Sahiwal, Pakistan

Phone #: 03458232000, Email: sajidnch@gmail.com

India

Dr. Jagtar Dhiman

Abhivadan, 11 - Sugandh Vihar, Pakhowal Raod

(Phullanwal)

Ludhiana 141013 (Punjab) India

Phone #: 98156 - 59837, Email:

jagdhiman@rediffmail.com

USA

Safir Rammah

13349 Jasper Court, Fairfax, Va. 22033 USA

Phone #: 703-629-7773, Email: rammah@apnaorg.com

کھچتر: دکڑھائی، تمیل سنگھ

مئل: 100 روپے

درھے لئی: 400 روپے۔ پردیس: سال لئی، ہوائی ڈاک خرچے سمیت 50 امریکی ڈالر

چھاپہ خانہ: شرکت پریس لہور

ویروا

■ لکستان

- 05 پنجابی بولی کدی نہیں مرے گی۔ جمیچا سنگھ جوہل
 10 کتھابر یڈلاہال تے اوہدے وسیرکاں دی احمد سلیم
 24 کشمیرا تے پنجاب دی یا ترا چارلز وان ہیوگل۔ ترجمہ: بزرگدرجیت کور

■ شاعری

- 48 محم حسین سید۔ رمضان شاکر۔ محسن مکھیانہ۔ زاہد نواز۔ شمینہ اسماء۔
 غفور شاہ قاسم۔ عاشق رحیل۔ حکیم ارشد شہزاد۔ ونسٹ پیس عسیم صلیبی۔
 صابر چودھری۔ عادل صدیقی۔ آصف ڈار۔ مدثر اقبال بٹ۔

■ کہانیاں

- 64 اک ہڈکا گرچن کور تھند
 73 پنڈت دا نکاح بی ایس بھیر
 81 مُردہ تاری زبیر احمد
 89 اک شرط محمد فضل شاہد

■ شاعری

- 94 ایس۔ ترسیم۔ اندر جیت حسن پوری۔ منوشر ماسوہل۔ گردت سنگھ سنگھ۔ چندر کور۔

■ لکستان

- 104 محبت دا سفر نامہ سلیم پاشا
 125 سکھ دیو ماو پوری نال گل بات منوشر ماسوہل
 134 کدے نہ مٹ سکن والی دلاں دی سانجھ این۔ ایس۔ تندا
 140 وچھڑے بچن نیڑیوں نکلیاں، پروفیسر سردار سوز درشن سنگھ آشت
 145 ایہو جیہاں لال سنگھ دل بیبا کلونت
 153 سینٹرل جیل لاہور دا پرائیوٹ سٹریٹ اکل عظمی
 155 تن پنجاباں دی ادبی رتھلی سانجھ ایس پرمندر جیت سنگھ

خطرے توں باہر ہے پنجابی بولی، پنجابی بولی کدے نہیں مرے گی

جیڑے لوک بولی دے ودھا اتے ترقی نوں نہیں سمجھدے اوہو ہی ایہو جیہاں غیر سائنسی
گلاں کر سکدے ہن۔ بولی صرف اکہر ہی نہیں، جاں پھر لفظ ہی نہیں ہندے، جاں
پھر لفظاں توں بنے لفظ ہی نہیں ہندے، سگوں ایہہ تاں آپے روپ اتے بھادواواں نال
بندیاں وچ گل بات کرن دی طاقت وی رکھدی ہے۔

پچھلے کجھ چرتوں ہر پنجابی ایس گلوں چتا وچ ہے کہ کتے آؤن والے ویلے وچ پنجابی بولی ختم نہ
ہو جاوے۔ اکثر ہی ایس گل نوں اگھاڑن لئی یونیسکو دے کسے سروے دا حوالہ دتا جاندا ہے کہ آؤن
والے پنجاہ سالوں وچ پنجابی بولی ختم ہو جاوے گی، نال دی نال ایہہ وی کہیا جاندا ہے کہ سنسار دیاں
7000 بولیاں وچوں ہر روز اک بولی مر رہی ہے۔ جیکر ہر روز اک بولی مر رہی ہووے تاں ایہہ
ساریاں بولیاں، 7000 تقسیم 365 یعنی کہ لگ بھگ 20 سالوں دے وچ ہی ختم ہو جائیاں
چاہیدیاں ہن۔ ایہناں ہچیتاں نوں سچ غیاں 50 سال تک بولیاں دو واری مر کے پھر جنم لے
چکیاں ہون گیاں۔ دو جی حقیقت ایہہ پیش کیٹی جاندی ہے کہ ایہناں 7000 بولیاں وچ پنجابی بولی دا
تیر ہواں نمبر ہے۔ ایہہ حقیقت تاں سگوں ایس گل نوں ہور طاقت دیندی ہے کہ پنجابی بولی دا ختم ہونا
کوئی سوکھی گل نہیں۔ جیویں سارے جانڈے ہن کہ بھارت وچ فٹ بال کھیڈیا جاندا ہے، نہ ایہہ ختم
ہویا اتے نہ ہی ہووے گا پرفٹ بال وچ ساڈا 200 دیاں چوں اک سواٹھتالیواں نمبر ہے۔ میرے
کہن دا مطلب ہے کہ حساب دیاں جمع بندیاں مطابق بولی وچ گیارہواں جاں تیر ہواں نمبر ہونا کھیڑا
چھوٹی گل ہے اتے ایہنوں تک بولیاں دا مردے آؤنا وی اک قدرتی گھٹنا ہووے گی۔ جیڑے لوک
بولی دے ودھا اتے ترقی نوں نہیں سمجھدے اوہو ہی ایہو جیہاں غیر سائنسی گلاں کر سکدے ہن۔ بولی
صرف اکہر ہی نہیں، جاں پھر لفظ ہی نہیں ہندے، جاں پھر لفظاں توں بنے لفظ ہی نہیں ہندے، سگوں

ایہہ تاں آپنے روپ اتے بھاوناواں نال بندیاں وچ گل بات کرن دی طاقت وی رکھدی ہے۔ بولی دا جنم کسے جغرافیائی خطے دی دین وی ہندا اتے ایس توں وی اگے ایس خطے وچ خاص قسم دے جنٹیک شکل والے لوکاں نال جڑیا ہندا ہے۔ ایہناں عام لوکاں دی ساری طاقت ہی کسے بولی توں اگے توردی ہے اتے اوس دی ترقی کردی ہے۔

21 ویں صدی وچ آ کے بندیاں دیاں دکھ قسماں آپس وچ رچ رچ رہیاں ہن اتے دنیا وچ نیڑتا پیدا کر رہیاں ہن۔ نیڑتا توں میرا مطلب لوکاں دی سوچ اتے رہن بہن دے ڈھنگ جاں جیون جاج وچ اکسارتا آ رہی ہے اتے ایہہ اکو جیسے ہندے جا رہے ہن۔ جتھے اک مول دے لوک دوسرے مول دے لوکاں بارے جا نکاری رکھن لگ پئے ہن اوتھے اوہ اوہناں دیاں بولیاں، پہراوا اتے کھان پین نال سانجھ وی ودھاؤن لگ پئے ہن۔ بندے دی مڈھلی سوچ وچ ایہہ شامل ہے کہ ہر کم نوں سوکھے، سستے اتے سرل طریقے نال کر لیا جاوے۔ ایسے لئی اوہ دوجے مول دے لوکاں توں شبد، کپڑے اتے بھوجن منگ لیدتا ہے جاں ادھار لے لیدتا ہے۔ جو اوس نوں آسانی نال ورتنے، سمجھنے اتے پچاؤنے سوکھے لگدے ہون۔ ایہو کارن ہے کہ دنیا دیاں 7000-8000 قوماں نوں آہنیاں آہنیاں بولیاں نوں خطرہ پیدا ہویا محسوس ہو رہیا ہے۔ ایس توں علاوہ ویہویں صدی دے ادھ توں کمپیوٹر دی ترقی کیتی کھوج نے دنیا دے ایس رلیوں وچ آپنا حصہ پایا ہے۔ چاراک دہاکے تاں لوکی کمپیوٹر دے کارنامیاں توں حیران ہی ہندے رہے۔ اوہناں نوں ایہہ پہنچوں باہری وستو لگدی رہی۔ اوہناں نوں ایس طرحاں لگدا رہیا کہ بہت وڈے ودوان نال جاہل دا واہ پے گیا ہووے، پر 1990 توں بعد ہور ناں وانگ پنجابی قوم دی نویں پیڑھی نے ایس نوں اپناؤنا شروع کر دتا۔ دساں سالاں دے وچ ہی کمپیوٹر پنجاب دے ہر نوجوان دی سوچ دا اہم حصہ بن چکا سی۔ پنجابی دے ادھی عمر لنگھا چکے ودواناں، کھوجیاں اتے لکھاریاں نوں کمپیوٹر کولوں ڈر لگن لگ پیا اتے اوہ ایس نوں بولی دے لئی خاص کر کے پنجابی بولی لئی وڈا خطرہ من لگ پئے ہن کیونکہ اوہ کمپیوٹر دا کم کرن دا طریقہ اتے ترقی دی شرح نوں چنگی طرحاں نہیں سمجھدے سن۔ ایس لئی اوہناں نوں ایہہ کھیتری بولیاں جیہناں وچ پنجابی وی ہے، نوں وڈا اتے بے روک خطرہ سمجھدے ہوئے کھیتری بولیاں دے مرن دا توکھلا اتے واویلا کھڑا کر دتا جو کافی حد تک اچے وی موجود ہے۔

کمپیوٹر کوئی رب دی بنائی بندے ورگی چیز نہیں جو آپے سوچدی آتے کم کردی ہے، ایہدے توں کم لیا جاسکدا ہے۔ ایہہ آپنے آپ کم نہیں کرسکدی۔ کمپیوٹر تاں اک مزدور دی کہی وانگ ہے، کسان دے ہل وانگ ہے جاں پھر لکھاری دی قلم وانگ ہے، جس نوں سمجھ نال چلاؤنی نہیں آؤندی، جاں آپ سٹ کھا بہندا اے جاں کسے ہور نوں زخمی کر دیندا ہے۔ کمپیوٹر دے پروگراماں نے رل ہل کے کے موضوع نوں سمجھ کہ جاں گھوکھ کے پروگرام تیار کیتا ہندا ہے، ایس نوں جدوں کوئی اکلا

سے دے ہتھ نال پنجابی وچ کمپیوٹر دے کھوجیاں نے بوہت ملاں ماریاں ہن۔ فونٹس دا اکٹھ، پنجابی سٹیل چیک، پنجابی ادسی آر، پنجابی کرم انک پروگرام، پنجابی ڈیٹا بیس، پنجابی لپی انتر پنجابی اکھر بودھ، پنجابی اکھر انٹیمیشن، پنجابی بول چال وغیرہ دے سیکٹرزے پروگرام بنا لئے ہن۔ ایہہ سبھ ایسے کر کے ہويا کہ پنجابی قوم نوں جاں پنجابیاں نے آپنی کم کرن دی لوڑ آتے بولی دی ورتوں بارے چتتا نال سوچنا آتے ویلے لہسنے شروع کر دتے سن۔

بندہ ورتدا ہے تاں اوہ پروگراماں دی اکٹھی عقل ورت رہیا ہندا ہے۔ کمپیوٹر دی آپنی کوئی عقل نہیں ہندی۔ کمپیوٹر دے ایہہ پروگرام ویلے دے نال سدھارے جاندے ہن جاں اوہتاں وچ لوڑ مطابق وادھا گھانا کیتا جاندا ہے۔ ایس پریکر آدا صاف تے سدھا کارن بندے دی سوچ وچ وادھا ہونا ہے۔ 1990 توں پہلاں ہی کمپیوٹر تے پنجابی وچ کم کرن دی لوڑ چینی شروع ہو گئی سی۔ اوس ویلے اخباراں جاں ہور لوکاں نوں پنجابی فونٹ 90 ہزار دی ملدی رہی۔ پنجابوں باہر دیاں کمپنیاں نے بہتے پیسے کمائے۔ 1990 وچ مینوں

یاد ہے، میں وی پنجابی فونٹ 21 ہزار دی خریدی سی۔ 1992 وچ میں آپ پنجابی دا فونٹ بنا کے بناں کے سکورٹی دے لوکاں نوں وٹنی شروع کردتی سی۔

ایسے ویلے وچکار ہی کجھ ہور لوک جہاں وچ ڈاکٹر تھند یو ایس اے والیاں دا کم سلاہن جوگ ہے۔ کیونکہ اوہناں دا زیادہ رجھان گربانی پڑھن ول سی اسے لئی اوہناں ولوں بنائیاں سندرفونٹس نوں چھاپے خانے دیاں ضرورتاں مطابق نہیں سی ورتیا جاسکدا۔ سارے اخباراں اتے میگزیناں وچ ستلج اتے رنجیت پاس ورڈ والی فونٹ چلدی سی اتے مقبول سی۔ ایس دا کی بورڈ ساڈی پرانی ریکٹن ٹائپ مشین مطابق سی۔ جنے وی پنجابی دے ٹائپسٹ سکول چاہے اوہ پرائیویٹ سن جاں بولی شعبے ولوں

چلائے جانے سن۔ اتھے رمنگٹن کی بورڈ وچ ہی پنجابی سکھائی جاندی سی۔ ایسے طرحاں پنجاب دے ہزاراں سرکاری دفتراں وچ اتے سینکڑے پرائیویٹ دفتراں وچ رمنگٹن کی بورڈ تے سکھے ہوئے لکھاں لوک پنجابی ٹائپ دا کم کردے سن۔ ایس لئی میرے من وچ آئی کہ کیوں ناستیج ورگی فونٹ بنا کے ایس نوں پناں کسے پاس ورڈ دے جاری کر کے ایہناں لکھاں لوکاں نوں ٹائپ رائیٹراں توں کمپیوٹراں اتے کم کرن جوگ بنا دتا جاوے۔ کیونکہ مینوں اندازہ سی کہ آڈن والے ویلے وچ کمپیوٹر نے ایہناں ٹائپ رائیٹراں دی تھاں لے لیتی ہے۔ ایہناں ادھکھو ٹائپسٹاں نوں نوں کی بورڈ سکھاؤنا بڑا اوکھا ہوویگا۔ ایس دا سبھ توں وڈا لاجکھیو، ڈبلیو، ای، آرتوں ملیا کہ جدوں کمپیوٹر دے کھوجکاراں نے ٹائپ رائیٹروں کمپیوٹر وچ تبدیل کیتا تاں اوہناں دے من وچ وی آیا سی کیوں نا ایس کمپیوٹر دے کی بورڈ نوں سدھا اے، بی، سی، ڈی بنا دتا جاوے۔ پر اوہناں ٹیکنیکل اکثر تا وچ ایہہ فیصلہ لیا گیا کہ جیکر ایس ایہناں سکھے ہوئے ہزاراں لکھاں لوکاں نوں کمپیوٹر دے نوں اتے سدھے کی بورڈ تے تبدیل کر دتا تاں ایہناں نے سبھاں مطابق ایہہ جی تیزی نال ٹائپ کردے ہن، اوہ سپیڈ بہت گھٹ جاوے گی اتے غلطیاں وی ودھ جان گیاں، ہو سکدا ہے ایہہ لوک وڈی طور تے وی پریشان ہو جان۔ ایس طرحاں ایس سماجی تے وڈی اتھل پتھل توں بچن لئی ایس کمیٹی نے ایہی فیصلہ کیتا کہ انگریزی دے ٹائپ رائٹر والا کی بورڈ کمپیوٹر تے رکھ لیا جاوے۔ میرے خیال وچ وی پنجابی لئی ایہو جیہی ہی گل سی۔ ہو سکدا ہے کہ میں غلط ہوواں۔ پر ایس دے چنگے نتیجے نکلے اتے پنجابی دے چھاپے خانیاں اتے ڈیزائنراں نے میری فونٹ سمیت 250 فونٹ جو ہورناں لوکاں ولوں وی تیار کیتیاں گیاں سن نوں اپنے کتے دا حصہ بنا لیا۔ ایہہ تاں سی اک لوڑ دی گل، سے دے بھین نال پنجابی وچ کمپیوٹر دے کھوجیاں نے بوہت ملاں ماریاں ہن۔ فونٹس دا اکٹھ، پنجابی سکیل چیک، پنجابی اوسی آر، پنجابی کرم انک پروگرام، پنجابی ڈیٹا بیس، پنجابی پی انتر پنجابی اکھر بودھ، پنجابی اکھر انٹیمیشن، پنجابی بول چال وغیرہ دے سینکڑے پروگرام بنا لئے ہن۔ ایہہ سبھ ایسے کر کے ہویا کہ پنجابی قوم نوں جاں پنجابیاں نے اپنی کم کرن دی لوڑ اتے بولی دی ورتوں بارے چھتا نال سوچنا اتے ویلے لہنے شروع کردتے سن۔ کمپیوٹر توں ہور کم لین لئی ایہہ ضروری ہے کہ ایس اپنی سوچ تے سمجھ نوں نکھاردے جائیے۔ اج ہندوستان وچ کھوج لئی پیسہ یونیورسٹیاں نوں ہی ملدا ہے، چاہے اوہ پنجابی یونیورسٹی جاں کھیتی باڑی

یونیورسٹی جاں پھیر گورڈ ناکھ دیو یونیورسٹی ہووے۔ ہندوستان دی کسے وی سنسٹھا ولوں اوہ لوک جو یونیورسٹیاں توں باہر کھوجاں کردے ہن جاں اوہناں کول نویں نویں خیال (آئیڈیے) ہن، اوہناں نوں پیسہ نہیں دتا جاندا۔ کسے حد تک یونیورسٹیاں وی پنجابی دی ترقی وچ کھوج کردے لوکاں لئی اڑجن بندیاں ہن۔ جیویں پنجابی یونیورسٹی دی مثال لے لئیے کے لوکاں کولوں ٹیکساں راہیں اگراہ کے سرکار ولوں یونیورسٹی نوں پنجابی اتے کھوج کرن لئی پیسہ دتا جاندا ہے۔ ایسے پیسے نال جے زیادہ مثالاں نا دی دینے تاں پنجابی یونیورسٹی نے پنجابی اُردو کنورٹر بنایا، جو اوہ قیمت رکھ کے وچ رہی ہے۔ گھٹو گھٹ ایس پروگرام نوں یونیورسٹی لوکاں لئی فری کر دیوے تاں پنجابی تے شاہ مکھی وچ پنجابی ادب دی اتے پنجابی بولی دی ترقی بہت ودھ سکدی ہے۔ ایسے نال ہی یونیورسٹیاں ہور ناں لوکاں توں جو کمپیوٹر تے پنجابی لئی پروگرام بنا رہے ہن، اوہناں نال سندھی کر کے چنگے پروگرام مفت جاری کر سکدیاں ہن، ایس وچاردھارا اُتے اگر غور کیتا جاوے تاں پنجابی بولی دی ترقی لئی بہت کارگر قدم سدھ ہوویگا۔

ایس لیکھ دی آخری گل پر اصلوں آخری نہیں کہ جس بولی کول اپنی ترقی کیتی لپی ہووے، صدیاں پرانے علم نال بھرے گرتھ ہون، ادب دیاں رمزاں بھریاں رچناواں دے اتھاہ بھنڈار ہون، ساری دنیا وچ پنجابی قوم دے بندے اپنا ڈنکا وچا رہے ہون، مائیکروسافٹ، اڈوب، کورل ورگیاں وڈیاں کمپنیاں وچ مول پروگرامر پنجابی ہون۔ پنجابیاں دیاں ایس وقت ہزاراں کمپیوٹر دے سوفٹ ویئر اتے ہارڈ ویئر دیاں کمپنیاں ہن۔ سبھ توں وڈی گل جیہڑی قوم آپنیاں بولی لوڑاں بارے سچیت ہو چکی ہووے ایس نوں اجوکا کیہ، آؤن والے یگ دا کمپیوٹر وی مار نہیں سکدا، سگوں ترقی ہی کریگا۔

جیوے پنجاب، پنجابی، پنجابیت

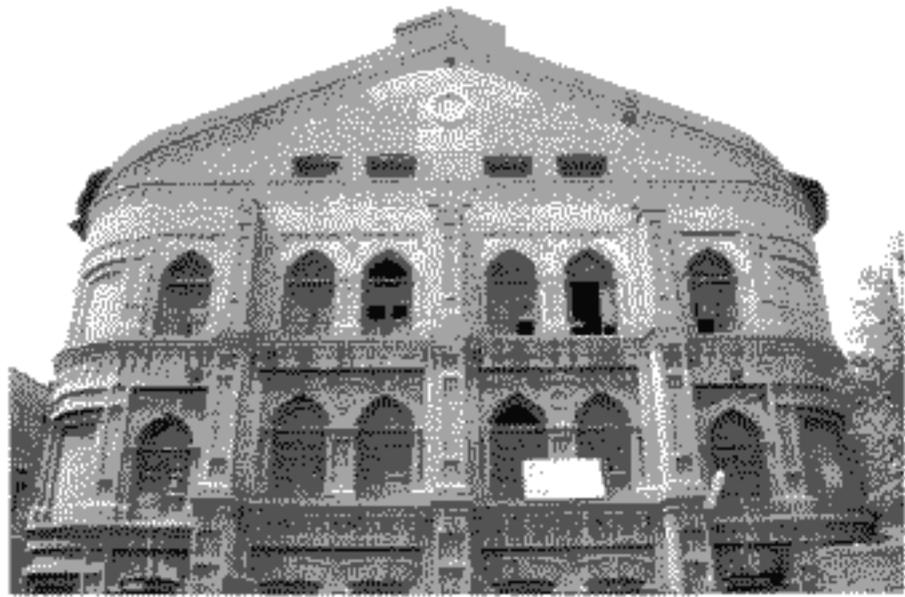
کتھا بریڈ لالہاں تے اوہدے وسنیکاں دی

لہور، نرول مسلماناں دا شہر سی تے ہے۔ ایہہ گل اک وڈے انگریزی اخبار نے میری انگریزی کتاب لاہور 1947 بارے تبصرہ کردے ہوئے لکھی۔ تبصرہ کار نے کتاب وچ ہندو تے سکھ لہوریاں دیاں کہانیاں نوں جیویں دیکھیا ہی نہ ہووے۔ ایہہ گل جے کسے پھوکے مان پاروں آکھی جاوے تاں اپنی ماڑی گل نہیں پر ایہہ گل کرن والے نوں جیویں کھج چڑھی ہووے۔ 1947ء توں پہلاں دی گل چھڈو۔ 21 مارچ 2008 نوں لہور وچ اکو دن چار مذہبی تہوار ہوئے۔ پارسی تے بہائی نوروزی نویں سال دے دھاڑے دا جشن منا رہے سن، ہندو برادری ہولی کھیڈ رہی سی۔ مسلمان عید میلاد النبی منا رہے سن اتے، مسیچی لوک گڈ فرائی ڈے دیاں پوتر پر اداس یاداں وچ رُجھے ہوئے سن۔ فیر دو دنوں گروں 23 مارچ نوں ساری قوم پاکستان دا ریپبلک ڈے منا رہی سی، مسیچی ایسٹر دیاں خوشیاں منا رہے سن پر اوس دن کسے بھگت سنگھ دی شہادت نوں یاد کیتا؟ 1931 دے 23 مارچ نوں؟ کجھ ای دن پہلوں بسنت لنگھی سی۔ انج مارچ دا تچا ہفتہ دھرماں تے ثقافتاں دی رنگا رنگی دا ہفتہ بنیا رہیا۔ لہور سکھ تہواراں دا شہر دی اے تے مسلمان صوفیاں دے میلے ٹھیلے وی نت لگے ہی رہندے نیں۔ مادھولعل تے شاہ حسین دی سانجھ مارچ دے اخیر لے اتوار دیاں رونقناں وچوں ڈلھ ڈلھ پیندی اے۔

مائے فی میں کیوں آکھاں ہجر وچھوڑے دا حال

پر 1947ء گمروں غیر اسلامی خاص کر ہندو تے سکھ نشانیاں نوں یاں تے مٹاون دی کوشش ہندی رہی یاں فیر ایہناں وٹوں پوری ان گہلی ورتی گئی۔ کجھ پرانیاں نشانیاں اُتے اسلامی مہٹیاں لا کے اوہناں داناں نشان مٹایا گیا۔ ڈی اے وی کالج، 1947ء گمروں اسلامیہ کالج بن گیا۔ انارکلی

دی نگرے مشہور پبلشر راما کرشنا دی بلڈنگ سلامت اے جیہاں دی اک گڑی لاجوتی راما کرشنا نے پنجابی صوفی شاعراں بارے 1936ء وچ آکسفورڈ یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی کیتی سی پر جتھے ہن کوئی کافی ہاؤس بنیا ہویا اے۔ بھٹوراج توں پہلاں، خاص کر یگی خان دے ویلے اوتھے شراب خانہ ہندا سی۔ ونڈ توں پہلاں تھاں تھاں ہندو تے سکھ، پبلشر ہندے سن۔ اوہناں دے ناں نشان وی مٹ گئے پر میرے آرکائیوز وچ اوہناں دیاں چھاپیاں پرانیاں کتاباں اوہناں دی یاد جیوندیاں رکھن دا کارن نیں۔ کتے ہی گوردوارے تے مندر ڈھیہ ڈھیری ہو گئے۔ ایہہ صرف لہور وچ ہی نہیں پورے پنجاب دے اک اک پنڈ تے اک اک شہر وچ ہویا۔ یہودی تے پارسی عبادت خانے تاں انج مٹے جیویں کدی ہے ہی نہیں سن۔ بابر میٹ دے انتقام وچ جدوں پورے پاکستان آتے لہور وچ مندر ڈھائے جا رہے سن، یار لوکاں چین مندرنوں وی ڈھاہ دتا، ہورتے ہور مسکھی گرجے وی حملیاں دا نشانہ بنے۔ بکھے شاہ دے فرمان نوں انج پورا کیتا گیا کہ ایدھر مندر ڈھٹھے، اودھر مسجداں اجڑیاں تے بندیاں دے دل؟ اوہناں وچ تاں رب وسدا اے پر ایہدی پرواہ کون کردا؟ بکھے شاہ دے بولاں دی پرواہ کون کردا؟

برید لالہال - سائے دامنظر

ونڈ گروں قوم نوں محمود غزنوی دی بُت شکنی چیتے آئی تاں لہور وچ پنجاں (بجھسیاں) نوں مناؤن دا بُدھ بچھا۔ 'بدتمیز' منٹو نے اپنے 'کالے حاشیاں' وچ لکھیا اے کہ جدوں نویں بنے اسلامی دیس وچ پاکستان دی رعایا سرگنگا رام دا بُت ڈھاہ رہی سی تاں پولیس دیاں لاشیاں نال کجھ لوکی پھٹو ہو گئے۔ اوہناں نوں گنگا رام ہسپتال وچ بھرتی کر دتا گیا۔ چاہیدا تاں ایہہ سی کہ مال روڈ آتے گنگا رام دیاں بنایاں ان گنت عمارتاں وی ڈھاہ دتیاں جائیاں۔ گنگا رام ورگے اک ہور دیانو برہموساجی

دیال سنگھ مجھٹھیا دا بُت ایس لئی ٹٹ بھیج توں محفوظ رہیا کہ اوہنوں دیال سنگھ لاہوری دے باہروں چک کے کے کوئے گھدرے وچ لکادتا گیا۔ ایہہ بُت اچ وی لاہوری دی کے گٹھے پیا دیکھیا جاسدا اے۔

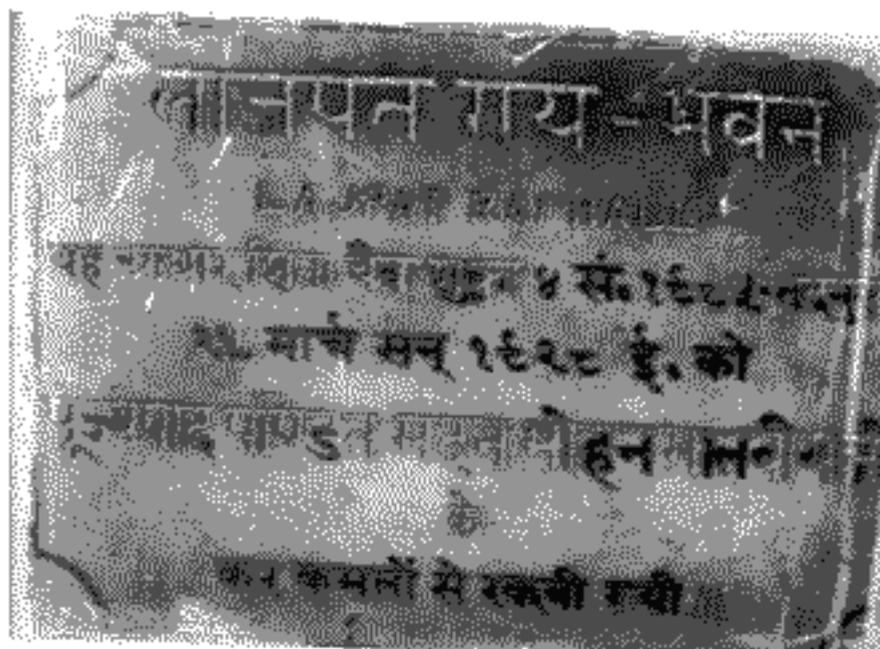
پرکیہ نشانیاں مٹاؤن نال نشان وی مٹ جاندے نیں۔ اساں لاہور دی سنٹرل جیل تے اوہدے مشہور پھانسی گھاٹ نوں مٹا کے شادمان کالونی (خوشیاں دا ڈیرہ) اُسا لئی پرکیہ شہید بھگت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں دا نشان مٹایا جاسکيا؟ اچ وی لاہور وچ تھاں تھاں اوہ عمارتاں، گھرتے دفتر موجود نیں جیہڑے کسے نہ کسے طرحاں سُورے شہیداں دیاں یاداں سا بھی بیٹھے نیں۔ کس کس دی گل کریے۔ پر اچ اک عمارت دی گل کرن نوں جی کر دا اے جیہدے دلوں اساں پوری ان گہلی ورتی پر جیہڑی ایس قابل اے کہ اوہنوں پاکستان دا قومی ورثہ قرار دے کے، اپنے اصلی روپ وچ سانجھ لیا جاوے۔ ایہہ عمارت بریڈ لاہال دے نال توں اچ وی قائم دائم اے۔ مزے دی گل ایہہ ہے کہ بریڈ لاہال کسے ہندو، مسلمان یاں سکھ وڈ کے دی نشانی نہیں سگوں حاکم ملک برطانیہ دے ایک شریف شہری دی یادگار اے جیہڑا ہمیشہ مذہبی دنگریاں توں دور بھجدا رہیا تے جیہنے ہمیشہ نہ صرف ہندوستان دی آزادی دی حمایت کیتی سگوں 1889ء دے کانگریس دے مہمی وچ ہوئے سالانہ جلسے وچ شریک وی ہویا۔

بریڈ لاہال کون سی تے پورے ہندوستان نوں چھڈ کے لاہور وچ اوہدی نشانی کیوں بنی، ایہدے بارے وچ عاشق حسین بٹالوی ہوراں کجھ تفصیل لکھی کیتی سی۔ اوہناں دے کہن موجب چارلس بریڈ لا 1833ء وچ برطانیہ دے اک غریب گھر وچ جمیا۔ لگی عمرے ہی غریبی ہتھوں پڑھائی چھڈنی پئی۔ چھڑا اسی گیری، کلرکی، تے فوج دی نوکری مگروں اوہنے اک وکیل دے دفتر وچ نوکری کر لئی۔ برطانیہ وچ انہویں صدی ہندوستان سنے ہور کالونیاں دی لٹ کھسٹ پاروں بھانویں ترقی دی صدی سی پر اسجے تائیں پرانیاں مذہبی جکڑ بندیاں تے کلیسیا دیاں سختیاں قائم سن۔ بریڈ لا ایہناں دے خلاف اٹھ کھڑا ہویا تے شہر دے پادری نال اوہدا اٹ کھڑا چل پیا۔ پادری نے لوکاں نوں بریڈ لا دے خلاف ایٹاں بھڑکایا کہ اوہنوں دیسوں پر دیس ہونا پیا۔

پر اوہ فیر پرتیا۔ اوہنے پرچار کرنا شروع کیتا کہ مذہبی جبر تے قیامت دے ڈرتوں بناں وی بندہ اپنے اندر اعلیٰ اخلاقی قدراں اُسا رسدا اے۔ اوہ کہندا اسی چنگا کم ایس لئی کرنا کہ جنت لیھے گی

تے ماڑے کم توں ایس لئی پچتا کہ دوزخ وچ جانا پوے گا، کوئی وڈی بندیائی نہیں۔ اوہ پادریاں تے بادشاہ دا ورودھی سی۔ برطانیہ نوں مذہبی جکڑ بندی چوں کڈھ کے اوہ اوہنوں اک ریپبلک دے روپ وچ دیکھنا چاہوندا سی۔ اوہنے اک رسالہ 'نیشنل ریفارمر' کڈھیا تے جدوں اوہنے برتھ کنزول دے حق وچ اک کتاب چھاپی تاں اوہنوں گرفتار کر کے اوہدے اُتے مقدمہ چلایا گیا۔ ایس توں پہلاں 1868ء وچ اوہنے اک اجنبی بغاوت کیتی جیہدے پاروں برطانیہ دے عدالتی نظام وچ اصلاح کرنی پئی۔ گل انج ہوئی کہ بریڈلا کسے مقدمے وچ گواہ وچوں پیش ہو یا تاں اوہنے بائبل اُتے ہتھ رکھ کے حلف چکن توں ناہتہ کردتی تے ضد بنھ لئی کہ اوہ اپنے ضمیر دا حلف چکے گا۔ برطانیہ دا آئین ایس گل دی آگیا نہیں سی دے سکدا ایس لئی بریڈلانے ایس قنون دے خلاف مقدمہ کردتا تے دو سالوں دی گھالنا مگروں ایہہ مقدمہ جت لیا۔ انج برطانیہ دے گواہی دے قنون وچ ایہہ تبدیلی کردتی گئی کہ کوئی دی گواہ اپنے ضمیر دا حلف چک سکدا اے۔

چارلس بریڈلانے پارلیمنٹ وچ پینشن لئی کئی وار چوناں وی لڑیاں۔ 1868ء وچ اوہنوں سرمایہ داراں، پادریاں تے بادشاہت دے حامیاں نے رل کے ہرا دتا۔ 1874ء وچ اوہ فیر ہاریا پر 1880ء وچ اوہ جت گیا۔ ہن اک نواں پواڑا پے گیا۔ پارلیمنٹ دے قانون موجب اوہ صرف بائبل تے ہتھ رکھ کے حلف چک سکدا سی۔ اوہنے انج کرن توں انکار کردتا تے آکھیا کہ اوہ صرف

لالہ لاجپت رائے ہال دی اُساری سختی

تے صرف اپنے ضمیر دی سونہہ چُک سکدا اے۔ اوہنوں پارلیمنٹ چوں کڈھ دتا گیا۔ اوہ 1881ء دیاں ضمنی چوناں وچ جتیا۔ فیرا وہو پواڑا پیا۔ اوہنوں فیر پارلیمنٹ چوں کڈھ دتا گیا۔ 1882ء توں 1885ء تائیں اوہ ضمنی چوناں وچ ہر وار جتیا پر پارلیمنٹ دی ضد پاروں کڈھ دتا جاندا رہیا۔

جنوری 1886ء دیاں عام چوناں وچ چارلس بریڈ لائے اک وار فیر میدان مار لیا۔ اوہنے فیر بائبل تے جھ رکھ کے حلف چکن توں انکار کر دتا۔ لوکی جیہڑے اوہنوں ہر سال پارلیمنٹ بھیج دے سن، اپنے مینڈیٹ دے اپمان اُتے حیران سن۔ ایس وار لوکائی دے نمائندے بریڈ لائے نہیں سگوں سرکار نوں ہارنی پئی۔ برطانیہ دے پارلیمنٹری آئین وچ ایہہ تبدیلی کیتی گئی کہ ممبراں لئی بائبل دا حلف چکنا ضروری نہیں۔ جے کوئی ممبر چاہے تاں اپنے ضمیر دی سچائی دا حلف چُک سکدا اے۔

چارلس بریڈ لا ہندوستان دی لوکائی دے حق دا راکھا بن گیا اوہ 1874ء توں تھیو سوشل تحریک تے انڈین نیشنل کانگریس دی لیڈر اینی بیسنٹ دے بوہت نیڑے رہیا تے دونہاں سیاسی تے سماجی کھیتر وچ رل کے کم کیتا۔ 1886ء گورنوں اوہ پارلیمنٹ وچ وی ہندوستان دی آزادی تے ہندوستانی لوکاں دے حق دی گل کردا رہیا۔ کانگریس نوں بنیاں مسال دو تن سال ہوئے سن۔ دسمبر 1889ء وچ اوہ آپ ہندوستان آیا۔ ممبئی وچ انڈین نیشنل کانگریس دا سالانہ جلسہ ہو رہیا سی۔ بریڈ لائے ولوں منوں جی آیاں آکھیا گیا۔ بریڈ لا 57 سال تے کجھ مہینیاں داسی جدوں 30 جنوری 1891ء نوں اوہ ایس دنیا توں تڑا ہويا۔

پنجاب دے لوکاں شکرگزار دی وجوں چندہ کٹھا کر کے بریڈ لا ہال اُساریا۔ 30 اکتوبر 1900ء نوں لہور دی ریٹی گن روڈ اُتے مشہور برہو سماجی تے آزادی دے مجاہد سریندر ناتھ بینرجی ہوراں ایس ہال دا بنیاد پتھر لایا سی جیہڑا آج وی قائم اے۔ ایہہ ہال چھیتی ہی سیاسی سماجی تے تعلیمی سرگرمیاں دا مرکز بن گیا۔ لالہ لاجپت رائے ہوراں چارلس بریڈ لا دی نشانی نوں اگے تھریا تے اوہناں دی موت (1928ء) توں بعد وی 1947ء تائیں ایہہ سیاسی سرگرمیاں دا مرکز بنیا رہیا۔ 1947ء ویلے دی ایہہ پنجاب صوبہ کانگریس دا ہیڈ کوارٹری پر بریڈ لا ہال اصل وچ انقلاب تے انقلابیاں دا گڑھ بن گیا سی، جیہناں وچ پرنسپل جھیلد اس، پروفیسر جے چند و دیا انکار، بھگوتی چرن ودھرہ، شہید بھگت سنگھ، رام کشن بی اے نیشنل، لیش پال اتے کئی ہی انقلابیاں دے ناں مُردو یا دآوندے نیں۔ پر بریڈ لا ہال نال جوئے پرنسپل جھیلد اس اوہناں چوں سبھ توں سرکڈھویں مانوں سن۔ مینوں تے انج جا پدا اے

کہ بے چارلس بریڈلا دے قد بُت دا کوئی بندہ ساڈے ساٹھے پنجاب چوں اُبھر کے ساہنے آوندا
اے تاں اوہ پرنسپل جمہیلدا اس ہی ہوسکدے نیں۔

اوہناں دے ناں توں پہلی وار میں اودوں جانوں ہویا جدوں 1967ء وچ اتارکلی دے اک
کھاڑیے کولوں مینوں 'ہندوستانی کسان' ناں دی اک کتابڑی لکھی۔ اوہنیں دینیں میں شہید بھگت سنگھ
دی ماں، سردار گور بخش سنگھ پریت لڑی، بابا سوہن سنگھ بھکنا تے سوہن سنگھ جوش ہوراں نوں خط لکھنے
شروع کیجے سن۔ مینوں ایہہ پتہ نہیں سی کہ شہید بھگت سنگھ تے دوہے انقلابیاں دا پرنسپل جمہیلدا اس
نال کوئی سہندھ سی یاں کیہ سہندھ سی اردو وچ لکھی کتاب 'ہندوستانی کسان' نے مینوں چوکھا پر بھادوت
کیتا تے میں پنجاب دی کسان تحریک بارے اپنیاں لکھتاں وچ ایس کتاب دے حوالے وی دتے
سن۔ کجھ درھیاں مگروں مینوں اوہناں دیاں تن چار ہور کتاباں 'سوشلزم'، 'انقلاب زندہ باڈا آتے' ہم
سوراجیہ کیوں چاہتے ہیں؟' لہہ گھیاں سن تے مینوں اوہ کتاباں پڑھ کے اپنی انقلابی تاریخ دی بڑی
سوجھ ملی سی۔

پچھے جے مینوں پرنسپل جمہیلدا اس دی دھی رانی منورما دیوان دی کتاب 'انقلابی یاترا' جیہڑی
اوہناں اپنے انقلابی ماییاں بارے لکھی اے، ملی تاں اِکو بیشک وچ میں پوری کتاب پڑھ گیا۔ ایس
کتاب توں مینوں پتہ لکھا کہ جمہیلدا اس ہوراں ضلع بنوں دی اوس ویلے دی تحصیل عیسیٰ خیل وچ اک
کڑ سناٹن دھری دے گھر وچ جنم لیا سی۔ ایس نکلے جیہے قصبے وچ مسلمان تے ہندو خوش خوشائیں
وسدے سن۔ اوہ اک دوہے دیاں ویاہ شادیاں تے جنم مرن دیاں رساں وچ شریک ہوندے۔
پرنسپل جمہیلدا اس ساری حیاتی اپنے سکول دے مسلمان دوستاں، امیر حاجی شاہ، قادر بخش، امیر عبداللہ،
عطا محمد، گل محمد، محمد حیات خان تے غلام قاسم نوں یاد رکھیا۔ پرنسپل صاحب اپنے ماییاں دے کڑ پنہتی
ہون دا کدی اثر قبول نہ کیتا تے مذہبی معنیاں وچ ہندو دھرم دے باغی بن گئے۔ چارلس بریڈلا
وانگ اوہ وی روایتی دھرم دے ورودھی سن۔ اوہناں دے ماییاں نوں ڈاڈا ڈکھ سی کہ ساڈا پتر
جمہیلدا اس نہ تے رب نوں مندا سی آتے نہ چھوت چھات نوں۔ جدوں اوہناں دا ٹھکا مارکزم ول
ہو گیا تاں اوہ صاف لفظاں وچ دھرم دا انکار کرن لگ پئے۔ اوہناں دی ماں، جیہڑی ٹھوت
چھات کرن والی بی بی سی، ڈاڈی ڈکھی رہندی کہ اوہدے گھر دے بھانڈیاں وچ مسلمان، عیسائی
آتے اچھوت کھاپی جاندے نیں۔ اوہدا رونا سی کہ جمہیلدا اس، پوجا پاٹھ کرن والے سناٹن دھری پروار

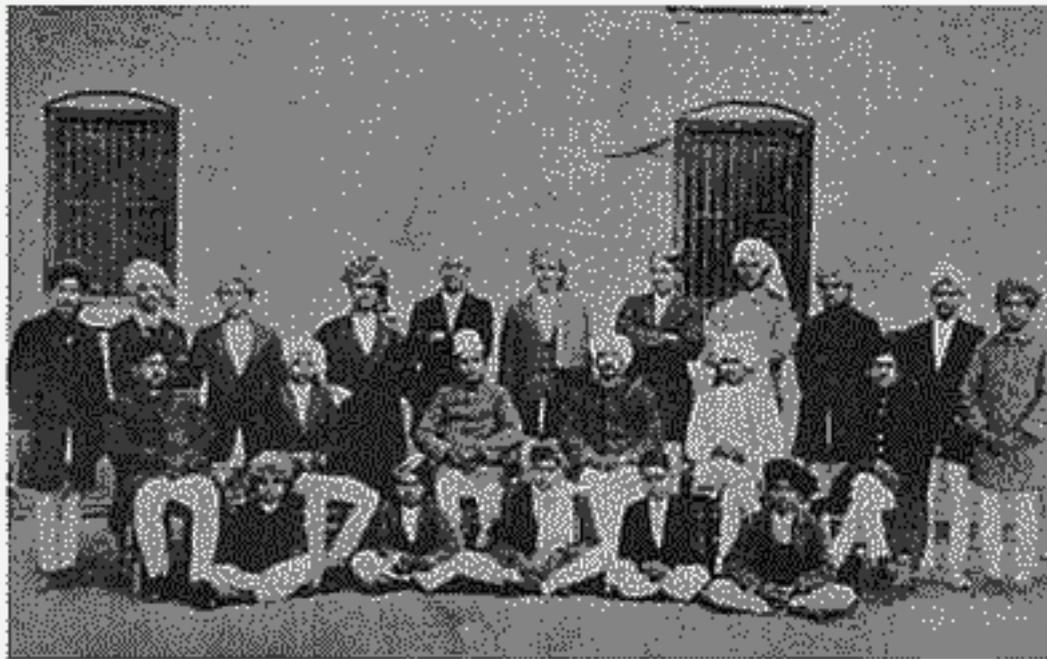
دامتھا ہو کے دی اکائی تانگ بن گیا سی۔

جدوں پھیلی خیل جے جنوں دے سکولوں توں اپنی پڑھائی پوری کر کے اوہ ڈی اے دی سکول
 لہر آگے تان اوں ویلے اوہناں دی عمرساں تیراں چوہاں ورھیاں دی سی۔ سکول دے ہوشل دا
 سپرنٹنڈنٹ ہر سٹوڈنٹ نوں کٹر آریہ سماجی بناون جے نکل گیا۔ ایس مقصد لئی اوہنے تقریری مقابلے
 شروع کروائے۔ اک مقابلے وچ جھولہ اس نے وی حصہ لیا۔ اپنی تقریر وچ اوہناں ہندو دھرم دا لحاق
 اڈاؤندیاں آکھیا کہ جدوں اجو دھیا دے ہزاراں لکھاں لوکاں دی رضا نال رام چندر نوں اوتھوں دا
 راجہ جن لیا گیا سی تان کہہ دھری لوکاں نوں سب سنگھ گیا سی جدوں راجہ دشرتھ دی چھتیا رانی نکلی نے
 اپنے پکڑ نوں راجہ بناؤن جے رام چندر نوں چودہ سالوں لئی بن واس دین دا منہ کر لیا؟ راجہ دشرتھ دی
 لکھاں دی پرچا چوں اک دی اچھا مائی دا نعل نہیں سی جیہڑا ایہہ کہن دی ہمت کروا آئے منگ کروا کہ
 لکھاں لوکاں دے فیصلے نوں نکارن والی مہارانی کون ہندی اے، کیوں نہ اوہدے خلاف مارچ۔ دھردھ
 دا مقدمہ چلایا جاوے اے اوہناں سزا دی جاوے؟

ایہہ تقریر کرن آئے جھولہ اس دی شکایت ہوگی۔ سپرنٹنڈنٹ نے ماملہ آریہ سماج دے صدر
 مہاتما جس راج تائیں پچا دتا۔ جھولہ اس ہوراں لوں سکول جے ہوشل توں کڈھ دین دا حکم ہو گیا پر
 سکول دے ہیڈ ماسٹر نے اوہناں دی لیاقت جے قابلیت دا ترلا پا کے اوہناں نوں پچا لیا۔ 1917ء
 وچ پنجاب یونیورسٹی توں دسویں جماعت دے امتحان وچ اوہ دوہے نمبر جے رہے پر آریہ سماجی ڈی
 اے دی کالج دی تقانویں اوہ دیال سنگھ کالج وچ داخل ہو گئے۔ 1920ء وچ جدوں اوہناں پی اے
 پاس کیا اوروں تائیں پنجاب کنیاں ہی سیاسی تحریکاں دا مرکز بن چکیا سی۔ رولٹ ایکٹ، جیلا نوالہ
 بارغ دا قتلہ، بیولو رتن تحریک، اوروں ہی لالہ لاجپتھ رائے جے بھائی پرمانند ہوراں اوستے بریڈ لالہ
 وچ سرڈنٹس آف دی پینل سوسائٹی قائم کیتی۔ جھولہ اس 100 روپے مہینہ بدلے اوہدے ہول ٹائم
 ممبر بن گئے۔ ایس سوسائٹی دی لوک سیوا دی تواریخ بڑی لمی اے۔ سوسائٹی دے ممبراں دی عمر 25
 توں 50 ورھے تائیں ہو سکدی سی۔ اوہناں لئی گریجویٹ ہونا ضروری سی۔ ہر ممبر نوں ایہہ سونہہ چکنی
 پہننی سی کہ اوہ گھوگھٹ ویہہ ورھے تائیں سوسائٹی دا ممبر رہوے گا۔

سوسائٹی دے نال بچوں توں کچھ چہ گروں ہی جھولہ اس لالہ لاجپتھ رائے دے اردو اخبار
 ہندے ماترم دے ایڈیٹر وی بن گئے۔ اوروں تائیں بریڈ لالہ وچ ہی پھیل سکول جے پینل کالج

دی قائم ہو چکے سن جہاں توں قومی میٹھل یونورسٹی لہور نال بسک کجیا گیا سی۔ ایہہ تعلیمی ادارے نان کوآپریشن تحریک دا حصہ سن۔ انڈین میٹھل کانگریس نے سکولوں تے کالجوں دے طالب علموں اکل کیتی سی کہ اوہ سرکاری سکولوں کالجوں دا بائیکاٹ کرن۔ لہہ دے جیہے وچ کلکتہ، پٹنہ، ملیگڑھ، دہلی اتے لہور جیہے وڈے شہراں وچ قومی سکول تے کالج کھولے گئے سن۔ بریڈ لاہل لہور وچ قائم ہون والے قومی کالج دے پرنسپل اجپار یہ جنگل کشور سن، جیہڑے کجھ جے پہلاں ولایتوں اپنی پڑھائی سکاکے پرتے سن اتے بھوت وڈے دلش بھگت سن۔ کجھ جے گروں جھولدا اس کالج دے توں پرنسپل متھے گئے۔

میٹھل کالج (بریڈ لاہل) کوآرڈر مارٹر روپ، بھگت سنگھ تے دوپے ساتھی

بھگت سنگھ 1921ء وچ ڈی اے وی سکول وچ 9 ویں جماعت وچ پڑھ رہے سن جدوں اوہ میٹھل کالج وچ داخلے لئی آئے۔ جے وی پچے ایہجے داخلہ لے رہے سن، اوہ کسے نہ کسے روپ وچ نان کوآپریشن تحریک دا حصہ رہے سن۔ ایہجے سوال پیدا ہندا اے کہ جد بھگت سنگھ 9 ویں جماعت وچ پڑھ رہے سن، اوہ کالج وچ کیوں داخل ہو گئے۔ جے اس گپتا موجب جو اوہناں دے نال ای داخل ہون آئے سن، دوہناں توں 11 ویں جماعت وچ تکمیل لئی دو میٹھے ٹیسٹ دی جیاری لئی دتے گئے سن۔ ڈاڈھی جیاری گروں دونوں داخلے ٹیسٹ وچ پیشے تے پاس ہو گئے۔ پرنسپل جھولدا اس تے بھائی پرمانند ہورداں آپ ایہہ ٹیسٹ لیا سی۔ اوہ بھگت سنگھ وی انگریزی توں بوجے خوش نہیں سن پر تواریخ آتے سیاست ہارے اوہدے کہیاں پڑھن دے شوق، اوہدی شخصیت، کھیاکی تے آوڈھی وچن نے اوہناں توں جھکھا پر بھوت کجیا سی۔

پرنسپل جمیلداس بھگت سنگھ نوں بوہت چاہوندے سن۔ چھتھی ہی دونہاں دے وچکار دوستی دا رشتہ وی قائم ہو گیا۔ بھگت سنگھ اوہناں نوں ’گورو جی‘ کہہ کے بلاؤندے سن بھانویں اوہناں وچ عمر دا بوہتا فرق نہیں سی۔ اک وار راوی دریا وچ بوٹنگ کردے ہوئے بھگت سنگھ نے اوہناں نوں پچھیا: ’گورو جی، جے کرتیں دیاہ کر لیا، تاں سانوں انقلاب دا پانٹھ کیوں پڑھاؤ گے؟‘ جدوں پرنسپل جمیلداس نے بھگت سنگھ نوں یقین دویا کہ اوہناں دی منگ اک آدرش وادی کڑی اے تاں بھگت سنگھ ہسن لگ پئے۔ اوہ دیاہ نوں انقلاب دی راہ دا روڑا سمجھدے سن تے دیاہ توں بچن لئی گھروں نس کے کانپور ٹر گئے سن۔

پرنسپل جمیلداس دا دیاہ ہو گیا۔ اوہناں دی ہتی سیتا دیوی اوہناں توں گھٹ انقلابی ثابت نہ ہوئی۔ اوہ لاجپت رائے بھون وچ رہندے سن۔ ایہہ تھاں بریڈلا ہال توں نیڑے ہی سی، ڈی اے وی کالج دے ہوٹل ساہنے۔ اوہدے لاگے ہی پولیس دا اوہ دفتر سی جس چوں نکلدے ہوئے بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں نے سائڈرس نوں پھڑکایا سی۔ لاجپت رائے بھون وچ دوارکا ناتھ لائبریری وی سی جتھوں بھگت سنگھ پڑھن لئی کتاباں لجاندے سن۔ سنٹرل جیل لہور توں 24 جولائی 1930ء نوں، اوہناں جے دیو گیتا نوں اک خط وچ لکھیا سی کہ اوہ دوارکا ناتھ لائبریری چوں اوہنوں کجھ کتاباں لے کے گھلن، اوہناں وچ مارکس تے لینن بارے کتاباں وی سن۔

نیشنل کالج وچ بھگت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں نے اک ڈرامہ سوسائٹی وی بنائی سی۔ اوہ ڈرامے لکھدے، ڈرامے کھیڈدے تے ایہناں ڈرامیاں راہیں اپنا سیاسی پرچار کردے۔ بھگت سنگھ تے ڈرامہ کلب دے دو جے ساتھیاں دی ایک تصویر ملدی اے جیہڑی ڈرامہ ’بھارت ڈر دشا‘ کھیڈن دے موقع تے کھی گئی سی۔

بھگت سنگھ دے ساتھی تے مشہور ہندی لکھاری لیش پال اپنیاں یاداں وچ دسدے نیں کہ بریڈلا ہال وچ بنی نیشنل ڈرامیک کلب سیاسی پرچار دا بوہت وڈا ذریعہ سی۔ اوہناں دے لفظاں وچ ’اپنے خیالاں دے پرچار لئی، اسان، نیشنل کالج دے دو یار تھیاں تھیڑ دا سادھن اپنایا سی۔ وڈا مقصد ایہہ سی کہ ڈرامہ دیکھن والیاں نوں اپنی غلامی دا احساس دویا جاوے۔۔۔‘ چندر گیتا موریاہ بارے اک ڈرامہ کھیڈیا گیا جیہدے وچ بھگت سنگھ ششی گیتا دا رول کیتا۔ ڈرامہ ایٹا کامیاب سی کہ بھائی پرمانند ہوراں آکھیا:

”اک دن میرا بھگت سنگھ وی سچی سچی دانشی گیتا ہووے گا“۔ اوہناں
 ’مہا بھارت‘ دے سکرپٹ وچ اپنے مطلب دیاں تبدیلیاں کر کے ’کرشن دے
 دے ناں توں اک ہور ڈرامہ کھیڈیا۔ ایہدے وچ انگریزاں نوں کوروتے
 آزادی دے پروانیاں نوں پاٹو دے روپ وچ پیش کیتا گیا سی۔ اوہدے وچ
 گیتاں دی بولی پنجابی سی۔

کدے توں وی ہندیا ہوش سنبھالی اوئے

تیرا گھربار ودیشی لٹ لے گئے، توں بے خبر سوں رہیا۔۔۔۔

ایہہ گیت 1907ء دی بغاوت وچ بانکے دیال دے لکھے گیت پگڑی سنبھال جٹا، پگڑی سنبھال
 اوئے۔۔۔۔ دی طرز تے لکھیا گیا سی۔

ایسے طرحاں کانگریس دی اک کانفرنس دے موقعے تے ’بھارت ڈر دشا‘ کھیڈیا گیا سی۔
 بھگت سنگھ نیشنل کالج وچ اپنی بی اے دی پڑھائی پوری نہ کر سکے۔ 1923ء وچ اوہ کالج وچ
 ہی سن جدوں اوہناں دے ویاہ دی گل ٹڑی۔ 1924ء وچ اوہ پڑھائی چھڈ کے کانپور ٹر گئے تے
 ’پرناپ‘ ناں دے اک اخبار وچ کم کرن لگ پئے۔ اتھے ہی اوہناں دی ملاقات چندر شیکھر آزاد ناں
 ہوئی۔ پر اوہ بوہتا چر کانپور نہ رہ سکے تے 1925ء وچ اپنی دادی دی بیماری داسن کے پرت آئے۔
 1925ء وچ ”نوجوان بھارت سبھا“ بنی تاں ایہدی پہلی میٹنگ بریڈلا ہال دے اک کمرے
 وچ ہی ہوئی۔ نیشنل کالج توں بی اے پاس رام کشن سبھا دے صدر تے بھگت سنگھ ایہدے سیکریٹری
 متھے گئے۔ سبھا بناؤن دا مڈھلا خیال بھگت سنگھ داسی جیہڑا اوہنے پرنسپل جمہیلداس، بھگوتی چرن دوہرہ،
 کامریڈ رام چندر آتے سکھ یونال سانجھا کیتا سی۔

پہلی بیضک وچ پرنسپل جمہیلداس، کامریڈ رام چندر، بھگوتی چرن، سکھ یو، گورو دت، ماسٹر
 پرسرام، جے دیو، بابو سنگھ، گنپت رائے، جسونت سنگھ، سوم دیو، بنارس تے کجھ، ہور نوجوان کٹھے ہوئے
 سن۔ اوہناں دا خیال سی کہ کانگریس ڈومینین سٹیٹس توں اگے نہیں سوچ رہی ایس لئی دیس دی آزادی
 لئی نوجواناں دا اکٹھا ہونا ضروری اے۔ سبھا دا پہلا ناں ’یک انڈین ایسوسی ایشن‘ رکھیا گیا۔ پرنسپل
 جمہیلداس گاندھی دے رستے نوں ٹھیک نہ سمجھدے ہوئے وی تشدد دی حمایت نہیں سن کر رہے جد کہ
 بھگت سنگھ، سکھ یو تے کجھ دوہے نوجواناں دا آکھنا سی کہ ’بولیاں نوں اپنی واج سناؤن لئی دھماکے

کرن دی لوڑ اے۔ یک انڈین ایسوسی ایشن دی ڈوجی بیٹھک وی بریڈلا ہال وچ ہوئی پر فیر بوہت ساریاں پٹھکاں پری محل وچ وی ہوئیاں۔ ایسوسی ایشن دے دیسی ناں 'نوجوان بھارت سبھا'، 'انجمن نوجوان ہند' اتے 'ٹرن بھارت سنگھ وی تجویز ہوئے۔ اخیر 'نوجوان بھارت سبھا' دے ناں اتے ساریاں دا اتفاق ہو گیا۔ ایس دوران سبھا وچ میر عبدالمجید، دھنوتری، رام کشن تے کچھ ہور انقلابی وی شامل ہو گئے۔

سبھا دے اک اکٹھ وچ انقلابی ساہت رچن لئی اک سوسائٹی وی بنائی گئی جیہڑی 'گرو ٹریکٹ سوسائٹی' دے ناں توں مشہور ہوئی۔ ایہدے کرتا دھرتا پرنسپل جھیلداس سن۔ مڈھلے صفحیاں وچ میں پرنسپل جھیلداس دیاں جیہڑیاں کتاباں دا ذکر کیتا اے، اوہ ایسے ٹریکٹ سوسائٹی ولوں جاری ہوئیاں سن۔ اوہناں کتابڈیاں دا مثل دو دو پیسے ہندا سی۔ سبھ توں پہلاں جیہڑا ٹریکٹ جھیلیا، ادہا ناں 'ہم سوراج کیوں چاہتے ہیں؟' سی۔ میرے کول ایہدا چوتھا ایڈیشن اے جیہڑا ڈوجی وڈی لام گروں جھیلیا تے جیہڑا مثل 8 آنے ہو گیا سی۔ پرنسپل جھیلداس دے انقلابی قلم چوں نکلیاں لکھتاں بارے سی آئی ڈی دے لفظ سن:

Propagandi Chabildas is the most clever and dangerous revolutionary

جیویں کہ میں پچھے وی ذکر کیتا اے، بریڈلا ہال تے اوس وچ قائم نیشنل کالج نوجوان بھارت سبھا دیاں انقلابی سرگرمیاں دا بوہت وڈا مرکز سی جدوں دسمبر 1929ء وچ راوی دے کنڈھے مکمل آزادی بارے کانگریس دا اکٹھ ہو یا تاں بریڈلا ہال سیاسی آداجائی دا مرکز بن گیا پر سبھا دے قائم ہندیاں ہی اوہدیاں سرگرمیاں دا گڑھ بریڈلا ہال ہی سی۔

سبھا دا پہلا اکٹھ غدر پارٹی دے شہید کرتار سنگھ سرا بھا دی یاد وچ ہو یا۔ بھگت سنگھ نے کدھروں سرا بھا دی فوٹو لکھی جیہڑی بھگوتی چرن دوہرا نے اپنے خرچے تے وڈیاں کروایا۔ پورٹریٹ نوں چنے ددھ کپڑے وچ دلھیٹ کے بریڈلا ہال وچ رکھیا گیا۔ مگروں دل نوں ٹہن والا اک منظر دیکھن وچ آیا۔ ڈرگا دیوی (بھگوتی چرن دی پتی) اتے سوشیلا دیوی اپنیاں انگلاں دے لہو نال چنے دودھ کپڑے نوں تروٹکا دتا۔ ایہہ اکٹھ نوجواناں نوں انقلابی کماں لئی اپنے آپ نوں وقف کر دین دا کھٹلا بنا را سی۔

ایہہ سرگرمیاں بھگت سنگھ تے دوجے انقلابیاں دی گرفتاری توں بعد وی جاری رہیاں۔ جدوں بھکھ ہڑتال دے دوران جتیندر ناتھ داس دی موت ہو گئی تاں 23 دسمبر 1929ء نوں نوجوان بھارت

سجھانے کامریڈ مس سہا سنی دی پردھاگئی پٹھہ اک کانفرنس دا پر بندھ کیتا۔ داس دی شہادت بارے اک مکتا پاس ہو یا جہیدے وچ آکھیا گیا سی:

”ایہہ کانفرنس شہید جے این داس دی مثالی قربانی نوں سلا ہوئی تے موت دی ڈسے واری سرکار دے موڈھیاں تے پاؤندی اے“

کامریڈ سہا سنی نے اپنی تقریر وچ کانگریس دے ڈومینین درجے دی پالیسی دی نندیا کیتی تے اوہناں عیتاواں نوں خبردار کیتا جہڑے سرکار نال سودے بازیاں کر کے لوکائی کولوں دور ہو رہے سن۔ جدوں 7 اکتوبر 1930ء نوں بھگت سنگھ، راجو رواتے سکھ یونوں پھاہے لان دا فیصلہ سنا دتا گیا تاں ایہہ خبر جنگل دی آگ وانگ پھیل گئی۔ میونسپل گراؤنڈ دے باہر خلقت ٹٹ کے آگئی تے دفعہ 144 دے ہونڈیاں وی جلسہ ہو یا۔ دو جے دن نوجوان بھارت سجھانے بریڈلا ہال وچ نوجواناں تے دو بار تھیاں دا اکٹھ کیتا تے سزاواں دی نندیا کیتی۔

بریڈلا ہال دی کہانی 1947ء تیک چل دی اے جدوں انقلابی کارکن ایٹھوں اُجڑ کے جا رہے سن اتے سرحد پاروں آؤن والے مہاجر قافلے ایٹھے آکے آباد ہو رہے سن۔ 1947ء تیک ایٹھے سیاسی تے انقلابی سرگرمیاں جاری رہیاں۔ صوبہ کانگریس دا ہیڈ کوارٹر ہون دے ناتے ہندوستان بھر دے کانگریسی عیتاواں تے ورکراں دا ایٹھے آنا جانا سی۔ دسمبر 1929ء وچ لہور وچ ہندوستان دی پورن آزادی دانتا پاس کرن لئی کانگریس دا اکٹھ ہو یا تاں بریڈلا ہال سیاسی کارکناں نال بھر گیا سی۔ فیر 1942ء وچ جدوں ہندوستان چوں نکل جاؤ، تحریک چلی تاں اوہدا مرکز وی بریڈلا ہال ای سی۔ ایٹھے میاں افتخار الدین، جواہر لعل نہرو، ابوالکلام آزاد، خان عبدالغفار خان، ڈاکٹر خان صاحب تے ہور کئی ای کانگریسیاں دی آوا جائی رہی سی۔

انقلابیاں اتے کامریڈاں دا تاں ایہہ جیویں اپنا گھر سی۔ مبارک ساگر جیہناں دا اصلی ناں مبارک دین سی تے جہڑے اسلامیہ کالج دے طالب علم سن، 1929ء وچ پرنسپل چھیلدا اس دے جانوں بنے تے نوجوان بھارت سجھا وچ شامل ہو گئے۔ کراچی وچ اوہناں سندھ نوجوان بھارت سجھا دامنڈھ بنھیا سی۔ 1930ء وچ سول نافرمانی کارن پھڑے گئے۔ 1931ء وچ نوجوان بھارت سجھا دی کانفرنس جہڑی بھگت سنگھ دی شہادت توں کجھ دن بعد کراچی وچ ہو رہی سی، دا آہر مبارک ساگر ہوراں نے ہی کیتا سی۔ برٹش سرکار نے اوہناں نوں کراچی توں نکلن دا حکم دتا تاں اوہ لہور آ گئے تے

بریڈلا ہال وچ رہن لگ پئے۔ کامریڈ احسان الہی جدوں وی امرتسروں آؤندے بریڈلا ہال دا ضرور پھیرا لاؤندے۔ جدوں لہور سنٹرل جیل وچ انقلابی جتیندر ناتھ داس دی موت ہوگئی تاں نوجوان بھارت سجا ولوں اوہناں دی لاش نوں کلکتے لے کے جان والیاں وچ کامریڈ احسان الہی وی شامل کن۔

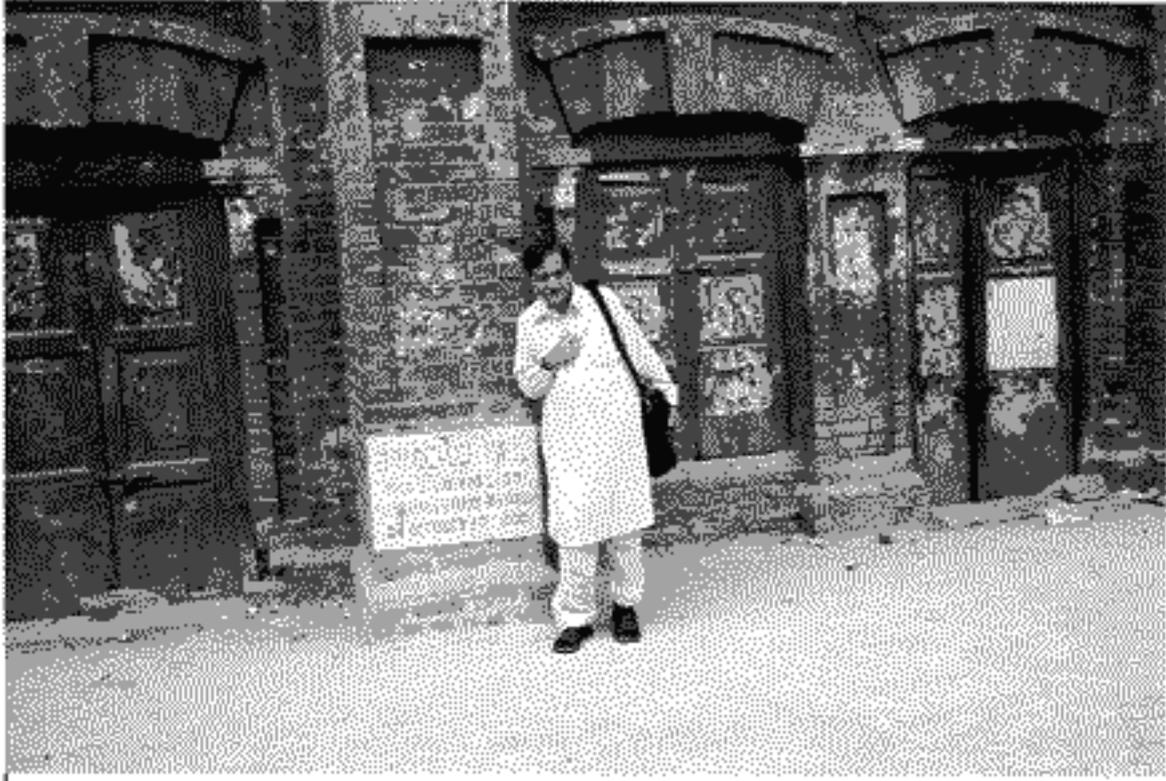
1940ء وچ بریڈلا ہال وچ اینٹی کمیونل کانفرنس ہوئی جیہدی صدارت لالہ دُنی چند انبالوی ہوریاں کیتی۔ ایس کانفرنس وچ باچا خان (عبدالغفار خان) ہوریاں جیہدی تقریر کیتی اوہنوں بوہت سلاہیا گیا۔ ایس تقریر وچ اوہناں آکھیا کہ جے پنجاب تے سرحد دونویں صوبے رل جان تاں اوہ کتے ہندوستان نوں آزاد کرا سکدے نیں۔

1942ء دی ہندوستان چوں نکل جاؤ تحریک وچ جدوں سیکڑے گرفتاریاں ہویاں تاں پرنسپل جھیلداس، اوہناں دی پتی بیتا دیوی تے ہور درجناں لوکاں نوں بریڈلا ہال تے لاجپت رائے بھون توں گرفتار کیتا گیا۔

اسلامیہ کالج، وڈتوں پہلاں دا ڈی اے وی کالج

1947ء وچ بریڈلا ہال دیاں رونقاں اُجڑ گھیاں۔ تاریخ دے پتے گوڑے دان دا رزق بن گئے۔ ایہوں اپنے چیتے وچوں وسارن دی سانوں اپنی کابل سی کہ لہور وچ رہ گئے انقلابی وی بریڈلا ہال دا راہ چھڈ گئے۔ ایہہ ہال اج اپنے تھاں تے کھلوتا اے پرگم سم، اداس تے نموجھونا۔ سرکار دے محکمے کدی ایہدا ناں Enemy پراپٹی لکھدے رہے تے کدی ہندو پراپٹی، بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھی، ایہدے اندر بنے قومی سکول تے کالج تے نوجوان بھارت سجا دیاں یاداں لے کے 23

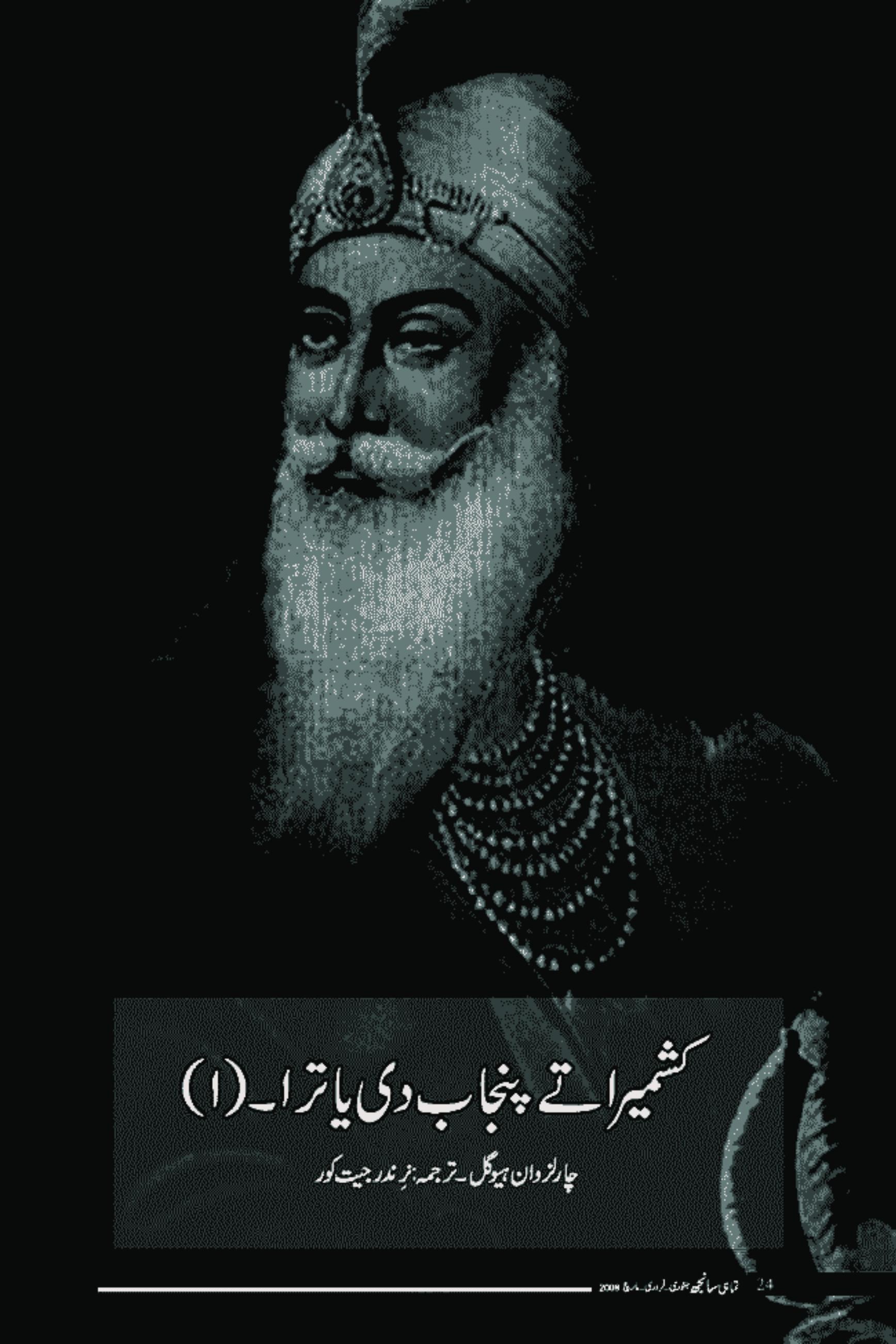

لکھاری بریڈلا ہال دے مرکزی بوہے ساہنے

مارچ 1931ء نوں ٹردے ہوئے۔ مبارک ساگر، کامریڈ احسان الہی، عبدالغفار خان، درہیاں پہلے چلانا کر گئے۔ پرنسپل جھیلداس بریڈلا ہال دی مالا چدے چدے 11 دسمبر 1988ء نوں جالندھر وچ ہمیش لئی اکھاں بند کر گئے۔

اوہناں دی انقلابی تھی سیتا دیوی جی، جیہڑی بریڈلا ہال دیاں کندھاں دے اک اک ساہ نوں اپنے ساہواں نال سانجھا کردی رہی، 1974ء وچ ایس دنیا توں منہ موڑ گئی۔ ہندوستان توں اوہناں دی دھی رانی منورما دیوان ہوراں اپنیاں یاداں وچ بریڈلا ہال نوں انج یاد کیتا اے جیویں کوئی اپنے وچھڑے وجود نوں یاد کردا ہووے۔ کیہ ایہہ تواریخ دے پھٹاں دی ماری عمارت پنجاب دی سانجھی انقلابی جدوجہد دی یادگار نہیں بن سکدی؟ پر سانجھ دی کس نوں لوڑاے؟ سانجھے ورثے دی کس نوں لوڑاے۔؟

سانجھ ہٹاں سبھ وانجھ میاں مردانیا

کشمیر اتے پنجاب دی یا ترا۔ (۱)

چارلز وان ہیوگل۔ ترجمہ: نرندر جیت کور

راجہ صاحب سنگھ

مہاراجہ شری سنگھ

زہلی سنگھ

اسٹھے اسس چارلز وان ہیوگل (Charles Von Hugel) دی کتاب ”کشمیر اتے پنجاب دی یاترا“ وچوں کجھ حصیاں دا پنجابی اتھا پیش کر رہے آں، جس وچ سکھاں دی سرکار اتے اوہناں دے سجاہ بارے اچھی گل بات اے۔ ہیوگل (Hugel) دا جنم 1795 وچ آسٹریا وچ ہو یا اتے کجھ دیر آسٹری دی فوج وچ افسر دے طور تے کم کرن مگروں اوہنے دنیا دی سیر کرن دا فیصلہ کیتا اتے یورپ، بنگلہ پورب، آسٹریلیا، چین، اتے اخیر 1836 وچ، یورپ واپس جان توں پہلاں، ہندوستان دی یاترا کیتی۔ ایہہ کتاب پہلاں 1840 وچ جرمن بولی وچ چھپی سی اتے 1845 وچ ایس دا انگریزی وچ اتھا کیتا گیا۔ اسٹھے اسس ایس یاترا دی گل اوس دے وزیر آباد بجن توں شروع کر رہے آں، جتھے اوہ کشمیر وچ کئی مہینے لنگھاؤن مگروں بارہ مولا، حسن ابدال، پشاور، انک اتے راولپنڈی دے راہیں پنجاب وچ وڑیا سی۔

جمرات، 7 جنوری، 1836: سرائے خواص خان توں وزیر آباد دا راہ باراں کوہ دا اے، جو کہ کھلی، پدھری، اُچھاؤ، پر بہت گھٹ دا ہی گئی زمین وچوں دی جاندا اے۔ اوہ رستے وچ مٹی دیاں کندھاں نال ولیا پنڈ ”جمرات“ اے، جو رنجیت سنگھ دے ٹبر لئی بہت اہمیت رکھدا اے۔ اوہا پو مہا سنگھ، جس دی قسمت وچ اوس ریاست دی مہہ رکھنا لکھیا سی جس دا دودھا مگروں اوہدے پترنے پورے پنجاب وچ کیتا، ستائی ورھیاں دی عمر وچ جمرات دے نیڑے سوڈھیراناں دے خوش حال

شہر وچ رہ کے ایسے گجرات اُتے قبضہ کرن دا جتن کر رہیا سی۔ رنجیت سنگھ نے بعد وچ جس ڈھنگ نال ایس اُتے قبضہ کیتا، اوس دا ذکر میں کہتے ہو کر اں گا۔

جہلم اتے چناب وچکار جہاٹ دوآبہ ہے۔ جس پاسیوں میں ایس نوں پار کیتا، اوتھے ایہہ چھپی کوہ چوڑا سی۔ چناب بہت گھٹ ڈوگھا، ہولی ہولی وگدا دریا اے پر کسے وی تھاں توں سوکھت نال پار کرن جوگ نہیں۔ ایس دے کنڈے نیویں ہون کارن پانی بڑی سوکھت نال باہر کھلر جاندا اے ایس ویلے ایہہ کجھ ادھا کڑ میل چوڑا سی، بھانویں پانی اپنی عام پدھر تک نہیں سی۔ کجے کنڈے توں وزیر آباد تیک صرف ادھے گھنٹے دا پنڈا سی۔

میں ایہہ سوچ کے بہت خوش ساں کہ اک بہت ہی اوکھی یا تراٹنگ چلی سی، جس دے لئی ایس موسم وچ میری ہمت توں کتے ودھ طاقت دی لوڑ سی۔ میرا پنڈا اٹھکیوں نال اینٹاٹ گیا سی، کہ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ جیکر میں اک دن وی کتے آرام کرن لئی رُکیا ہندا تاں پھیر میرے لئی اٹھنا اوکھا ہو جانا سی۔ چار گھوڑیاں والی گڈی وچ بہہ کے وزیر آباد جانا اک سُفنے توں گھٹ نہیں سی لگ رہیا۔ اوتھے مہاراجہ نے اک سوہنے باغ دے وچکار اک محل بنوایا سی جو کہ باہری بتر اتے اندرونی ہنگار کر کے اپنی طرح دی اگلی عمارت اے۔

ساڈے توں پہلاں ہی رنجیت سنگھ ولوں بھیجے گئے افسر گھوڑا گڈی سنے پہنچ چکے سن، جس دے لئی میں جنرل وینچرا (General Ventura) دا بہت احسان مند ساں۔ میں ایہہ سوچ کے بہت خوش ساں کہ اک بہت ہی اوکھی یا تراٹنگ چلی سی، جس دے لئی ایس موسم وچ میری ہمت توں کتے ودھ طاقت دی لوڑ سی۔ میرا پنڈا اٹھکیوں نال اینٹاٹ گیا سی، کہ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ جیکر میں اک دن وی کتے آرام کرن لئی رُکیا ہندا تاں پھیر میرے لئی اٹھنا اوکھا ہو جانا سی۔ چار گھوڑیاں والی گڈی وچ بہہ کے وزیر آباد جانا اک سُفنے توں گھٹ نہیں سی لگ رہیا۔ اوتھے مہاراجہ نے اک سوہنے باغ دے وچکار اک محل بنوایا سی جو کہ باہری بتر اتے اندرونی ہنگار کر کے اپنی طرح دی اگلی عمارت اے۔ ایس دیاں دو منزلاں نیں۔ وچکار اک مُرج جیہا اے جو دوہاں پاسیاں نوں وٹدا اے۔ گھر دیاں باہری اتے اندرونی کندھاں اُتے سکھ دھرم نوں درساؤندے چتر بنے ہوئے سن۔ لیہناں وچ سکھاں دے پہلے گورؤ، گورؤ تانک توں لے کے دسویں گورؤ، گورؤ گوہند سنگھ تک دساں گورؤاں

دے آدم قد چڑ وی لگے ہوئے سن۔ ظاہر گل اے کہ رنجیت سنگھ دا درباری چترکار شاید ریفل (Raphael) ورگا نہیں سی۔

میں رات کٹن لئی باہر، اک وڈے اتے چار چھوٹے کمریاں والے تنبو وچ رُکنا پسند کیتا، جو مینوں شاہی محل نالوں کتے ودھ آرام دہ لگ رہیا سی۔ سانوں رات دے کھانے لئی بوہت دیر اڈیکنا پیا کیونجے اوہ بیرے بہت پچھے سن، جینہاں کول کھان پین دی ساری رسد اتے کھانا بناؤن دا سارا ساز و سامان سی۔ اصل وچ اوہناں لئی ایہہ وٹھ بوہتی سی، کیونجے مینوں اوہناں دے کم دی بوہتی لوڑ نہیں سی، اوہ اپنی مرضی مطابق کچھ کچھ آ رہے سن۔

چبوترے توں تنبو دے دو الے دی دکھ بہت ہی سوتی اے۔
 بیٹھاں اک شروع سال دی تازی ہریالی نال بھر پور سہانی
 جوہی۔ چناب دریا بہت ڈورتک ول کھاندا پریتاں دی قطار
 دے پیراں نوں دھوندا جاندا اے اتے نیڑلیاں پہاڑیاں دی
 اترا چڑھا والی رفتار اتے لہا پینڈا کرن مگروں ہولا ہومیدانی
 علاقے دے دھندلے کنارے بناؤندا اے۔ ایہناں توں
 اٹھ کے نگاہ اگڑ پچڑ کھڑیاں برف نال ڈھکیاں پہاڑیاں ول
 مڑدی اے، جو اصل نالوں بوہتا نیڑے لگدیاں نیں۔ ایہہ
 میدان، بناں کسے رُکھ جاں پنڈ دے بہت دور تک کھلریا ہویا
 اے اتے ایہناں پہاڑیاں دا اگھڑواں وکھریواں اک دم ہی
 ساہنے نظر آؤندا اے۔

رنجیت سنگھ دا بھروسے مند افسر
 اوٹھیل (Avitabile)، جو ہن پشاور
 وچ شیر سنگھ دے پٹھ فوج دی کمان
 سنبھال رہیا سی، کجھ چر لئی وزیر آباد دا
 گورنر رہیا سی اتے اتھے اپنی ٹھہر وچکار
 اوہنے شہر نوں یورپی ڈھنگ نال تقریباً
 نویں سرے توں بنوایا سی۔ پُرانے بازار
 نوں ڈھاہ کے سڑکاں نوں ایٹا چوڑا کر دتا
 جتھوں چار گھوڑیاں والی بگھی لگھ سکے۔
 ایس گل نے اوٹھوں دے لوکاں نوں
 بہت حیران کر دتا سی۔ کیونجے ہندوستان
 دے بوہتے شہراں وچ گلیاں اینیاں تک
 سن کہ پیدل جان والے بندے ٹوں وی
 بازار وچوں بڑی اوکھیاں نال راہ بناؤنا

پیندا اے۔ لوک وزیر آباد دے بازار دے اجوکے سکھن توں بوہت ہی نہال سن۔ میرے ایہہ سبھ
 دیکھن توں پہلاں ہی ایس دے چرے میرے کول بڑے مان نال کیجے جا چکے سن۔

جمعہ، 8 جنوری 1836: میں چھا رہے بدلاں بارے ایناں فکر مند ساں کہ کل اپنے نقشے نوں

پورا کرن دے ارادے نال چٹکی گھڑی لے کے پہاڑاں ول نکل گیا۔ میدانی علاقے وچ ایس نالوں کوئی چنگی تھاں نہیں جتھوں پہاڑاں دا قد کاٹھ اتے حالت اپنی چنگی طرح جانچی جا سکے۔ پہاڑاں اُتے پئی برف نے اوہناں دا قد کاٹھ ناپن دا کم سکھالا کر دتا۔ ایس توں اڈ ایہناں وچوں کجھ خاص پہاڑیاں وچلی تھہ بارے میری جانکاری نے وی ایس پورے جتن نوں بڑا سوادی بنا دتا۔ موسم بارے میری فکر بے بنیاد ثابت ہوئی۔ کیونجے اج پہاڑاں اپنی پوری شان وچ لگ رہے سن، بھانویں اوہ اپنے اُچے نظر نہیں آ رہے سن جنے کل نماشیں سن۔

چوتھے توں تنبو دے دوالے دی دکھ بہت ہی سوتی اے۔ پٹھاں اک شروع سال دی تازی ہریالی نال بھر پور سہانی جوہ سی۔ چناب دریا بہت دُور تک ول کھاندا پرہتاں دی قطار دے پیراں نوں دھوندا جاندا اے اتے نیڑلیاں پہاڑیاں دی اترا چڑھاء والی رفتار اتے لما پیٹھاں کرن مگروں ہولا ہو میدانی علاقے دے دھندلے کنارے بناؤندا اے۔ ایہناں توں اُٹھ کے نگاہ اگڑ کچھڑ کھڑیاں برف نال ڈھکیاں پہاڑیاں ول مڑدی اے، جو اصل نالوں بوہتا نیڑے لگدیاں نیں۔ ایہہ میدان، بناں کسے رُکھ جاں پنڈ دے بہت دور تک کھلریا ہویا اے اتے ایہناں پہاڑیاں دا اُگھڑاں وکھریاں اک دم ہی ساہنے نظر آؤندا اے۔ میں دوہری پرہت مالا میرا تے سیر نوں بڑی سوکھت نال پہچان لیا سی، جو کشمیر دی گھاٹی توں وی بوہتی پرے سن۔ مٹی دے رنگ توں گوڑا لایا جاسکدا سی کہ اوس علاقے وچ پچھلے کجھ چرتوں برف نہیں پئی سی۔

میں لہور آ پنے نال صرف تھوڑے نوکر لے کے آؤن، اتے باقیوں نوں سدھے لدھیانہ گھلن دا فیصلہ کیتا سی، کیونجے وزیر آباد توں دوہاں تھانواں ول سڑکاں نکلدیاں سن، لدھیانے نوں لہور ول دا راہ سدھے رستے نالوں دو تہائی ودھ لما سی۔ ایس بھاء لئی سارے سامان نوں دوھیاں وچ وٹنا پینا سی، جو کہ میرے لئی پوری سویر برباد کرن والا ناگوار کم سی۔ ہندوستانی نوکر بالکل نکھے ہندے نیں، سوائے ایس دے کہ اپنے دماغ دی ورتوں کیتے بنا آ پنے مالک دے حکماں نوں مشین وانگوں ہو پو من لیندے نیں۔ ایس لئی میں اوہناں چیزاں نوں جنھن دی سزا آ پنے آپ نوں دتی، جس اُتے میں بہت محنت اتے پیسہ خرچ کیتا سی اتے جس نوں اوہناں دی لا پرواہی خراب کر سکدی سی۔

نوکراں دے گیاراں وچے چلے جان مگروں، میں واپس جان توں پہلاں آخری وار تنبو دے آ لے دوالے کھلے ہوئے میداناں ول پھرن ترن نکل گیا۔ پچھلے مہینے دے اک پنجر اتے اُجاڑ

علاقے دے تجربے مگروں، ہن ایس نکلے نکلے فواریاں اتے کیاریاں والے ہندوستانی باغ نوں دیکھ کے ملی خوشی بیان توں باہر اے۔ ایہہ نظارے بہت سکون بھرے سن، جیہناں وچ زندگی نوں سوہنا بناؤن دی سدھر بوہت سچے ڈھنگ نال پیش کیتی گئی سی۔ جدکہ قدرت دے اُن سکھانویں اتے خطرناک روپ نال پیار کرنا، بھانویں اوہ جنگلی جانوراں دی دنیا ہووے جاں جنگلی انساناں دی، اوہناں لوکاں دے شوق ہن جیہناں نوں کدے اوہناں علاقیاں دی دلگیری دا تجربہ نہیں ہويا جتھے راتل جاں مشینی کم کرنے کوئی سدھار نہیں کیتا۔ جدوں اک اُچی چوٹی توں ایس علاقے اُتے جہات پائی جاوے، اتے ہناں کے کھیت جاں انسانی دسوں دے صرف جنگل ہی جنگل نظر آؤن، تاں صرف

اوس ویلے ہی ہندوستانی جنگلاں بارے گویڑ لایا جاسکدا اے۔ سکھ سویدھاواں والے آرام دہ اتے خوش حال گھراں وچ جاں بھناں دے نال باغاں وچ بہہ کے جنگلی علاقیاں اتے عام لوکاں دی کلپنا کرنا بڑا سوادی ہو سکدا اے، پر سچائی گچھ ہور ای ہندی اے۔ میرے لئی، جس نے بوہت اکلپا، سکھ ساندماحول اتے قدرت دا بھیا تک روپ، سبھ کچھ دیکھیا سی، میں قبولنا چاہونداں کہ لہور رہن والے بہت سارے یورپی، میرے لئی ہندوستانی شہزادیاں نالوں وی ودھ ایرکھا یوگ نیں۔ اک چھوٹا جیہا باٹھیچہ، جو کہ مالک دی

پیلے رنگ دے بوہت ہی وڈے گھیر اتے وڈی گنتی وچ لگے پھلاں وچوں اک بے حد خوشگوار خوشبو آ رہی سی۔ کوئی وی باغ ایسے سوہنے ڈھنگ نال دن سوتے پھلاں بوٹیاں نال نہیں سجایا جاسکدا، جتاں ایہہ سی۔ ایہہ بوہت ہی انتہا خوشی دا سوما سی اتے خبرے کدے کدے اپنے مالک لئی محنت دا سبب وی سی؛ ایس نوں دیکھ کے مینوں اپنے گھر دا باغ چیتے آرہیا سی۔ جو میں ہی میں چہوترے تے مینچیا، جتھے آرام دہ قالین دچھے ہوئے سن، ہری سنگھ مینوں آپ ملن لئی آیا۔

مرضی مطابق سجایا گیا ہوے، اوہ ہمالہ دے مہان من موہنے نظارے، جاں سیلون دے سبھ توں سوہنے نظارے توں وی بوہتا ودھیا اے۔ پر پھیر وی، ہو سکدا اے کہ یورپ دی روزانہ دی سکون اتے حفاظت بھری زندگی مانن توں بعد میں خورے ہور طرح ہی سوچداں۔

کشمیر دے آل دوالے بیجاں ٹویاں وچ وگدے پانی وچ بوہت سوہنے مہل اُگے ہوئے دیکھے سن۔ ایس باغ وچ وی اوہو ٹوٹے سوہنیاں چار بیچ فٹ اُچیاں گول جھاڑیاں دی شکل وچ لگے ہوئے

سن جو مٹھلاں دے نال ڈھکیاں ہوئیاں سن۔

جھنتی ہی اسیں آرام دے عادی ہو گئے اتے ایس سوہنی انگریزی بگھی وچ بہہ کے میں

آپنے آپ نوں جنیکر یورپ وچ نہیں،

تاں گھٹوگھٹ ایس دے نیڑے تیڑے

محسوس کر رہیا سی، اتے ایہہ وی مٹھل

گیا کہ میں کدے اکو وار وچ باراں

کوہ، تقریباً ویہہ میل، پنیڈا اوس علاقے

وچ کیتا سی، جو چنگی طرح داہیا

وی نہیں سی ہویا۔ ایہہ بگھی مہاراجہ

رنجیت سنگھ دی، فرانسیسیاں نوں چھڈ

کے، باقی ساری فوج دے کمانڈر ہری

سنگھ نلوا کول ہی سی۔ پہلاں ایہہ رنجیت

سنگھ دے ٹبر دی ملکیت سی، جس دا

پچھوکر اوہدے دادے چڑھت سنگھ، جو

اک عام سپاہی دے ٹبر چوں جاں

دھار وادی سی، توں پرے نہیں لہندا۔ کسرولی وچ ہری سنگھ دا اک محل اتے باغ سی، جیناں دے

دوالے راکھی لئی مٹی دا قلعہ سی۔ جویں ہی اسیں شہر دے نیڑے پنیچے، گھوڑ سواراں دی اک کلڑی میری

اگوائی لئی آئی ہوئی سی۔ او سے ویلے دیوان ہاتھی تے سوار ہو کے آیا۔ محل دے کمریاں دے ٹھاٹھ

باٹھ میرے مونہوں اپنی سلاہتا نہیں لے سکے جنی کہ باغ نے لئی جو سبھ توں سوہنا اتے خبرے

ہندوستان وچ سبھ توں چنگی طرح رکھیا گیا باغ سی۔ رُکھ سنگتیاں نال لدے پئے سن، جیہو جیہے چین

وچ مینڈرین (Mandarin) سنگتیاں دے تاں نال جانے جاندے سن اتے اتھے سنترے

کہاندے ہن۔ ہری سنگھ نے کشمیر توں تاڑ دے رُکھ منگوائے سن، جو آپنی ایس نویں زمین وچ بوہت

ودھ مٹھل رہے سن۔

پیلے رنگ دے بوہت ہی وڈے گھیر اتے وڈی گنتی وچ لگے مٹھلاں وچوں اک بے حد خوشگوار

ہری سنگھ دا سجاوہ بوہت کھلا، گل بات کرن دا طریقہ بڑا ملا پڑا
سی۔ میں رنجیت سنگھ دے دربار دے ایس خاص باشندے دی
حیاتی بارے پہلاں ہی ساری جانکاری لے چکا ساں۔ میں
اوس نوں آپنی جانکاری نال حیران کر دتا کہ اوس نے نلوا کدوں
حاصل کیتا اتے ایہہ وی کہ اک وار اوس نے اپنے اُپر چھپشن
والے شیر داسر لا دتا سی۔ ہری سنگھ نے دیوان نوں کجھ چتر لیاؤن
لئی کہیا اتے مینوں شیر دا شکار کردیاں دی آپنی اک تصویر دتی۔
ہری سنگھ اوہ بندہ سی جس نوں رنجیت سنگھ نے لارڈ ولیم بینٹک
(Lord William Bentinck) نوں شملے وچ مہاراجہ
نال ہون والی گل بات لئی لے کے آؤن لئی گھلیا سی۔

خوشبو آ رہی سی۔ کوئی وی باغ اپنے سوسنے ڈھنگ نال ون سوتے مٹھلاں بوٹیاں نال نہیں سجایا جا سکدا، جتاں ایہہ سی۔ ایہہ بوہت ہی اہنہا خوشی دا سوما سی اتے خبرے کدے کدے اپنے مالک لئی محنت دا سبب وی سی؛ ایس نوں ویکھ کے مینوں اپنے گھر دا باغ چیتے آ رہیا سی۔ جویں ہی میں چوتھے تے پہنچیا، جتھے آرام دہ قالین وچھے ہوئے سن، ہری سنگھ مینوں آپ ملن لئی آیا۔ مٹھائی دے ہتھی تھال اتے اک درجن پھلاں دے ٹوکے وغیرہ، تھنے دے طور تے لیا۔ میں تھوڑی جیہی مٹھائی کھاہدی جو مینوں واہوا سوادہی لگی۔ پھیر اوہ مینوں محل دا چکر لوادن لئی لے کے گیا جتھے ہر اک کمرے دے فرش اتے کندھاں کابل اتے کشمیر توں آئے مہنگے قالیناں نال ڈھکے ہوئے سن۔ جیہناں توں ایس ٹھنڈک بھرے موسم وچ آرام اتے نگہ دا احساس مل رہیا سی۔ جد میں پچھلے کچھ دنوں دی سردی دا ذکر کیتا تاں اوس نے اوسے ویلے دو ہلکیاں چکیاں جان والیاں انگلیٹھیاں میرے کمریاں وچ لے جان دا حکم دتا۔ ہری سنگھ دا سہاء بوہت کھلا، گل بات کرن دا طریقہ بڑا ملا پڑا سی۔ میں رنجیت سنگھ دے دربار دے ایس خاص باشندے دی حیاتی بارے پہلاں ہی ساری جانکاری لے چکا ساں۔ میں اوس نوں اپنی جانکاری نال حیران کر دتا کہ اوس نے تلوا کدوں حاصل کیتا اتے ایہہ وی کہ اک وار اوس نے اپنے اُپر چھٹن والے شیر دا سر لا دتا سی۔ ہری سنگھ نے دیوان نوں کچھ چتر لیاؤن لئی کہیا اتے مینوں شیر دا شکار کردیاں دی اپنی اک تصویر دتی۔ ہری سنگھ اوہ بندہ سی جس نوں رنجیت سنگھ نے لارڈ ولیم بینٹک (Lord William Bentinck) نوں شیلے وچ مہاراجہ نال ہون والی گل بات لئی لے کے آؤن لئی گھلیا سی۔ کیونجے میں بوہت سارے اوہناں لوکاں نوں جاندا ساں جو ہری سنگھ نوں اوتھے ملے سن، ساڈی گل بات ہندوستان وچ اہیاں ملاقاتاں ویلے ہون والی گل بات نالوں بوہت فرق سی اتے ایس وچ اوہناں وچاراں دا وٹاندرا اتے وقوعیاں دا ذکر سی جو اصل وچ واپر چکیاں سن۔ اوس ولوں پچھے گئے سوال اوس دی سیانپ اتے دلیل کرن دی سمجھداری دی جھلک دے رہے سن۔ اوہنوں یورپ دے بوہت سارے دیشاں دے آنکڑے اتے ایسٹ انڈیا کمپنی دیاں پالیسیاں بارے واہوا جانکاری سی۔ اک گل ہور جو سکھاں وچ بوہت گھٹ پائی جاندی اے کہ اوہ فارسی پڑھ لکھ سکدا سی۔

کیونجے میرا زخیرہ حالے گسرولی نہیں پہنچیا سی، ایس لئی میں ہری سنگھ دا رات دے کھانے دا سدا خوشی خوشی من لیا، جس دا میں اتے وگنے نے راج کے جس مانیا۔

واہو چرتوں کدے کدائیں ہی ہنداسی۔

انوار، 10 جنوری 1836: ایس علاقے وچ حالے دی بوہت گھٹ واہی نیجی کیتی جاندی اے۔ اج ایس تنگل تک داست اٹھ کوہ دا تھوڑا جیہا پندھ کیتا۔ اتھے ایس جنرل دا اک ہور تنبولگا ہویا سی جس دے دکھ دکھ تنھے سن۔ ایس کجھ میلاں تیک اُچیاں پہاڑیاں، اتے برف نال ڈھکے پہاڑاں دا آئند مانیا۔ برقیلے پہاڑاں تے بلدیوادیے پچھے پچھے کافی دُور سرکڈھ میراتے سیر نظر آ رہے سن۔

میں دس نہیں سکدا کہ پینڈا کرن دا ایہہ طریقہ مینوں کنا ودھیا لگ رہیا سی۔ سارا کجھ تھوڑی جیہی اوکھت مگروں وی ٹھیک ٹھاک چل رہیا سی؛ اکواک اوکڑی سی کہ جس علاقے توں میں لنگھ رہیا ساں، اوتھوں دے وسیکاں نال میری ملاقات نہیں ہو پا رہی سی اتے نہ ہی ایس تھاں بارے مینوں کوئی جانکاری مل رہی سی۔ میرے ایس تجربے توں مینوں ایہہ سمجھ آ رہیا سی کہ کیوں انگریز ہندوستان دے کسے وی اوس حصے دے طور طریقے اتے ریتی رواجوں بارے جانکاری نہیں لے سکے سن جتھے اوہ اپنی زندگی دا بوہت سارا ویلا ہنڈاؤندے رہے سن۔ سچائی ایہہ اے کہ اوہ بناں کسے سروکار دے، اک تھاں توں دوجی تھاں گھمڈے رہے اتے رات نوں آپنے دیس توں ہندوستان بارے پلے پنھ کے لیاندے وچاراں نوں نہ مندیاں آپنے بند تنبواں وچ اکلیاں ہی اوہ ویلا بتاؤن دی کوشش کردے رہے جو بڑی سُست رفتار نال گجھ اُزلے پرلے اصولی وچار گھڑ دیاں ہیئت دا اے، جو ماڑی جیہی پڑچول مگروں دماغ وچوں غائب ہو جاندے ہن۔ براہمن جی لائے دے آؤن نال ٹھاکر دایس دی طبیعت بالکل ٹھیک ہو گئی سی؛ کجھ انسراں نے اک ہاتھی نوں پھڑ لیا اتے ایہہ دوویں جہن دو جے ہاتھی دے ہودے وچ بہہ گئے۔ ایس وچکار میں وزیر آباد دے شاہ توں دوبارہ لہور وچ ملن تک لئی رخصت لے کے کجھ ہور گھوڑ سواراں نال آپنا پینڈا کالھی نال جاری رکھیا۔ شاہ نے منت کیتی سی کہ اوس شہر وچ اوہ میرے نال رہ سکے، پر مینوں آپ اتھے آپنے ٹکانے بارے پتہ نہیں سی، ایس لئی ایہہ فیصلہ ہویا کہ اوہ مینوں اتھے ہر موقع تے مل سکدا اے۔ میں لہور وچ رہندیاں ادہدی ہر طرح نال مدد کرن دامن بنا لیا سی، پر میں کوئی وعدہ نہیں ساں کرنا چاہندا۔

سوموار، 11 جنوری 1836: اج سویرے مینوں جنرل وینچرا (Ventura) دی اک چٹھی ملی جس وچ لکھیا سی کہ اوہنوں مہاراجہ ولوں مینوں ملن دا حکم ہویا اے۔ مہاراجہ دی سدھری کہ میں

جہانگیر دے مشہور مقبرے شاہ ڈیرے (شاہدرے) رُکاں جتھے جنرل نے میرے آؤن دی اطلاع شاہی دربار دے کمانڈر خلیفہ صاحب نوں دینی سی، جیہناں نے فوراً مینوں جی آیاں نوں آکھنا سی۔ میں اک دن اوتھے ہی رُکنا سی تاں جو لہور وچ میرے سواگت دیاں تیاریاں مکمل کیتیاں جاسکن۔ شاہ ڈیرہ (شاہدرہ) ایس شہرتوں صرف تن میل دور راوی دے سجے پئے پیندا اے۔ میں فوراً ایس چٹھی دا جواب دتا کہ میں ہر حالت وچ باراں وچے پہنچ جاواں گا اتے دوبارہ میرے سنیے دی اڈیک کیتے بنا میرے اوتھے آؤن دا اعلان کر سکدے ہن۔

وینچرا (Ventura) دے گھر وچ رہن دی آس مینوں مہاراجہ ولوں ملن والے کسے وی مان سماں توں ودھ خوشی دے رہی سی۔ راوی دے نیڑے زمین ہور وی بخراتے ان واہی نظر آؤندی اے۔ راوی دے کجے پاپیے وڈی سڑک دے کنارے ستمت منگل توں شاہدرہ اٹھ کوہ توں ودھ نہیں اے، پر ایس باراں وچے توں پہلاں ہی پہنچ گئے، بھانویں ایس اک چھوٹی نہر، بسنا، جو بوہتی ڈونگھی نہیں سی اتے جس اُتے کوئی پل وی نہیں سی، وچ کجھ دیر لئی اٹک گئے ساں۔ مینوں مجبوراً ہاتھی اُتے بہتا پیا اتے بگھی بڑی اوکھت نال پار لیاندی گئی۔ میں حیران ساں کہ ہندوستانی ایس اُتے اپنی سوکھ نال کیوں بیٹھ جاندے ہن، خاص کر کے جدوں اوہ ایہو جے پیش آؤن والے کم دے عادی نہ ہوں۔

شاہدرہ اک شاندار تھیہ اے، جس دا سکھن عمارتاں دی ترتیب جاں منصوبہ بندی کر کے نہیں سگوں ایہناں دی سجاوٹ دی تفصیل کر کے سی، جیہناں اُتے سنگ مرمر اتے قیمتی پتھر وڈی گنتی وچ لائے گئے سن۔ اصل عمارت چکور سی، جس دی ہر نکرے اک سوہنا مینار سی جیہناں اُتے مینا کاری والا پتھر لکھا ہویا اے جس کر کے ایہہ دوروں بوہت سارے رنگاں وچ رنگے لگدے نیں۔ پر ایس عمارت دے پورے سکھن تے جھاتی پاؤن لئی ایس نوں نیڑیوں دیکھن دی لوڑ اے کیونجے دوروں دیکھن تے ایس دے رنگ جھکے لگدے سن۔ پٹھلی منزل تے کجھ پوڑیاں تے بنیا اک محراب دار رستہ اے جس دے اُتے اک اُچا چہوڑا اے، اتے ایس دے لہندے پاپیے بوہت سجاوٹ والا بوہا اے۔ ایہہ بوہا اندر تہ خانے وچ جاندا اے جتھے جہانگیر دا مقبرہ اے جو کہ آگرے دے تاج محل ورگا ہی اے۔ ایس اُتے اُپروں روشنی پیندی اے۔

پورے ہندوستان وچ ایس عمارت دی پوری چھت دے دوالے مینا کاری والے پتھراں نال

بے سنگ مرمر دی روئس والے چوتھے توں ودھ شاندار ہور کچھ نہیں ہوسکدا۔ میں اک مینار اُتے چڑھیا تاں جو لہور دا نظارہ کر سکاں جس نوں دیکھن دی میری بڑی دیر دی سک سی۔ ایہہ دوروں آپنیاں سوہنیاں کندھاں، اُچے میناراں اتے مکاناں نال بوہت ودھیا لگ رہیا سی۔ اگلے پاپیے شاہدرے دیاں عمارتاں سن جو راوی تک کھلریاں ہوئیاں سن، ایس توں اگے راوی سی، اتے ایس توں اگے کھیتاں دی لمی قطار سی جیہناں وچ ٹانویں ٹانویں رکھ سن جو بہار دی رُت وچ دن سوئے رنگاں نال ڈھکے ہوئے سن۔ ایس توں اگے جھاگیر ولوں لہور وچ بنائے گئے سوہنے محل نیں پر میں حالے ایہناں دلکش چیزاں دل جھات ماری ہی سی کہ دریا والے پاسیوں گھٹے دا اک دا ورولا اٹھیا جس نے کچھ چرلئی گھوڑسواراں اتے ذاتی راکھیاں دی ٹکڑی نوں ڈھک لیا جیہناں نوں رنجیت سنگھ نے مینوں جی آیاں آکھن لئی گھلایا سی۔

خلیفہ صاحب لہور دی فوج دے کمانڈر نال آئے اتے مہاراجہ ولوں مینوں مخاطب ہندے ہوئے اوہناں بوہت سوہنے لفظاں وچ تقریر کردیاں مینوں بھروسہ دواپا کہ اوہ روز میرے بارے پتہ کردے رہے سن کہ میں کتھے پہنچ گیا ہاں اتے بڑی شدت نال میری اڈیک کر رہے سن، اتے ایہہ وی کہ ہُن میں اپنے ہی ملک وچ ہاں اتے کسے وی چیز لئی حکم کر سکدا ہاں۔ مہاراجہ چاہندے ہن کہ میرے رہن دے ٹکانے نوں ودھ توں ودھ آرام دہ بنایا جاوے۔

ایس توں مگروں میں اتے وگنے (Vigne)، خلیفہ صاحب اتے کمانڈر نال جنرل دی بگھی وچ بیٹھ گئے۔ راوی دا پینڈا شاہدرے توں اک کوا میل اگے اے اتے ایس موسم وچ وی کئی تھاواں تے پانی اٹھاراں فٹ توں اُپر اے۔ کنڈے تے مغل بادشاہ دل کشا ولوں بنوایا گیا باغ سی اتے کنارے دے دونوں پاپیے عمارتاں سن۔ بوہت دیر پہلاں پانیاں نے کجے کنارے توں سارا کچھ اپنے نال روڑھ دتا سی اتے سلھ بھریاں کندھاں نوں اپنے اندر سمولیا سی۔ شاہدرے دے مقبرے نوں گھیرن والے چورستے دا اوہو حال ہو یا اتے اتھے سجا کنڈا دی لہور توں پہلوں بیہہ گیا اے۔ ایہہ گل بڑی دن جوگ اے۔ اوہ قلعہ جس دی مرمت رنجیت سنگھ نے کردائی سی اتے جو باقاعدہ گھوڑسوار فوج دی دیکھ رکھ پٹھ سی، بوہت ودھیا حالت وچ سی۔ بوہت کھلے ہون مگروں وی ایہہ کسے وی پیدل فوج دے حملے دا مقابلہ کرن دے قابل اے۔ میں جنرل وینچرا (Ventura) نوں اوس دے گھر وچ ملن بارے بڑی خوشی نال سوچدا رہیا کیونجے پنجاب وچ آؤن اتے لگاتار میرا دھیان رکھن کارن میں

اوس نوں اک پُرانے جن وانگ من لگ پیا ساں۔ میں اکلے پن توں بوہت اکتا چکا ساں اتے کے یورپی پروہنچاری نال کے گھر وچ کجھ دن آرام کرنا چاہوندا ساں۔ اوہ مینوں اوس تنبو وچ ملیا جو اوس دے باغ دے اندر وژن دائو ہا سی اتے بھاویں اسیں پہلاں اک دو جے نوں ملے نہیں ساں، پھیروی اسیں بڑی گرم جوشی نال ہتھ ملایا۔ میں اوس دیاں مہربانیاں لئی شکر یہ کرن دی کوشش کیتی اتے بھروسہ دوا یا کہ اوس نال جان پچھان دی خوشی کارن میں اپنی جرأت کر رہیا سی کہ اگلے کجھ دن دھکے نال ہی اوس دی پروہنچاری دا آئند ماناں۔ اوس نے بڑی حلیمی نال آکھیا کہ مہاراج چاہندے نیں کہ میں لہور وچ گھٹ توں گھٹ اک مہینہ رُکاں۔ پر میں اوتھے اپنی ٹھہر دا ویلا چار دن تک رکھن دا فیصلہ کر چکا ساں تاں جو مارچ وچ بمبئی توں جان والا جہاز لے سکاں۔

مُن فقیر صاحب نے میرے توں رخصت لئی اتے جھٹ ہی اوہناں دی تھاں اوہناں دے وڈے بھرا عزیز الدین نے لے لئی جو کہ باہر لے معالیاں دا وزیر اتے رنجیت سنگھ دا بھروسے مند سیکرٹری سی۔ اوہ مہاراجہ ولوں ایہہ جانکاری لے کے آیا سی کہ مہاراجہ نوں جنرل وینچرا (Ventura) کولوں میرے آؤن دی خبر مل گئی اے اتے اوہناں نے ایس موقعے دا بھرواں سواد لین لئی اپنے باقی دے سارے کم پاسے کر دتے نیں۔ ایس توں مگروں جیہڑیاں شاندار تقریراں ہوئیاں، میں اوہناں نوں دوہرا نہیں سکدا۔ پھیر سیوا دار مٹھائیاں، پھل، اتے مہاراجہ دی اپنی شراب دی اک بوتل، جس دا ذکر میں ٹھہر کے کراں گا، اتے 700 روپے تحفے دے طور تے لے کے آئے۔

ولپور وچ کمپنی دے سیایسی ایجنٹ مسٹر میکسن (Mackeson) (Dubuign) نال کروائی۔ مسٹر میکسن (Mackeson) اک بوہت ہی سمجھدار نوجوان افسری جس نے لدھیانہ توں

300 میل دور ایس ریٹرو وچ نوکری قبول کیتی سی۔ اتھے اوہنوں سندھ دریا وچ آؤن والے انگریزی

شا میں گھرنوں سوہنے ڈھنگ نال
رُشایا گیا سی اتے چٹھی ٹین
والیاں نے مدھر سنگیت پیش کیتا۔
آتھ بازی دی چلائی گئی اتے دیر
رات اک ہور ٹین والی اپنے
ساتھیاں نال آئی، جس نوں مہاراجہ
نے انج تعریفیاں دے پل بندھ کے
میرادل پرچاؤن لئی گھلایا کہ ایہہ
کوئی عام ٹین ولی نہیں۔ ایس نے
گورنر جنرل اتے مہاراجہ وچکار ہوئی
کانفرنس وچ وی ناچ پیش کیتا سی،

جہازاں دی رکھوالی اتے دیکھ رکھ کرنی سی، جس دا حق اوہناں نوں کجھ چہ پہلاں ہی سندھ دے امیراں نال ہوئے معاہدے توں بعد ملیا سی۔

میںوں اک جان پچھان والے بندے دا ناں تقریباً بھل گیا سی، جس نوں میں ملیا ساں راوی دے کجے کنڈے۔ میںوں اک چٹی داڑھی والے بندے نے روکیا سی جس نے فرانسیسی ڈیزائینر دی وردی پائی ہوئی سی۔ ایس دے بارے میںوں پکا پتہ سی کہ میں ایس نوں پہلے ضرور دیکھیا اے، پر کدوں اتے کتھے، ایہہ چیتا نہیں سی آرہیا۔ پر جدوں اوہنے بمبئی دی گل کرنی شروع کیتی تاں میںوں جھٹ یاد آ گیا کہ ایہہ شورا ہناؤن والا مسٹر فورنی (Forni) سی جیہڑا بمبئی توں مصر آیا سی جدوں میں وی اوتھے ہی ساں۔ شامیں ساڈی اُچ پدھری میٹنگ وچ اک انگریز مسٹر فاکس (Fox) وی شامل ہويا جو مئے مئے مہاراجہ دی نوکری وچ آیا سی۔

منگلوار 12 جنوری، 1836 بوہت چہ مگروں اک یورپی دے گھر بتائی پہلی رات ہن ختم ہو چکی سی۔ میں حالے گہری نیندر توں اٹھیا ہی ساں کہ مہاراجہ دا اک بندہ میرا حال چال چکھن لئی آ گیا۔ میں چھیتی نال تیار ہويا اتے دیکھیا کہ خلیفہ صاحب فوج دے کمانڈر نال آئے ہوئے سن۔

اوہناں نے دیا کہ مہاراجہ نوں بوہت ہرکھ سی کہ اوہ میںوں اوس دن نہیں مل سکدے کیوں کہ ایہہ سکھاں دا اک وڈا چھٹی دا دن ہون کارن اک اوبھڑ نوں پورے شان و شوکت نال جی آیاں نہیں آکھ سکدے۔ اوہناں میرے لئی اک پنگ اتے اوس اتے وچھاؤن لئی ریشمی چادراں اتے شمال وغیرہ تحفے وچ گھلے۔

ڈنچرا (Ventura) دا گھر، جو اوہنے جنرل الارڈ (Allard) نال رل کے بنایا سی، بھاویں بوہتا وڈا نہیں سی، پر ایہہ پورب دی شان اتے اک آرام دہ یورپی گھر دے نمونے دا ودھیا رلاء سی۔ پہلی منزل تے تھماں توں پہلاں بنے ہال دیاں کندھاں اتے رنجیت سنگھ دے دربار وچ دو فرانسیسی افسراں دے سواگت دی تصویر بنی ہوئی سی جس وچ ہزاراں دی گنتی وچ لوک وی رتی سن۔ دو جاوی بوہت اثر دار سی۔ تچا بوہت وڈا ہال سی، جو عمارت دی پوری چوڑائی تک کھلریا ہويا اے اتے اگے سون والے کمریاں تک جاندا اے۔ عمارت دے پچھواڑے اک بوہت پرانا مقبرہ اے جس دی چھت گنبد درگی گول سی۔ ایہہ ایس ویلے یورپی افسراں دے نمبروں نوں کرائے اتے دتا ہويا اے۔ باغ دے وچوں وچ کھڑی ایہہ عمارت آلی دوالے کھلے ہوئے ریشمی میدان دے مقابلے بڑی

شاندار لگدی اے۔ ایس جگہ توں راوی دا اک پاسا اتے چڑھدے پاسے پرانا شہر اتے ان گنت ڈھٹھیاں عمارتاں نال بھریا قبرستان نظر آؤندا اے، جس وچ عمارتاں سدھ پدھریاں ہوں دی بجائے چھوٹی چھوٹی پہاڑیاں دے روپ وچ نظر آؤندیاں نیں۔ لہور شہر وچ شورا بوہت اے جو کھڑیاں کندھاں نوں ڈھاہ ویندا اے، ایہتوں تک کہ چھتیاں عمارتاں وی ایس دے اثر پٹھ ڈھیہہ جاندیاں نیں اتے کئی وار بے ترتیب ملے دے روپ وچ تبدیل ہو جاندیاں نیں۔

ایہناں کھنڈراں دے وچکار وینچرا (Ventura) دے گھر دے ساہنے فوج دیاں مشقاں لئی اک کھلی تھاں خالی کر دتی گئی اے اتے اوتھوں پٹیاں کھیاں اٹاں اوہدا گھر بناؤن لئی ہی نہیں سگوں فرانسیسی لشکر لئی اوہ بیرکاں بناؤن لئی وی درتیاں کھیاں نیں، جو کہ خالی پٹیاں سن کیونجے ایس ویلے لشکر پشاور وچ صرف نال لئی رنجیت سنگھ دے پتر شیر سنگھ دی کمان پٹھ اے، جد کہ اصل وچ ایہہ ایوٹابل (Avitabile) دی کمان پٹھ اے۔ ایوٹابل (Avitabile) پہلاں سورت دی فوج اتے دربار وچ افسر، پھیر پیرس دے پولی ٹیکنیکل سکول دا پڑھیار رہیا سی اتے ہن رنجیت سنگھ دی نوکری کر رہیا اے۔ پنجاب وچ یورپیاں دی کتنی بوہت گھٹ سی۔ ایس فہرست وچ جنرل وینچرا (Ventura) اتے ایوٹابل (Avitabile)، (ایس توں علاوہ ایلرڈ (Allard)، جو ایس وقت چھٹی تے یورپ وچ اے) کولونل کورٹ (Colonel Court) اتے اک انگریزی مسٹر فاکس (Fox) نیں جیہناں وچوں کجھ چھوٹے عہدیاں تے نیں۔ صرف بے قاعدہ رسالہ دے، باقی سارے ہی باقاعدہ اتے بے قاعدہ فوجاں دے لئی بندوق سنے اٹیشن دا حکم فرانسیسی بولی وچ سی، جد کہ فرانسیسی فوج دے لئی اک چیل اتے ترنگا جھنڈا سی، جس اتے گوبند سنگھ لفظ لکھے ہوئے سن۔ ہر پرائیویٹ نوں اٹھ روپے مہینہ، اک لال کوٹ اتے ہتھیار ملدے سن، پر اپنے کھان پین اتے مہین دا خرچہ اوس نوں آپ کرنا پیندا اے۔ ساری فوج دی اک سال دی تنخواہ بقایا رکھی جاندی اے۔ رنجیت سنگھ لئی ایہہ فوج نوں جی حضوری وچ رکھن دا ودھیا طریقہ سی۔ جمعدار جاں لیفٹیننٹ نوں تیرہ روپے ملدے سن اتے فرانسیسی لشکر نوں چھڈ باقی سبھ نوں اپنے من پسند کپڑے پاؤن دی اجازت اے تاں جو ساری فوج وچ فرانسیسی اتے پنجابی پہراویاں دا ملغوبہ دیکھن نوں ملے۔

شامیں گھرنوں سوہنے ڈھنگ نال رُشنا یا گیا سی اتے چٹھی نچن والیاں نے مدھر سنگیت پیش کیتا۔ آتھ بازی وی چلائی گئی اتے دیر رات اک ہور نچن والی اپنے ساتھیاں نال آئی، جس نوں

مہاراجہ نے انج تعریفاں دے پل بنھ کے میرادل پر چاؤن لئی گھلیا سی کہ ایہہ کوئی عام نجن ولی نہیں۔ ایس نے گورنر جنرل اتے مہاراجہ وچکار ہوئی کانفرنس وچ وی ناچ پیش کیتا سی، جس دے لئی مہاراجہ ولوں ایس نوں مہربانیاں ملدیاں رہیاں سن۔ پر جیکر کسے ہندو لئی ایہہ لفظ ورستے جاسکدے ہن تاں لہور دی ایہہ ویہہ سالوں دی مشہور عورت ہئے ہی مرجھا گئی سی۔

اراج اک چھوٹے جے تینو وچ نیویں ڈھوہ والی آرام کرسی اُپر بیٹھے سن۔ تینو دیاں کندھاں زری، اتے فرش کشمیری قالیناں نال ڈھکے ہوئے سن۔ جو یں ہی میں آپنا پیر قالین تے رکھیا، اوہ مینوں جی آیاں آکھن لئی اٹھ کے دروازے تک آئے اتے میرا ہتھ پھڑکے اپنی کرسی دے نال پئی کرسی کول لے گئے۔

بدھوار، 13 جنوری 1836: نو دے خلیفہ صاحب مینوں راج محل لے جان لئی پہنچ گئے۔ اوہ اپنے چنال تن ہاتھی لیائے سن جیہناں اتے یورپی ہو دے سن، جیہناں وچ آدی سدھا بہہ کے لتاں لمیاں کر سکدا اے۔ ایس توں اڈ لہور دے کمانڈر دے نال کافی گارد وی سی۔ مسٹر میکسن (Mackeson) نوں وی ایہہ سدا ملیا سی۔ ایس دکنی دروازے ولوں لہور وچ داخل ہوئے۔ جدوں ایس شاہی محل دے باہری حصے وچ پہنچے تاں نال آئی گارد وچ آئے افسر گھوڑیاں توں اتر گئے اتے ہاتھی کچھ کؤ قدم اگے جا کے دو جے گیٹ راہیں بوہت ہی سوہنے باغ وچ داخل ہوئے، جتھے میں اکبر دے شاہی گھرانے دے شوق نوں درساؤندی سنگ مرمر دی اک چھوٹی عمارت دیکھی۔ باہری پاسے اتے سنگ مرمر وچ بارکی نال اگھڑے محل، فرش اتے اندر لیاں کندھاں اتے پتھر مڑھے ہوئے سن۔ مکھن تے پتہ لگا کہ ایہہ مہاراجہ نے بنوائی اے؛ جو کہ صاف طور تے غلط سی۔ ایس خوبصورت عمارت دی اک کمرے تے دو منزلی چٹیاں اٹاں دی اجوکی عمارت بنوا کے مہاراجہ پوری عمارت ہنواؤن دا نام کھٹ رہے سن۔ ایس باغ دے کبھے پاپے سنگ مرمر دی تن تہ جاں والی جہانگیر دی جامع مسجد سی، پر باغ وچوں اوس ول کوئی رستہ نہیں سی جاندا ایس اپنے ساہنے پاسے اک چوڑے گیٹ توں اندر گئے جو اک کھلے میدان وچ کھلدا سی۔ او تھے سپاہیاں دی اک کلڑی تعینات سی جس نے سانوں سلامی دتی۔ مہاراج اک چھوٹے جے تینو وچ نیویں ڈھوہ والی آرام کرسی اُپر بیٹھے سن۔ تینو دیاں کندھاں زری، اتے فرش کشمیری قالیناں نال ڈھکے ہوئے سن۔ جو یں ہی میں آپنا پیر

خانسامے دے عہدے دے برابر جمہدار بنا دتا گیا سی۔ اوہنے خانساماں دی بجائے جمہدار دا عہدہ دھارن کیتا ہویا اے، بھانویں ایس ویلے اوہ رنجیت سنگھ دی رعایا وچ دھیان سنگھ توں بعد سبھ توں ودھ اثر والا بندہ اے۔ مہاراجہ دا سبھ توں وڈا پتر کھڑک سنگھ لہور وچ رہندا اے، پر اوہنوں اکھوں پروکھے کیتا جائدا اے کیوں کہ بوٹکا ہون کارن سکھاں دی ایس وڈی ریاست اُتے اوس دے راج کرن دی کوئی آس نہیں اے۔

اوبدے پتر نہال سنگھ وچ بوہت چست چالاک ہون دے آثار نظر آؤندے ہن، پر اوبدی عمر صرف پندرہاں ورھے ہے۔ ایہہ گل مہاراجہ دی صحت اُتے منحصر اے کہ کیہ اوہ اپنے پوترے دے حق وچ اک ایسے کوٹ دی چک بندی کر سکدے نیں، جو ایس دے پیو دا حق مارے جان دی صورت وچ اوس نوں اپنے دادے دا وارث بنا سکے۔

شیر سنگھ اتے تارہ سنگھ بھرا سن، جہاں نوں رنجیت سنگھ نے کدے وی اپنی اولاد نہیں سی نیا۔ شیر سنگھ نے اپنی پچھان اک فوجی دے روپ وچ بنائی، پر کشمیر دے گورنر دے عہدے لئی اوہ نا اہل پایا گیا۔ ایس ویلے اوہ گورنر دا خطاب لے کے پشاور وچ سی، پر اوتھوں دا سارا کم کاج ایوٹھیل (Avitabile) دے ہتھ وچ سی۔ تارہ سنگھ دی کوئی وقعت نہیں۔ کشمیر سنگھ اتے پشاور سنگھ وی رنجیت سنگھ دے پتر اکھاؤندے سن پر مینوں اوہناں بارے کوئی جانکاری نہیں۔ رنجیت سنگھ دے قائم کیچے ایس وڈے راج دی معیاد وچ سبھ توں وڈی اوکھت اپنی رعایا دے ہتھاں وچ طاقت دے دین دی ناسمجھی اے۔ جویں کہ جموں وچ گلاب سنگھ اتے اوبدے بھراواں دھیان سنگھ اتے سچیت سنگھ کول بوہت وڈا ضلع اے جو دکھن چڑھدے وچ اٹک توں نور پور تک دے درگم پہاڑاں تک، اتے اوتھوں اتر وچ لداخ تک کھلریا ہویا اے۔ ایس توں اڈ پنجاب دا وی کافی علاقہ اوہناں کول اے۔

ایہہ بھرا دھن، فوج، اسلحے اتے کلیاں دے معاملے وچ ایسے طاقتور نیں، جہاں نوں قابو کرنا رنجیت سنگھ دے کمزور وارثاں دیاں فوجاں لئی آسان نہیں ہووے گا۔ بوہت سارے ہور وی ایہو جیہی حالت وچ سن۔ ایس شہزادے دے راج نوں صرف اک گل مضبوط کر سکدی اے، اتے اوہ اے کہہنی دے نال سمجھوتہ، پر ایہہ ہن تک اوبدے اپنے گمان اتے کہہنی دیاں پالیسیاں کارن ممکن نہیں ہو سکیا۔ مہاراجہ کول کوئی راج گدی نہیں اتے اوہناں دا اپنا مٹا اے کہ۔

”میں جو وی مرتبہ حاصل کرنا چاہوندا ہاں، اپنی شمشیر دے زور تے حاصل کر لیندا ہاں۔ باہری

”میںوں آس اے کہ لہور تہانوں خوشی دیوے گا۔ اتھے سبھ کجھ تہاڈا اے، تہاڈے حکم کرن دی دیر اے“

سپاہیاں دی اک کلڑی دربار وچ تعینات سی، اتے اوہناں میںوں پچھیا کہ کیہ میں اوہناں دے کرتب ویکھنا چاہاں گا۔ میں جھک کے ایس دی حامی بھری۔ پھیرا وہ میرا سجا اتے موہن دا کھپا ہتھ پھڑ کے اٹھے اتے دروازے تک لے گئے، جس دے ساہنے توں سپاہی پریڈ کردیاں لنگھے۔ کمانڈ فرانسیزی وچ دتی گئی اتے پوری مشق بڑی سوکھت نال پوری کیتی گئی۔ اوہناں میںوں کسے وی طرحاں دی گھٹ ودھ نوں اکھوں پروکھے کرن لئی آکھیا۔ اوہناں دی فوج نوں یورپی جنگی چالاں وچ ایٹا ماہر ویکھ کے میںوں حیرانی ہوئی۔

”کیہ تہاڈے بادشاہ دیاں فوجاں وی انج مشقاں کردیاں ہن؟“ اوہناں پچھیا۔

میں جواب دتا کہ یورپ دے سبھ دیشاں دے فوجی قاعدے بوہت میل کھاندے نیں، حالانکہ آسٹریا دی فوج وچ کجھ گلاں فرق ہن، جویں کہ ایس اوہ مشقاں تن پینتیریاں وچ کردے ہاں جو فرانسیزی دو وچ“

”تہاڈی تنخواہ کئی اے؟“

میں جواب وچ کہیا کہ میں کوئی تنخواہ نہیں لیندا۔ میں دس سال پہلاں نوکری چھڈ دتی سی کیونجے امن کر کے ایس وچ کوئی کجھ نہیں رہ گئی سی اتے صرف نوکری کرن والے افسر اتے اپا جی ہی تنخواہ دے حقدار ہندے نیں۔ ہن میں اپنی کمائی اُتے ہی گزارا کرداں۔

”اک آسٹریا کرنل دی کئی تنخواہ اے؟“

میں کہیا کہ ایہہ اک انگریز کرنل نالوں گھٹ ہندی اے، پر کیوں کہ اوہناں نوں اپنی ترقی دا مل نہیں دینا پیندا ایس لئی اصلیت وچ اوہناں نوں ودھ پیسے ملدے ہن۔

”کیہ تیس لارڈ ولیم بینٹک (Lord William Bentinck) نوں ملے ہو؟“

”نہیں، میرے کلکتہ پہنچن توں پہلاں ہی اوہ اوتھوں جا چکے سن“

”کیہ تیس مسٹر برنز (Burnes) نوں چاندے ہو؟“

”صرف اوہناں دے کماں راہیں“

”کیہ تیس میری فوج نوں مشقاں کردیاں ویکھنا پسند کرو گے؟“

میں کہیا کہ ایہہ بادشاہ دی ذرہ نوازی ہووے گی۔

جدوں سپاہی اوس چھوٹے جے دربار دے دوالے پریڈ کر رہے سن، اوہناں نے آسٹریا، فرانس اتے انگلینڈ دی فوجی طاقت بارے اتے یورپ دے دکھ دکھ دیشاں ولوں گھٹ چر لئی بنائی گئی فوج بارے اپنے ختم نہ ہون والے سوالاں دی جھڑی لا دتی۔ پھیر اوہناں مینوں پچھیا کہ پنجاب جھڈن لکیاں اتے وطن واپسی دی تیاری کرن لکیاں میں موہن بارے کیہ سوچیا اے۔ میں کہیا فی الحال میں کوئی فیصلہ نہیں کیتا، پر جیکر اوہ چاہے تاں میں اوس نوں تال لیجاسکداں، جو مینوں یقین اے کہ اوہ ضرور چاہوندا اے۔

میں گوڑ لاؤن دی کوشش کیتی کہ مہاراجہ کیہ سوچ رہے سن اتے اوس وقت اوہناں کہیا،
 ”جیکر تیں اوس نوں اتھے جھڈ جاؤ تاں اوس دی قسمت بن جاوے گی۔ ایس نوجوان نوں میرے کول بھیج دینا، میں ایس دا خیال رکھاں گا“

جدوں اسیں دوبارہ بیٹھ گئے تاں اوہناں نوں لکیا کہ اوہناں دے سوالاں دے جواب دیندیاں میں بوہت تھک گیا ہواں گا۔ ”ایہہ ناممکن اے“ میں کہیا، پر اوہناں دے اشارے نوں سمجھدیاں میں جان دی اجازت منگی اتے مہاراجہ مینوں دروازے تک جھڈن آئے۔

میں جاندے ہوئے فقیر صاحب تال ہوئی خوبصورت گل بات دا ذکر وچے ہی جھڈ دتا سی۔

مینہ پین لگ پیاسی اتے اوہناں دا ہاتھی میرے نیڑے آ گیا سی۔

”اج مینہ پوے گا،“ میں کہیا۔

”جدوں شہزادے دوستی دے گلستان وچ ملدے نیں تاں بہشت دے ماشقی مٹھلاں نوں

تروٹکاں دیندے نیں تاں جو اوہ اپنی بھرپور خوشبو کھلا رسکن“

میں گوہڑے رنگ دے سوٹ وچ آؤن دی اپنی مجبوری تے افسوس ظاہر کیتا کیونجے لدھیانے

توں میری وردی حالے لاہور نہیں اپڑی سی۔ اوہناں مینوں اک شیر بارے لمبی کہانی سناؤنی شروع

کیتی جس نے شہر وچ آ کے دہشت پھیلا دتی سی اتے کیوں اوس ریاست دے راجے نوں شیر دے

کارناے سنن بعد لکیا کہ اوس دیاں حرکتاں بڑیاں گھلیاں نیں۔ اوس نے شیر دے ہاہرے بھیس

اندر کی اصلی فطرت نوں لہہ لیا اتے اوس نوں محل وچ سد کے شیر دے اندر لکے شہزادے نوں پہچان

لیا۔

”کیہ؟“ میں کہیا، ”تسیں مینوں شیر

نال ملارہے ہو؟“

”تھاڈا گھلا ویہار اتے گن ایس

بھیس دے پچھے لگ نہیں سکدے۔“ ایس

لمی چوڑی کہانی دے خلاصے وچ ایہو

مطلب سی۔ ایس ملنی توں واپس آؤن

مگروں میں شہر دیکھن دی سدھر درساٹی،

کیونجے محل ول جائدیاں، جو کہ لہندے اتر

وچ پیندا اے، ایس دکھنی گیٹ راہیں گئے

ساں اتے اک بے رونقی گلی توں علاوہ کجھ

وی نظر نہیں سی آیا۔ پورے ہندوستان وچ

شاندار عمارتاں، اتے اوہناں دے آلے

دوالے مہیلیاں بستیاں، گند دے ڈھیر

اتے ہر طرح دیاں خستہ حال جھونپڑیاں دا

ایہہ تئوں بھرا، عزیز الدین، اک بھروسے مند سیکر ٹری؛

خلیفہ صاحب کمانڈر؛ اتے امرتسر دا گورنر عام طور تے

میرے نال ہی ہندے سن، اتے اتھے میں ایہہ وسنا چاہاں

گا کہ مہاراجہ نوں ایہناں مسلماناں اتے بوہت بھروسہ سی،

جو کہ اپنے گناں اتے دیانتداری کر کے ایس دے حقدار

دی سن۔ ایہناں نوں عام طور تے فقیر کہہ کے بلایا جاندا سی

اتے اپنے نام نال غریبی جوے ہون تے ایہہ فخر محسوس

کردے سن، بھاویں انج ایہہ کافی امیر سن۔ ایہناں دے

مہاراج رنجیت سنگھ اپنی ودھیہا شخصیت دے مالک سن جو کہ

ہندوستانیوں وچ گھٹ ہی ملدی اے، اتے ایس دے

بارے میں کے ہورتھاں تے کھلا خلاصہ کیتا اے۔

بھرواں فرق دیکھیا جاسکدا اے۔ ایس فرق وچ لہور نوں سمجھ توں اُپر ہون داماں حاصل اے۔

محل دے نیڑے ہی گندگی دے ڈھیر اتے کافی ڈونگھے ٹوئے، ڈھٹھیاں کندھاں اتے بے

ڈھبے پتھراں دے ڈھیر نیں، جہاں اُتے ہاتھیاں اُتے سوار پاندھی نوں چلدیاں بڑی مشکل پیش

آؤندی اے، کئی وار تباہی دی ایس گڈڈ وچ اوہناں نوں ہاتھی، گینڈے، شیر جاں چیتے دے بھوت دا

جھاؤلا نظر آؤندا اے، جتھوں ہاتھی بڑے ڈردیاں نکل جاندے نیں۔ ایس توں اگے بازار آؤندا اے

جتھے بڑیاں مہنکیاں چیزاں نمائش لئی رکھیاں سکھیاں نیں۔ گلیاں بھاری مینہہ توں بعد اک نکتوں دو جی

نکرتیک کھو بھا بن جائدیاں نیں، جس وچ دچارے پیدل جان والے نوں پیر سنہیل سنہیل کے رکھنا

پیندا اے، اتے پیر رکھن لئی سکھیاں تھیں لئی بے کار کوشش کرنی پیندی اے، پر آؤندا جاندا ہر

گھوڑ سوار اوس دے پٹے کپڑیاں اُتے چکڑا چھال کے لنگھ جاندا اے اتے اوتھوں باہر نکلن تک اوہ

آپ سرتوں پیراں تک پانی نال بھیج جاندا اے۔ دوکاناں دے اگے بوہت مضبوط، پر ہٹائیاں جاسکن

والیاں ترپالاں لگیاں ہونیاں سن جو جھگ ٹیڈھی میڈھی سڑک دی پوری چوڑائی نوں ڈھک رہیاں سن۔ ایسی حالت وچ ہاتھی دی اُچائی تے بہہ کے اوتھوں نکلنا کوئی خالہ جی دا واڑا نہیں سی، بھاویں ایہہ جتا مرضی ضروری کیوں نہ ہووے۔ رسیاں اُتے گجھ چیزاں سکے پچیاں ہونیاں سن۔ ساہنے پاسیوں آؤندیاں بیل گڈیاں، گھوڑسوار، اوتھ، ہاتھی اتے ہور ہر طرح دیاں چیزاں دماغ نوں پریشان کر رہیاں سن کہ اگے کیوں ودھیا جاوے جاں اوہناں دے رستے چوں پاسے کیوں ہٹیا جاوے، جد کہ سڑک دے دوویں پاسے ہتھ دی دوری تے خوبصورت مینا کاری کیتیاں بالکدیاں وچ مونہہ رنگی بیٹھے اتے لال پگیاں پائی بائیں جھک کے سلام کردے نیں، جاں کوئی چکے رنگ دی خوبصورت زنانی پاندھی نوں جھک کے سلام مہاراج کہہ کے نواز دی اے۔ بازار دیاں جھل دارگیاں سمجھ توں باہر نیں۔ جدوں دو بے گیٹ توں باہر نکل کے تازی ہوا وچ ساہ لیا تاں میری خوشی دا کوئی نکاتا نہ رہیا۔

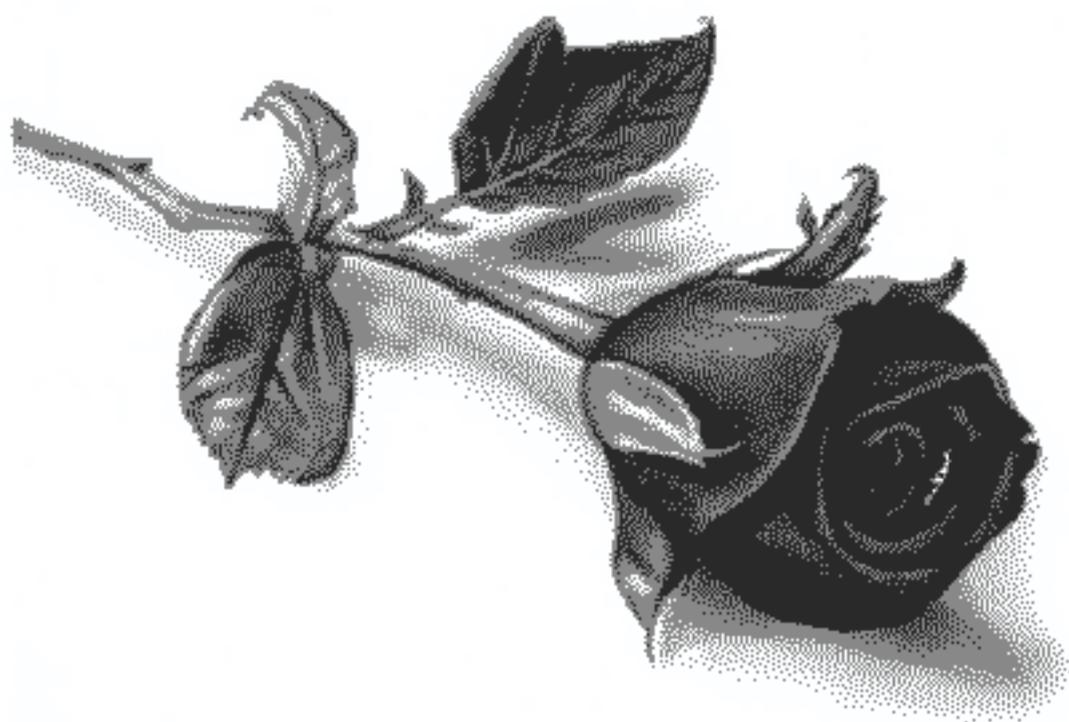
جنرل وینچرا (Ventura) دے گھر پہنچ کے دیکھیا کہ مہاراجہ دا اک ہور ہرکارا، خلیفہ صاحب دا چھوٹا بھرا عزیز الدین جو ڈپلومیٹ وزیر سی، آیا ہویا سی۔ اوہنے دسیا کہ میری ایس پھیری توں مہاراج بوہت خوش نیں اتے امید کردے نیں کہ میں لہور وچ داہوا چرکاں گا۔ اوہ میرے واسطے کابل، کشمیر اتے لہور دے ودھیا پھلاں دیاں باراں ٹوکریاں اتے میرے بندیاں دی تنخواہ دے لئی 522 روپے لے کے آیا سی۔

ایہہ توں بھرا، عزیز الدین، اک بھروسے مند سیکرٹری؛ خلیفہ صاحب کمانڈر؛ اتے امرتسر دا گورنر عام طور تے میرے نال ہی ہندے سن، اتے اتھے میں ایہہ دسنا چاہاں گا کہ مہاراجہ نوں ایہناں مسلماناں اُتے بوہت بھروسہ سی، جو کہ اپنے گناں اتے دیانتداری کر کے ایس دے حقدار وی سن۔ ایہناں نوں عام طور تے فقیر کہہ کے بلایا جاندا سی اتے اپنے نام نال غریبی جُوے ہون تے ایہہ فخر محسوس کردے سن، بھاویں انج ایہہ کافی امیر سن۔ ایہناں دے مہاراج رنجیت سنگھ اپنی ودھیا شخصیت دے مالک سن جو کہ ہندوستانیاں وچ گھٹ ہی ملدی اے، اتے ایس دے بارے میں کسے ہور تھاں تے کھلا خلاصہ کیتا اے۔

دن چھوٹے نیں اتے میرے مہماناں دے رخصت ہون توں بعد چھیتی ہی شام ڈھل گئی۔ سورج چھپن تک دا ویلا میں دریا دے کنڈے اُتے ہریالے کھیتاں وچ سیر کر کے بتایا۔

(جلدی ایہہ ...)

شاعری

نجم حسین سید

تکس والے دی راہ چامی مائی بھوگی نال گل

”کھوتا گل نہیں سُندا

ڈنڈے دی مندا اے“

”کھوتا گل نہیں سُندا تُوں سُن کھوتے دی

کیہہ پتہ اوہ سُندا ہووے

کیہہ پتہ گجھ کہندا ہووے

جو سُنیں تاں روویں

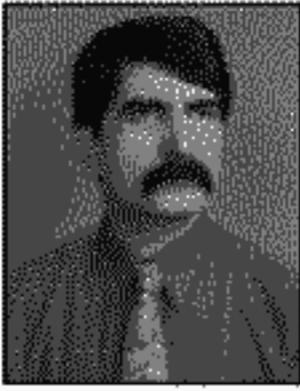
پر توں کیہہ پتہ چھنڈے دی مندا ہوویں“

رمضان شاکر

غزل

موسم دیکھ، نظارے دیکھ
چنگے ماڑے، سارے دیکھ
چن جد اوپے ہندا اے
ڈب جانے نہیں تارے دیکھ
ساون اگاں لائیاں نہیں
ہاڑھ نے جتے ٹھارے دیکھ
محلان وچوں باہر تے آ
ساڈے جگیاں ڈھارے دیکھ
اپنے دکھ نوں روویں توں
لکھاں درواں مارے دیکھ
پیار دے شوہ وچ بیڑی ٹھہیل
توں نہ فیر کنارے دیکھ
حسن تے کاہدا مان کریں
ڈبے چن ستارے دیکھ
شاکر رلدے پھردے نہیں
لعلان دے دنجارے دیکھ

محسن مکھیانہ

کافی

ہستی جو تیری میری اے
ایہہ ڈاڈھی کھسن گھیری اے

کئی دانے وینے لوگ میاں
کئی سچے تے کئی پھوگ میاں
سانوں عشق دا لگ گیا روگ میاں
ایہہ غم دی رات لمیری اے
ایہہ ڈاڈھی کھسن گھیری اے

چرے دی سن ایہہ گھوک ججن
پتھے وی سن ایہہ کوک ججن
دل نازک تے لوک ججن
اس دل نوں مونجھ بھیری اے
ایہہ ڈاڈھی کھسن گھیری اے

اس دل دا چین وی کھیا اے
اس اپنا بھید ناں دیا اے
چرے دی گھوک گھیری اے
ایہہ ڈاڈھی کھسن گھیری اے

ایتھے وکھری سب دی بولی اے
کے گل اصل ناں کھولی اے
رہی خالی ساڈی جھولی اے

پہ دل دہج شوق چکیری اے
 ایہ ڈاڈھی کسمن گھیری اے
 لوکاں دے اچے بول میاں
 توں اپنے آپ نوں قول میاں
 توں اپنا آپ نہ رول میاں
 کہو رب دی شان اچیری اے
 ایہ ڈاڈھی کسمن گھیری اے

رانجھن لوں جا سہجاء نی
 کوئی اوہوں موڑ لیاا نی
 میرے دل دا حال سناا نی
 اچھے سہناں اکھ جا پھیری اے
 ایہ ڈاڈھی کسمن گھیری اے

کے اپنے کن پڑوائے نی
 کسے نقل دہج یار گوائے نی
 کئی پانی ترے آئے نی
 ایہ اتوں ای کائی دیری اے
 ایہ ڈاڈھی کسمن گھیری اے

تھوں گے عشق دے جاں میاں
 تھوں ایویں تاں توں تال میاں
 کسمن دے بھیڑے حال میاں
 اس دل دی دسوں تیری اے
 ایہ ڈاڈھی کسمن گھیری اے

زاہد نواز

غزل

میں ہمدی اپنے آپ توں اس جتنے اندر دیکھناں
فرمیںوں واجاں مارے، کئی لکے مہر دیکھناں

اس بے قدری دے ہاڑھ وچ کھوہ آپ پیاسے لہدے
ورہیاں توں سٹے شہر وچ، سورج توں ورور دیکھناں

کیہ جال اونے تَن دیاں ایہہ لیکال میرے ہتھ دیاں
ایہہ بدھے ہتھ میں کھول لاں، تے فیر مقدر دیکھناں

میں اکلپے دی رات وچ، وردی ساں کوئی ٹولدا
اک میرے ورگا لکھیا، میں اوہنوں ڈر ڈر دیکھناں

زاہد تَن سچ دے لکھریں، خر ہور توں اک رل گیا
اس کرلی دے میدان وچ میں اج تہتر دیکھناں

شمینہ اسماء

پانی پت دے کول سمجھوتہ ایکسپرس وچ دھماکہ

ماں دھرتی دے دو پتر ادھر

دو دھیاں ایہر

گڈی اپن مکروں

دو دھیاں وچڑیاں تڑل مل وصل ہنڈائے

سینے ٹھنڈاں پائیاں

ہاسے ہنجواں دانیل کرایا

دھیہ ہاسے ونڈے

رات ہنجو کیرے

دو دھیاں بھدیاں باتاں مکیاں، نہ ممکن

گھٹ گھٹ جھیاں پائیاں

ویلا ودیا ہوون دا جد نیرے آیا

گڈی وچ بہہ ہنجو کیر ہتھ ہلائے

آس ملن دی دل وچ رکھ دل پرچائے

یاداں دی گھنڈ بر تھلے رکھ

ڈوگی نیندرسوں گئے

پانی پت دے کول جد گڈی اپڑی

اگ دے بھانجھ ہر پاسے کھلے

پانی پت اج اگ پت بنیا

ہاسے گرلاٹ بنے، ہتھیواں سڑھیاں

جھسے سڑیاں لیراں وانگ، ہوا نیں رل گئے

پوڑیاں، جھیاں رہ گھیاں

پڑھرا اگے ودھ نچھ نال آکھے

47 دی گڈی آئی او!

47 نہیں مکیا؟

غفور شاہ قاسم

خاب دی شراب

راتیں میڈی دید دے موسم
دل دے ویہڑے اندر لےتھے
خاب وی کیڈے چنگے ہوندن
انہونی نوں ہونی کردن
اکھ دی بھکھ تے تس نیدن
پیار دے منظر چس کریدن
دل دی جھولی وی بھر دیندن
خاب وی کیڈے چنگے ہوندن

عاشق رحیل

غزل

آؤندے نہیں پر آؤن دا کہہ جاندے نہیں
جیہڑے محل بنائیے اوہ ڈھے جاندے نہیں
اوہ محرم ہندے اُچیاں شاناں دے
ڈکھ پستی دے جیہڑے دی سہہ جاندے نہیں
خورے کیہہ کجھ بلدا اوہدے تُو ہے تے
اٹھدے نہیں جو اک داری بیہہ جاندے نہیں
راکھا اک پھل توڑے تے ایہہ جان لوے
لوکی سارا باغ ای پُٹ کے لے جاندے نہیں
عُمر اں اوہو ڈھول دجاوے ای پیندے نہیں
جو ناں چاہیاں دی گل پے جاندے نہیں
لوکی تسبیح اودوں پھرن رحیل اچھے
نوٹ رکنن توں اتھہ جدوں رہ جاندے نہیں

حکیم ارشد شہزاد

غزل

دکھیا ری ہم شیر دی گل اے
 کر خمیدہ وی دی گل اے
 نیزے سر شکلیا اے جیوا
 کرمل وچ دگیور دی گل اے
 سن کے کوفہ کنیا سارا
 زینب دی تقریر دی گل اے
 صبر رضا دے دونویں پیکر
 دین تے ہم شیر دی گل اے
 لکھ آپ نکایا کوفہ
 مٹاں دی تحریر دی گل اے
 لکھ لکھ وار ہے لعنت ایس تے
 شمر نہیں خنزیر دی گل اے
 میرے سرتے چھاں ہے جیس دی
 چادر دی تلخیر دی گل اے
 صابر شاکر ساجد عابد
 ارشد پیر شیر دی گل اے

ڈسٹنٹ پیس عسیم صلیبی

غزل

ٹٹی ڈھانی وانگوں چنڈی ٹکدی جاوے
 ہوکے بھردی ہوئی ہوئی ڈھنڈی جاوے
 بیٹیاں ماردی ٹیشن توں چلی سی جیہڑی
 ہوئی ہوئی عشق دی گڈی رُکدی جاوے
 پکی سدھی پیاردی پریت نال بھئی جیہڑی
 کھدی پھوڑی نال نمائی ٹکدی جاوے
 قسمت دی ہریالی تکی ہوگی یارو
 تیکے پکے پتر وانگوں بھردی جاوے
 لال چکیر پنے اُتے تگلی رہ گئی
 موندھی ہانڈی بھئی اگ تے کھردی جاوے
 سفیاں والیاں تاریاں بھریاں راتاں وانگوں
 تیری تیری میری پریم کہانی ٹکدی جاوے
 آس ناں چھڈی طاقتیں دیوا ہالی رکھیں
 سوئی دسدی سورب بھانویں لکدی جاوے
 مینہ وچ بھئی کھڑی کہاں وانگ صلیبی
 قائم رہندی ٹہنی جیہڑی ٹکدی جاوے

صابر چودھری

غزل

سوچ رہیا داں گل دے پچھے تینوں وی میں تار دیاں
 عشق دی راہے پا کے تینوں تیرا وچلا مار دیاں
 مڑ حرفاں دا جاؤد سکھاں رکھیاں اتھرے ویلے نوں
 گٹھو گھوڑے درگا کر کے اوہدے ہتھ مہار دیاں
 اگڑ سوچاں جھولی بھولاں بیہہ کے چکی اُلفت دی
 غرض دے سنگھنے بوٹیاں پٹھاں بھر بھر بک کھار دیاں
 تیل دے ہتھوں نچھے جے کر دیوا بھلکھے ماڑے دا
 اپنی رت گل بھر کے دیوا اوسدا بچا سار دیاں
 بدل بن کے انہریں اڈاں روکاں رستہ سورج دا
 سڑدی بلدی اس دھرتی نوں تھوڑی جہی تے ٹھار دیاں
 مرزا ہاں تے اٹکھ میری نوں کانا بننا وارے نہیں
 پر جے کوئی ہرکھ جگا کے آکھے اوہدیاں بھھاں چار دیاں
 مگدی گل مکا داں صابر بن کے مغل چنبیلی دا
 اوہدے گل دا ہار بناں تے اوہدا رُوپ شگھار دیاں

عادل صدیقی

غزل

خوشیوں رنگ، ہوا تے چائن لھنا واں
 چتر رت دا رنگا جو بن لھنا واں
 شید کچے دس پے چاوسے ہن اوہناں دی
 دتاں پہاڑوں دچھڑے جن لھنا واں
 کون ایہہ میرے ہوش گوا کے ٹر گیا اے
 کون چرا کے لے گیا اے من لھنا واں
 جتوں لگھ کے دھیر، رانجھا بنیا سی
 میں دریا دا اوہو تچن لھنا واں
 دھرتی دا دستیک آں خواہیں ابر نمیں
 کہناں ہاجہ دی میں یا اڈن لھنا واں
 اوہے ہجر اچ کس گیا چائن اکھیاں توں
 فیر وی دیدے دا بھکھا درشن لھنا واں
 آدن دانے ویلے دی دس پاوسے جو
 میں ویلے دا ایسا درہن لھنا واں
 جتوں کجھ جھ ہودے دیر کاون دا
 اوہ رچاں دا راکھا دشمن لھنا واں
 خوش فہمی اے یاں پھر کلی سدھڑے
 تھدے تھل وچ آس دا گلشن لھنا واں
 میوں وقت لے کتا تھلہ کر چھڈیا
 وقت دی دھول اچ ہسن کھڈن لھنا واں
 بیتیا ویلا اچ تک عادل پرتیا نہیں
 میں خورے کیوں اپنا بچپن لھنا واں

سیال دی اک شام

بوگن ویلا والے پنکے
کدھرے پھانک کدھرے پنکے
سڑکاں وی سن طیر آباد
نہ آدم نہ آدم زاد
پوہ وی ٹھنڈی شام سلوٹی
اوکھی ہو گئی گل کلوٹی
کہانی بھانویں خواب دی سی
شیشی لال گلاب دی سی
اُچے لے رکھاں تھلے
ایجوٹی گجھ سی اپنے پے
اگے سی اک لمی رات
چیتے ویج سی اک برسات
بوگن ویلا والے پنکے

مدثر اقبال بٹ

یاداں دے میں تھلے ورتے
پڑھ بیٹھا تے تھلے ورتے

میتوں راتیں سون نہیں دیندے
پھوکدیاں کس چلے ورتے

میرے ویڑے وچ کھارے
تیز ہوا دے بے ورتے

جھن میتوں تک کرن لئی
لکھدا کھلے کھلے ورتے

ساڈی پیار کہانی بن کے
ہو گئے نیں اٹلے ورتے

کریانیان

گرچن کور تھند

اک ہوکا

ہنجاہیاں دی سنگھنی دسوں والا کینیڈا اک شہر۔۔۔!

اوس شہر دے راج دے وچ کچھری۔۔۔!!

کچھری وچ اک سنگھن جرم دا مقدمہ۔۔۔!!!

”اک باپ نے اپنی ستاراں ورہیاں دی دھی نوں ستاراں واری چاقو نال کوہ دتا۔“ سرکاری وکیل ایہہ کہندیاں جیوری نوں مخاطب ہو یا اتے کیس دی تفصیل بیان کرنی شروع کیتی۔

کنہرے وچ کھڑے گلندر سنگھ نے اوپری جیہی نگاہ پھیرے ماری تے پھیر پہلاں وانگ لا تعلق چہا کھڑا رہیا، انج جیویں اوہ اپنی دھی منوں دے قتل دا ملزم نہ ہووے سکوں مقدمے دی کارروائی دیکھن آیا کوئی اوپرا بندہ ہووے۔

کچھری وچ مُردنی چھائی سی۔ جیوری، وکیل، کچھری دے کامے اتے چند اک گواہاں توں اڈ کمرے وچ ہوو کوئی بندہ نہیں سی، کیونجے ایہہ اک عجیب قسم دا خاندانی کیس سی۔ گلندر سنگھ دی زنانی راجدیپ (مرن والی دی ماں) گھڑی مُڑی آپنیاں گلیاں اکھاں پونجھدی بیٹھی سی۔ بڑی ہس کھ تے ملاپڑی راجدیپ ایس ویلے سوگ دی مورت لگدی سی۔ اوہدے اندرلی کھکش اوہدے انگاں اتے چہرے دے بدلدے روپ توں صاف ظاہر سی۔۔۔ کہدے بلہ، جیہاں نوں تھوڑے تھوڑے چر گھروں اوہ دندان نال ٹگدی۔۔۔ نک دیاں ناساں دا پھڑکدا پٹھلا ماس۔۔۔ لگاتار ٹھردیاں اکھاں۔ ایہہ پھانسی دے تختے ول دودھدے کھسم لئی سی جاں اگ وچ سڑکے سواہ ہو چکی دھی منوں لئی۔۔۔

راجدیپ دا اندر فیصلہ نہیں کر پا رہیا سی، چکی دے دو پڑاں وچ مھسیا بس وسدا جا رہیا سی۔ اوہدا رنجھاں نال ہنایا آشیانہ وسندیاں وسندیاں جیلا جیلا ہو گیا سی۔ اوہ کہدے حق وچ بھگتے؟ ”آپنی لکھ دے حق وچ۔۔۔ جاں۔۔۔ سردے سائیں دے حق وچ؟“ جدوں دی ہوئی داہری

اوہنوں اوہ دن چھتے آیا جس دن کے دے مونہوں اوہ اپنی دھی دیاں کرتوتاں سن کے آیا تاں کیویں
گھر وڑ دیاں اوہنوں اگ لگ گئی سی۔

”ایہدی جرات کداں پئی۔۔۔ ایہہ کارا کرن دی۔۔۔“ گھر دا باہر لاٹو ہا بند کردیاں اوہنے
اگ اگلی سی اتے راجدیپ تے منوں دوہاں نوں ’قال آن‘ کر لیا سی۔

”تیری دھی باہر کیہ چند چاڑھدی آ۔۔۔۔ تینوں پتہ وی ہے کجھ۔۔۔؟“ اوہ راجدیپ نوں
تھسی لے کے پیا۔

”کیہ ہو گیا۔۔۔؟ کوئی پتہ وی تاں لگے۔۔۔۔؟ ایویں ای۔۔۔۔“ راجدیپ بکھلائی ہوئی
بولی سی۔

”ایویں ای دی پئی۔۔۔۔۔“ اوہنے غصے نال ہتھ اپنی گھر والی دل الاریا پر پھیر پتہ نہیں کیہ
سوچ کے ادھ وچ ہی روک کے اکھ جھا کدا منوں دل ہو یا۔

”توں کیہ میرے سر کھ پاؤن لگی ایں۔۔۔۔۔ منوں۔۔۔۔۔، ایہہ گورا ای رہ گیا سی۔۔۔۔۔“
غصے نال مونہوں جھگ سدا، ادا تو ا بولدا، اوہ پڑھیا لکھیا، سمجھدار تے سلجھیا ننگدر نہیں سی لگدا
جیہڑا دیہہ اک ورھے پہلاں اکھاں وچ سٹھنے لئی کینیڈا آیا سی۔ جیہنے بھروں محنت تے لگن دے
صدقے اک خوش حال ٹبر سرجیا سی۔ اوہدا چنگے بندیاں نال اٹھن پٹھن سی اتے برادری وچ وی
بھرواں ستکار ملدا سی ننگدر سنگھ نوں۔

پر اوس دیہاڑے۔۔۔۔۔ اوس ویلے۔۔۔۔۔ اوہ سگوں دا سگواں اپنے پیو دی تھاں کھڑا چا پدا
سی۔

کوئی پنجھی اک ورھے پہلاں اوہدے پیو نے اوہدی چھوٹی بھین نوں سکولوں ہٹا لیا سی کیونجے
اک منڈا روز اوہدا پچھا کردا سی۔ اوہ وچاری تھیرا روئی کر لائی سی، ”باپو جی میرا قصورتاں دسو، مینوں
پڑھنوں کیوں ہٹاؤندے جے۔۔۔۔۔، اوس منڈے دیاں لتاں وڈھو کھاں۔۔۔۔۔، کسے دے گناہ دی سزا
مینوں نہ دیو۔۔۔۔۔ باپو جی میں پڑھنا چاہندی آں۔۔۔۔۔“

پر باپو جی نے اک نہیں سی سنی اتے چھ اک مہینیاں وچ ہی اوہدا ویاہ کر کے اوہنوں سوہرے تور
کے ای ساہ لیا سی۔

ننگدر آپ اودوں کالج پڑھدا سی۔ آہرے باہرے دا جانوں سی۔ اوہنوں پتہ سی منڈے کج

ہندیائی دیاں قدراں قہتاں بارے آپنا وچار کوئی اک دن وچ گھوٹ کے پیاؤن والی چیز تاں نہیں، ایہہ تاں ہولی ہولی، سچ سچ جنم توں ہی گلیں ہاتیں سمجھاؤن والا احساس ہے۔

بے لوڑے غصے تے فضول دیاں نصیحتاں نوں ٹچ جان آخر منوں نے اوہ کر دکھایا جیہدا ڈر ہمیشاں اوہدے پوگندر سنگھ نوں سی تے ہن اوہدی می راجدیپ نوں وی ہون لگ پیا سی۔

”تے اک دن منوں آپنے دوست ایڈورڈ نال رہن لئی گھروں چلی گئی۔“

وکیل بڑا کھول کے ساری کہانی جیوری سامنے بیان کر رہیا سی۔

”ایہہ گل منوں دے ٹبر توں خاص طور تے اوس دے پوتوں جری نہیں گئی۔ اوہنے اک متہ پکایا۔ منوں نوں ایہہ ولادواں دتا کہ توں اک وار گھر آ جا، پھیرا سیں تیرا دیاہ ودھی وت ڈھنگ نال ایڈورڈ نال کر دیاں گے۔“

ایس طرحاں اوہنے منوں نوں گھر آؤن لئی راضی کر لیا اتے جس دن اوہنوں گھر لیا ندا جا رہیا سی منوں دے پوگندر سنگھ نے آپنے منصوبہ سرے چاڑھ دتا۔ اوہنے کار وچ ہی منوں تے تیز چاقو نال ستاراں وار کیجے اتے پھیر قانون نوں دھوکا دین لئی ایس نوں ایکسیڈنٹ واروپ دین دا اک ہور جرم کیجا۔

گنڈر سنگھ آپنی ستاراں ورھیاں دی دھی دا بے رحم قاتل ہے۔ منوں جس نے اہے جیونا سی، زندگی نوں بھرواں ماننا سی، اوہنوں اوہدے آزادی نال جیون دے حق توں محروم کر کے موت دے ہنیرے کھوہ وچ دھک دتا۔

”آزہیل جیوری! قاتل نوں سخت توں سخت سزا دین دی بینتی کیتی جائدی ہے تاں جو اگے توں کوئی پو اجیہا گھناؤنا جرم کرن دی جرأت نہ کرے۔“

پٹھلیاں کچھریاں وانگ ایس اچی عدالت وچ وی گواہاں دے بیان ہوئے۔ پولیس نے ثبوت پیش کیجے۔ وکیلاں نے جرح کیتی۔

گنڈر سنگھ توں وکیل نے کئی سوال پچھے، جیہناں دے جواب اوہنے اوسے بے پرواہی نال دتے جویں اوہ پٹھلیاں عدالتاں وچ دیندا آیا سی۔

”توں آپنی دھی نوں پیار کردا سی،“ وکیل نے انٹر پریٹر راہیں پچھیا سی۔

”ہاں“ اوہدا اک حرفا جواب سی۔

”کناک؟“

”جناک ماپے آپنیاں دھیاں نوں کر دے نیں۔“

پھیرتیں آپنی دھی نوں چاقو نال کیوں کوہیا؟“ وکیل نے مدعے دی گل کجھی۔

گنڈر سنگھ کجھ چہ چپ رہیا اتے پھیر بولیا سی۔

”مان مر یادا خاطر۔“

جیوری ایس دو حرفے لفظ وچ الجھ کے رہ گئی، انٹر پریٹرنوں ایہناں دو لفظاں دے معنے تے

ایہناں وچ لگے جذبے تے احساس نوں سمجھاؤن وچ بڑی اوکھت ہو رہی سی۔

”آزیمیل جیوری، ہی مینز ٹو سے، ہی ڈڈاٹ بکاز آف ہر پرائیڈ، ہر آئر اینڈ سوشل

ہائونر۔“ (Honorable jewrey! He means to say, he did it because)

(of his pride, his honor and social bindings. انٹر پریٹرنے لفظاں دا بس اُلٹھا

ہی کیا۔

جیوری ایس گل نوں سمجھ ای نہیں سکی سی کہ، ”وائے اے ڈاٹراز سٹیڈ ٹو ڈیجھ جسٹ فار داسیک

آف ہراون پرائیڈ اینڈ سوشل ہائونر۔“ (Why a daughter is stabbed to death)

(just for the sake of his own pride and social bindings. اوہنے ایس

دلیل نال سمجھتاں کیا ہونا سی۔

سو صوبے دی سپریم کورٹ نے پہلی سزا برقرار رکھ دیاں فیصلہ سنایا۔۔۔

”مذرم گنڈر سنگھ نوں آپنی دھی منوں دے قتل دا مجرم متھیا جاندا ہے اتے ایس ات گھناؤ نے جرم

لئی عمر قید دی سزا سنائی جاندی ہے۔ اوہ سولوں سال تک پیرول تے رہائی دی عرضی وی نہیں دے

سکا ہے۔“

گنڈر سنگھ سپریم کورٹ دا فیصلہ سن کے اویں ہی بے نیاز رہیا جویں پٹھلیاں عدالتاں دا فیصلہ سن

کے ہندا سی۔ چپ، اہل تے لاقعلق۔ انج جویں کجھ ہو یا ہی نہ ہووے۔

اوہنے بنا کے جیل حجت دے اپنے آپ نوں جیل دی کال کوٹھڑی دے ہنیریاں دے حوالے

کردتا۔۔۔

اک ہندو دل اک تک ویہندیاں اوہدیاں اکھاں دھندلا جھیاں گھیاں۔ اوہنے اپنے بچے ہتھ

دے انگوٹھے تے وچکارلی انگل نال اکھ دے کویاں نوں پولا جیہا رگڑیا۔ اکھ دے اک کونے وچوں
روشنی دا اک پیلا ہندؤ ہنیرے وچ ٹہنے وانگ چمکیا جو ہولی ہولی پھیل اک منھی جیہی پچی دا روپ
دھار کے اوہدیاں ہنیریاں اکھاں ساہنے آ کھلوتا۔

اوہ تر بکیا۔ ایہہ تاں اوہدی نکلی جیہی، گھمکی جیہی، دودھ ورگی چٹی منوں سی جیہوں اوہ اپنی میم
دھی آ کھدا ہندا سی۔ اوہدی کرماں والی دھی۔ کیونجو اوہدے جمن توں چھیتی مگروں اوہناں آ پنا گھر خرید
لیا سی۔

اوہدیاں لتاں نال چھوڑی منوں۔ کم توں تھکا آؤندا تاں اوہنوں گودی وچ چک کے سارا
تھکیواں لہہ جاند۔ نکلیاں نکلیاں دندیاں کڈھ کے ہسدی منوں۔ ہر اک دامن موہ لیندی منوں۔ سوئی
سکھی لگرورگی ٹیار منوں جیہدیاں اکھاں ڈونگھے پانی وانگ نیلی بھاء مار دیاں۔

ایس ہنیرے وچ وی گنگدر سنگھ دے چہرے دے بدلے ہاؤ بھاؤ پرتکھ سن۔ اوہدا چہرہ کیا
گیا۔ منوں دیاں ڈیریاں ڈنیریاں اکھاں۔

”ڈیڈ، نو نو ڈیڈ تسیں کیہ کر رہے ہو ڈیڈ“

منوں دیاں ترلا لیندیاں اکھاں۔

”ڈیڈ ڈونٹ کل می، ڈیڈ۔۔۔ آئی وانٹ ٹو لو، (Dad! don't kill me, dad...)

(want to live) میں جیونا چاہندی آں ڈیڈ“

پیڑ نال ترقدی، پیڑ نال دوہری ہندی منوں دیاں مچدیاں اکھاں

”ڈیڈ یو ڈسیوڈ می، (Dad! you deceived me) تسیں مینوں دھوکھا۔۔۔

۔۔۔ تا۔۔۔ ڈیڈی“

گنگدر سنگھ نے ہنیرے وچ ایڈھر اوڈھر ہتھ ہلائے، جویں کجھ پھڑ رہیا ہووے۔

”منوں، منوں، تینوں انج نہیں سی کرنا چاہیدا، توں میری لاڈو دھی سی، میں تینوں کنا پیار کردا سی،

منوں، میں نہیں، توں مینوں دھوکھا دتا، توں میرا اعتبار توڑیا، میں تینوں کہیا سی میں رانیاں وانگ تینوں

ویا ہواں گا، اپنے ٹبر وچ اپنی برادری وچ، مان نال، شان نال، سر اچا کر کے تورنا سی میں تینوں۔

منوں میں تینوں مارنا نہیں سی چاہوندا، کدے وی نہیں سی چاہوندا، کدے وی نہیں، پر توں مان

مریادا نوں پیراں وچ رول دتا، توں میریاں رنجھاں دا قتل کیا، منوں، میں تینوں قتل کردتا منوں، میں

آپنی بچی نوں قتل کردتا، میری منوں، میری دھی منوں۔“

تے اوہ مودھے منہ کوٹھڑی دے فرش تے ڈگ پیا۔

اودھر پکھری توں راجدیپ پتہ نہیں کیہڑے حالیں گھر پہنچی سی۔ اودھی تاں دنیا ہی اجڑ گئی سی۔
کٹہرے وچ کھڑا بے پھجان ہویا نکلندر اوہنوں آپنا پتی نہیں سی لگا۔ کتھے اوہ سوئڈ بوئڈ، بنیا بھیا
بانکا لوجوان جیہڑا اودھے نال لاناواں لے اوہنوں آپنی جیون سنگنی بنا کے لیا یا سی۔ اوہ پھٹلی نہیں سی
سماؤندی۔ کینیڈا جان دا چاء کتے اودھے کولوں چکیا جاندا سی۔

کینیڈا آ کے بے شک ہڈھ بھنوں کماکی کیتی، پر زندگی رواں چلدی رہی انج جیوں ٹھنڈی کولھ دا
اکسار رک رک وگدا پانی۔ موقع بے موقع اترا چڑھا آؤندے رہے پر کدے وی کشکش اوہناں تے
حاوی نہیں ہوئی سی۔ وڈی منوں توں بعد رب نے اوہناں نوں پتر دی دات بخشی تے پھیراوس توں
چھوٹی سونو ہوئی۔ پڑھے لکھے ماپیاں دے لائق بچے۔ بچاں دیاں لوڑاں جوگا واہیکو رو دا دتا سبھ کجھ۔
”پر، آ کیہ بھانا وا پر گیا میرے ربا“۔ بیڈ تے مودھے منہ پئی راجدیپ دے رندھے گلے چوں
کلڑے کلڑے لفظ باہر نکلے۔

”منوں میں، تینوں کنا ورجیا سی، توں میری اک نہ سنی۔“

”ماما تیں کینیڈا وچ رہ کے وی اے اٹھیا ای ترے پھر دے او، اسیں جتھے آں اوتھوں دے
حساب نال وی تاں چلنا اے نا، ساریاں دے فرینڈ نے، میرا وی اک فرینڈ اے ایہہ کیہڑی انہونی
گل اے، منوں توں مینوں انج کہہ کے چپ کرا دیندی سی۔

”پتر اتھے ون ون دی لکڑی اے۔ ہر اک کیونٹی دی آپو آپنی کجھ مان مریدا، کجھ بندشاں، کجھ
طور طریقے ہندے آ۔ آپنی قوم وچ انج ویاہ توں پہلاں منڈیاں کڑیاں دیاں دوستیاں نوں قبول نہیں
کردے۔ میری بی بی دھی توں ایڈورڈ نالوں دوستی دا ساٹکا توڑ لے، اوہ تیرا کلاس میٹ اے، بس
ایتھوں تک ٹھیک اے۔“ میں تینوں کنا سمجھایا سی۔

”منوں پر توں من مرضی کیتی، تے توں، سدا لئی چلی گئی، تے تیرے ڈیڈ۔۔ میرے توں
چیوندے جی جدا ہو گئے۔

”ڈرے سبھے تیرے چھوٹے بھین بھرا؛ برادری دے لوکاں دیاں پاڑھویاں نگاہاں، کیونٹی دی
بٹا بخشی، طرحاں طرحاں دیاں گلاں، طرحاں طرحاں دے مشورے۔

منوں توں تاں مر کے چھٹ گئی تیرا باپ جیل دی کوٹھڑی وچ جا بیٹھا، میں، میں کیہ
 کراں؟ کیکوں کیکوں جواب دیواں؟ کیہ جواب دیواں؟ میں کتھے چلی جاواں۔۔۔؟
 ”منوں۔۔۔ توں میرے دودھ نوں لاج لاگئی۔۔۔۔“
 ”تے۔۔۔ تسیں۔۔۔۔ تسیں مینوں جیون ساٹھن بنا کے لیائے سی۔۔۔ ایہہ بھانا ورتاؤن
 لکیاں تہانوں میرا رتی خیال نہ آیا۔۔۔ اپنے لائی دا آپی سونوں دا چیتا نہ آیا۔۔۔۔۔“
 منوں میرے کالجے دا کلوا۔۔۔!
 میرے جسم دا حصہ۔۔۔۔!!
 منوں۔۔۔۔ میری دمی۔۔۔۔!!
 راجدپ دی ہک چوں اک ہو کا نکل پورے گھر وچ سوگ وانگ پر منوں دے کمرے دیاں
 دہلیزاں ٹپ کمرے دے ادھ وچکار جڑھ ہو گیا۔

بی ایس بیر

پنڈت دا نکاح

اپریل مہینے دی سویر۔ دن اتوار تے ویلا ہونا اے ست اک وجے دا۔ سارا ٹبر ستاؤن دے موڈ وچ سی تے میں بسترے تے بیٹھ بیڈ دی پٹھ نال ڈھولائی، چاہ دیاں چسکیاں لے رہیاں تے نال ہی اخبار پڑھ رہیاں۔ گھر والی چاہ بنا کے مڑ لیٹ گئی سی۔ میرے دوویں منڈے دو وجے کمرے وچ سوں رہے سن تے میری ست درھیاں دی دمی آپنی دادی دے کمرے وچ ستی ہوئی سی۔ میری ماں جی اکثر چار وجے اٹھ جاندے ہن تے سج پانی توں وپیلے ہو، پنج اشناں کر، پانڈھ کرن لگ جاندے۔ ہن تے چھ اک وجے اوہ اشناں کردے ہن تاں جو اوہناں دا سوختے اٹھنا ساڈے آرام وچ خلل نا پادے۔ چاہ اوہ ساڈھے اک وجے پیندے ہن تے پولے پیریں ساڈے کمرے کول کھلو، سچ روپ، ہولی جیہی مکھن گے۔ ”جگی پتر، بے چاہ پنی ایں، بنا لاں؟ ستونت دھیے توں دی نہیں گی؟“

میری گھر والی داناں ستونت ہے۔ اج بے جی دی طبیعت کجھ دل نہیں ہونی، ایس لئی ستونت نے بے جی اتے میرے لئی چاہ بنائی تے آپ اوہ چیز کالے کے مڑ لئی پے گئی سی۔ چیز کا اوہ ادوں لیدری ہے جدوں ڈھڈھ وچ درد جاں وٹ پے رہیا ہووے۔

اچانک تیل دجی۔ اخبار پرے رکھ، میں باہر گیا کہ دیکھاں کون ہے۔ دروازہ کھولیا تاں اک بزرگ عورت بے جی دی عمر دی تے نال اک کھنڈی پنڈی داڑھی والا ادھکلر عمر دا بندہ کھڑا سی جس نے سر تے پگ دیکھی ہوئی سی تے کجی کچھ وچ بیساکھی دا سہارا لیا ہویا سی۔ میں پچھیا۔

”دسو؟“

”نامو بھین جی ہیکیے؟“ باہر کھڑی عورت نے سردا دپٹہ متھے تک لیاندیاں کہیا۔

”ہاں، پراج اوہ ڈھلے مٹھے نیں۔ تمس کون؟“

”میں نوراں۔۔۔ تے ایہہ میرا پتر پچھن“، اوس نے کجھ مسکراؤن دا جتن کیتا۔

”اندر لنگھ آؤ۔“ اوہناں نوں براٹھ دے وچ بٹھا، میں اندر گیا تے کہیا۔

”بے جی! کوئی نوراں تہا نوں پچھدی ہے۔“

”نوراں۔۔۔؟؟؟ اچھا۔۔۔ نوراں!“ بے جی نے پہلاں دماغ تے زور پایا تے پھر

اوہناں نوں کجھ یاد جیہا آ گیا۔

”نوراں مرجانی، ارج کتھوں سویاں چوں اٹھ کے آگئی! جگی پت، اوہناں نوں اندر بٹھالے۔“

”اوہ براٹھ دے وچ بیٹھے نیں۔۔۔۔“ میں کہیا۔

بے جی نوں چاء جیہا چڑھ گیا۔ کجھ چلئی، اوہ اپنی بیماری وی بھل گئے۔ بستر چوں نکل، تھوڑا

آپنے۔ آپ نوں سنواریا۔ دوپٹے دے اُپر شال وی لے لئی۔ میں اوہناں دے نال براٹھ دے تک گیا۔

نوراں نے ہتھ جوڑے تے پیریں پینا کرن لگی۔

”نوراں، نہ، ایہہ پاپ نہ کر! توں تاں میری بھین ایں“، بے جی نے کہیا تے اک ان بیانیا

چاء دوہاں دے چہریاں تے کھل گیا سی۔ دوہاں نے اک دوپٹے نوں گلوکڑی وچ لیا۔ واہوا چہ دوہیں

گلوکڑی پائی پتھر دے بت داگوں کھڑیاں رہیاں۔ پٹھن، بٹھاؤن مگروں بے جی نے پچھیا۔

”ایہہ بھائی کون اے؟“

”پچھو۔۔۔ اپنا پچھن“، نوراں نے کہیا تے پچھن نے کجے ہتھ نوں بے جی دے پیراں ول

جھکایا کیونجے سچے پاسے اوس نے بیساکھی دا سہارا لیا ہو یا سی۔

”راضی بازی ایں، پچھن؟“، بے جی نے اوہدی پٹھ پلوسی۔

”ٹھیک آں۔۔۔ بے جی۔۔۔ رب دیاں مہراں نیں۔ جو ویلا لنگھ جائے، واہوا۔۔۔“ پچھن

نے کھڑے کھڑے کہیا تے میں اوس نوں نال پے موڑھے تے پٹھن دا اشارہ کیتا۔

اوہناں نوں بٹھا کے، میں ستونٹ نوں کہیا، ”ارج بہادر تاں ہے نہیں۔۔۔ بے جی دی کوئی

بہت پرانی سہیلی آئی ہے، نال اوس دا منڈا وی۔ چاہ دیاں دو پیالیاں بنا دے۔“

ستونٹ باہر چلی گئی تے میں اخبار وچ مڑ گواچ گیا۔۔۔ پر مینوں کجھ کجھ گلاں اوہناں دیاں

سن رہیاں سن۔ دوہاں دیاں گلاں وچ اتناں داموہ تے اپنیت جھلک رہی سی۔
چاہ پین مگروں لچھو اوتھے بیٹھا رہیا تے بے جی بوہتا چہ پٹھن وچ تکلیف محسوس کر رہے سن،
ایس لئی نوراں نوں اپنے کمرے وچ ہی لے گئے۔

دوہیں دھیاں نے سکول دی پکنک تے جانا سی۔ ستونت نے ناشتہ تیار کر، دوہاں نوں کھوا کے
توریا تے پکنک لئی آلودے پرٹھیاں دا لٹن بھر کے دے دتا۔ بے جی تے نوراں نوں ناشتہ اندر دے
دتا گیا تے کچھن نوں براٹڈے وچ ہی۔ کچھن اپنے جوٹھے بھاٹڈے سنگ وچ جدوں آپ دھون لگا
تاں ستونت نے روک دتا تے کہیا، ”رہن دے بھائی، جتھے ساڈے والے صاف ہون گے، اوتھے
تیرے وی ہو جانے نیں۔“

ایہہ سن کے کچھن دیاں اکھاں پیار، متکار تے مہربانی دی لٹک نال لٹکن لکیاں۔
میں بے جی تے نوراں دے جوٹھے بھاٹڈے جدوں چکن لگا تاں نوراں نے کہیا۔
”میں دھر آؤندی ہاں، نالے صاف وی کر دینی آں۔“
”تسیں بیٹھو آرام نال تے گلاں کرو“ میں کہیا۔

میں رسوکی وچ ستونت دی کچھ مدد کیتی کیونکہ اوس نے اپنی کولیگ دے گھر اکھنڈ پاتھ دے
بھوگ تے جانا سی۔ اس دھی رمن نوں وی تیار ہون لئی کہیا تے آپ صرف چاہ دا اک کپ تے اک
بسکٹ لے، رمن نوں ناشتہ کروا، نال لے، چلی گئی۔ جانا تے میں وی سی۔ گھر بہادر نہیں سی۔ ایس لئی
بے جی نوں اکلا چھڈنا مناسب نہیں سی۔

دس اک دے نوراں نے اجازت منگی۔ بے جی نے کہیا۔
”جگی پت، ایہہ اپنے کول کم گوچے آئے نیں۔۔۔ کتے وچارے لچھو نوں نوکری تے لوا
دے، چوکیداری کر تو دفتر وچ، پہلاں راج گیری کر داسی۔۔۔ تن منزلی چھت دا ڈھلا بناؤندے،
کتے جالی ٹٹ گئی تے دو مزدور تے ایہہ بھنے آ ڈگے۔ اک بھیا تاں شاں نہ سہ سکیا تے چل دیا۔
لچھو تے دو چا مزدور اپاچ ہو گئے۔“

بے جی نے ایہہ سارا کچھ نوراں توں سن کے ہی مینوں دو لفظاں وچ دیا۔
میں کچھ سکٹاں لئی سوچیا تے پھر کہیا، ”کچھن، توں اگلے سوموار آ جائیں اتھے، سویرے اٹھ
دے۔ کوئی نا کوئی انتظام کراں گا۔“

نوراں تے پچھن دوویں انج جھکے جیویں درباری بادشاہ ساہنے مھکدے ہن۔ نوراں دیاں اکھاں سم گئیاں سن۔

”نوراں، نہ بھینس، چت چھوٹا نہیں کری دا۔ دکھ سکھ تاں بندے دے نال تری جاندے نیں،“
بے جی مینوں پچھ سو روپے دے دو نوٹ نوراں نوں پھڑاؤن لگے تاں نوراں نے لین توں کجھ
پچکپا ہٹ دکھائی۔ بے جی کہن لگے۔۔۔۔۔“ چل پچھن، توں لے لے پُت۔۔۔۔۔ ادھار ہی صحیح۔
جدوں نوکری لگیں گاں، موڑ دئیں۔“

بے جی نے ماں پتراں دی اکھ نوں ٹھیس پہنچاؤنا مناسب نہیں سمجھیا سی۔

دوہاں نوں تور، بے جی آرامدا تک موڑھے تے ڈھولا کے براٹڈے وچ بہہ گئے تے میں وی
نیڑے ہی دو جی کمر وچ پے آرام صوفے تے جا آسن جمایا۔ اخبار میرے ہتھ وچ سی۔ میں محسوس کجیا
بے جی کسے ماضی وچ غوطے لا رہے سن تے اوہناں دیاں پلکاں ادھیاں کھلیاں تے ادھیاں میٹیاں
سن۔

میں پچھیا، ”بے جی طبیعت تاں ٹھیک ہے نا؟ ڈاکٹرنوں دکھاؤنا اے تاں بلا لواں۔“
”نہیں جگی، میں بالکل ٹھیک ہاں۔ بس من اویں کجھ بھارا جیہا ہو گیا سی، پرانیاں گلاں یاد کر۔“
”ایہہ نوراں کون اے تے پچھن۔ مینوں سمجھ نہیں آ رہی۔۔۔۔۔ ایہہ سکے ماں پت نیں؟“
”۔۔۔۔۔ بالکل سکے ماں پت۔۔۔۔۔ ایہہ اک لمی کہانی اے۔“
میں اخبار وچ چھپی کوئی کہانی پڑھن دا موڈ پرے کر دتا تے نوراں تے پچھن دی زندگی دی
کہانی بے جی توں سنن لئی تیار ہو گیا۔

بے جی لئی کو سے پانی دا گلاس تے اپنے لئی سادے پانی دا گلاس لیا میز تے رکھ دتے۔
بے جی دن لگے۔ ”ہلیاں ویلے دی گل اے۔ مینوں تلوٹھی بھائی دیاہ کروا کے آیاں دو اک
سال ہوئے سن۔۔۔۔۔ تیرا وڈا ویر کینیڈا والا میری گودی وچ سی، ہونا اے تن چار مہینیاں دا۔ ساڈے
پنڈ وچ ہندو مسلمان سکھ پیار نال، اک لانے دا نگ رہندے۔ کوئی جھگڑا نہیں سی۔ ساڈے گوانڈھ وچ
پنڈت دیوسروپ۔۔۔۔۔ بھارو وچ دا گھر سی۔ ہتھ وچ مالا چووی کھنٹے پھیردا رہندا۔۔۔۔۔ جنتری ٹیوے
دا کم وی کردا۔ لوک اوس توں سنگراند مسیا، تھ تیوہار تے شگن اپ شگن بارے پچھن آؤندے۔ پچھاں
وی لیندے۔ دیاہ دے ساہے وی اوہ کڈھدا۔۔۔۔۔ اوس دا منڈا سی برہم سروپ۔ دیوسروپ نے بڑا

نوراں نوں پتہ لگا تاں ایہہ وی جان دین گی۔۔۔۔۔ پنڈتاں دے ویڑھے وچ لگے پتل دے ٹاہنے نال دوپٹہ بنھ کے پھاہ لین گی تاں اپروں روپا آ گیا۔ روپے دی ماں پہلاں ہی حال دہائی پا رہی سی۔ دوہیں ماں پتراں نے بچایا۔ روپے دی ماں آکھے۔ ”پنڈتاں دے گھرے، برہما دیوتے پتل دے نال پھاہے لگ، سانوں نرکاں دا بھاگی کیوں بناؤن گی ایس، کرم جلی!۔۔۔“ روپا کہن لگا۔ ”میں تیرے پاکستان جان دا انتظام کر دیناں۔۔۔۔۔“ نوراں آکھے۔۔۔۔۔

”اوتھے میرا کون اے۔۔۔۔؟ نہ بھین نہ بھرا، نہ سس، نہ ماں، نہ ماسی، نہ چاچا، نہ چاچی۔۔۔۔۔ مینوں مر لین دیو۔“ روپے دی ماں نے کہیا۔

”نوراں توں آپنے لئی نہ صحیح، اوس جی دا خیال کر جو تیرے ڈھڈج پل رہیا اے۔۔۔۔۔ بے توں آپنے نال کجھ کر لیا تاں یاد رکھ دوزخ دی اگ وچ سڑیں گی۔“

نوراں نے دل تے پتھر رکھ لیا۔ دودن مگروں فسادی پھر آ گئے۔ ہن اوہ بیچ ست سن۔ کہن لگے ایس مسلمانن نوں لے کے جانا اے۔ باہر کڈھو جیہڑی تسمیں لکور کھی اے۔۔۔۔۔ روپے دی ماں ہتھ جوڑے، للو دیاں کڈھے۔ پر ادہ سارے اڑے رہے، اپنے نوں روپا آ گیا۔ اوس نے وی سمجھاؤن دی بڑی ٹل لائی، پر نہ سمجھن سگوں روپے نوں وی پے گئے۔۔۔۔۔

”تیری بھین گدی کہ جو رو۔۔۔۔۔؟“

روپا کٹڑے جُھے دامالک سی۔ اندر گیا تے چھوٹی کڈھ لیا تے ونگاریا۔۔۔۔۔

”جیہڑا وی اندر وڑیا، گچی لاہ کے دھر دوں۔۔۔۔۔ آندراں کڈھ کے کتیاں نوں پا دوں۔۔۔۔۔ تھونوں مار کے مروں۔“

۔۔۔۔۔ بے جی کجھ پلاں لئی چپ ہو گئے۔ میں دیکھیا اوہناں دیاں اکھاں وچ روہ وی سی تے چنن وی۔

پھیر بولے، ”فسادی جاں دھاڑوی ادوں تک آپنی دہشت ظلم جاری رکھدے ہن جد تک اوہناں نوں ونگارن والا کوئی نہیں ملدا۔“ فسادی لالچی ہندے نیں تے لالچی انسان ہمیشہ کمزور تے ڈر پوک ہندا اے۔“

فسادیاں نے اک دو بے نال اکھاں ہی اکھاں وچ وچار وٹاندا کیتا تے مڑ گئے تے مڑدے ہوئے آکھن۔

”چنگا باہنا۔۔۔ تینوں پھر بجھاں گے۔“

پھر کہنے آؤنا سی۔ کجھ ٹھلھ پے گیا۔ پنڈ دے کجھ دلیرتے بھلے لوکاں نے روپے دی پٹھ ٹھوکی۔
پنڈ دے کجھ لوک گلاں وی بناؤن۔۔۔۔۔ آخر روپے نے تنگ آ کے فیروز پور جا کے نوراں نال ویاہ کر
لیاتے اعلان کردتا کہ نوراں اوہدی زنانی اے۔ کوئی لیہدے دل اکھ چک کے دیکھے تاں صحیح۔

سارے پنڈ وچ تے لاگے دے پنڈاں وچ خبر آگ وانگ کھلر گئی کہ روپے پنڈت نے
مسلمانی نال نکاح پڑھا لیا۔۔۔۔۔ روپا ایس خبر دی نہ تائید کرداتے نہ ہی تردید۔۔۔۔۔ اوہ اپنے کم
وچ مست رہندا۔۔۔۔۔ پنج مہینے مگروں نوراں نے جوڑے پچیاں نوں جنم دتا۔ اک منڈا تے اک
کڑی۔ روپے نے منڈے دا ناں انور تے کڑی دا ناں رضیہ رکھوایا۔

بے جی نے پانی دا گھٹ مڑ پیتا تے کہن لگے۔ کہ نوراں نے ارج دیا کہ اوہناں ویاہ بیدی تے
ہی کروایا سی تے روپا اک سال اوہدے نیڑے نا ڈھکا، جد تائیں جواک چار پنج مہینیاں دے نہ ہو
گئے۔۔۔۔۔ روپا انور تے رضیہ نوں اپنے جواکاں وانگ لاڈ لڈاؤندا۔۔۔۔۔ اوں نے نوراں نوں
روزے رکھن دی تے نماز پڑھن دی وی چھوٹ دتی ہوئی سی۔ پچیاں دے ناں اوں نے اوہناں دے
والد دے ناں تے سکول وچ لکھوائے۔ اوہ آپ کسے مندر جاں گردوارے گھٹ ہی جاندا۔ اوں دی
دھاڑی تے محنت مشقت اوں دا ایشٹ بنیا ہو یا سی۔ مُرکی مونہہ وچ پاؤن توں پہلاں بس ”ہری
اوم۔۔۔۔۔“ آکھ دینداتے نہاؤن ویلے کہندا۔ ”جمل ملیا، پریشور ملیا۔“ بیماری تے اوکھ ویلے
”واہڑو واہڑو“ وی کہندا تے ”ہری اوم“ وی۔

بے جی سناؤندے رہے تے لاگے رسوئی چوں میں دوکپ چاہ بنا لیا یا ساں۔ بے جی نے چاہ دا
کپ پھڑکھانی جاری رکھی۔

”روپا تے نوراں نوں کدے کوئی اوکھیا کی نہ آئی۔ روپے نے کدے وی اوہنوں جاں اوں دے
پچیاں نوں مہنا نہیں سی ماریا تے نہ ہی روپے دی ماں نے۔ تن سال دے جدوں انور تے رضیہ ہو گئے
تاں نوراں نے اک اک کر کے دوہور جواکاں نوں جنم دتا۔ روپے دی ماں نے اوہناں دے ناں
سوتری تے کچھن رکھے۔ روپے دی ماں دھن ہو گئی۔۔۔۔۔ پر سوتری تے کچھن جدوں چار پنج سال
دے ہوئے تاں اک رات روپے دی ماں بستر وچ پئی جاگی ہی نہ۔ سنتاں دی موت، سرگاں نوں
گئی ہووے۔“

چاء دی گھٹ بھر دے بے جی دن لگے۔ ”روپے تے نوراں نوں مشکل ادوں پیش ہوئی جدوں
جواک وڈے ہو گئے۔۔۔ دیاہن جو گے ہو گئے۔ روپے نے بڑی تھجج کر انور تے رضیہ دے نکاح
ملیر کوٹے مسلمان ٹہراں وچ کروائے۔ انور دی پتی ماں پیو دی اکواک دھی سی۔ اوس لئی انور سوہریاں
جوگا ہو کے رہ گیا۔ رضیہ نوں اپنے گھر خوش ویکھ، روپا بہت خوش ہندا۔ نوراں تاں اللہ دا شکر کردے
نہ تھکدی۔ دوہاں دے ویاہ کرن مگروں کجھ چر ٹھیک ٹھاک چلیا۔ دو سال مگروں پیہے نے روپے نوں
نگل لیا۔ نوراں کول رہ گئے کچھن تے سوتری۔ کچھن وی پیو وانگ چنگا راج مستری بن نکلیا۔ پنڈت
ہندیاں سندیاں، کوئی وی ایہناں نوں پنڈت نہ سمجھدا۔ نوراں دی گل کوئی وی پنڈت جاں ہندو ٹہرسن
لئی تیار نہیں سی۔ نوراں چاہندی سی کہ کچھن تے سوتری دے ویاہ پنڈتاں دے گھر ہون۔۔۔ گھٹو
گھٹ ہندواں دے گھر تاں ہون۔۔۔ روپے نے انور تے رضیہ دے ویاہ مسلماناں دے گھر کر کے
آپنے سرتوں قرض جیہا لایا سی تے ہن نوراں کچھن تے سوتری نوں پنڈتاں دے گھر ویاہ کے اپنے
من دا بوجھ ہلکا کرنا چاہندی سی۔ پر کوئی وی پنڈت ٹہر تیار نہ ہویا۔ اوس نوں مسلمانن آکھ ترسکار
دیندے۔ آخر کچھن دا اک مستری جن سی، دہا جو جس دی پتی دو نیانیاں نوں چھڈ گزر گئی سی۔ سوتری
اوس نال ویاہ کے نوراں نے کجھ سکھ دا ساہ لیا۔۔۔ پر کچھن دا ساک نہ ہون دا جھورا نوراں نوں ہن
وی وڈھ وڈھ کھائی جا رہیا۔۔۔ ہن لچھو چالی اکتالی سال دا ہو گیا اے تے نالے اپاچ۔ کہہ رہی
سی۔

”ہن کیہدا کرو کچھن نال ساک؟“

بے جی ایہہ کہانی سنا کے ہلکے ہلکے محسوس کر رہے سن۔۔۔ پر ایہہ کہانی سن کے میرا سر، میرا
اندرلا روپے تے نوراں نوں پر نام کر رہیا سی، سجدہ کر رہیا سی۔۔۔ تے میں بے جی نال اپنے من
ہی من وچ لئے فیصلے نوں سانجھا کرنا اے جے ٹھیک نہیں سمجھیا۔ میں اپنے آپ وچ فیصلہ کیتا ہے کہ نوراں
نوں ایس دنیا توں من تے ایہہ بوجھ لے کے رخصت نہیں ہون دیاں گا۔

ذبیحہ احمد

مردہ تاری

پھیر ایہہ ہویا پئی اوہ گھر چیتے وچ ای رہ گیا سفنیاں وچ ای اوہنوں مویاں دے سفنے آؤنے
تاں اوہو گھر ہونا جیوندیاں دے تاں دی اوہو۔ ساریاں واپریاں اوہے گھر ساہنے، گوانڈھ دیاں
گلیاں وچ، یاں آل دوال ای ہونیاں کئی تھاواں بدلایاں اوہنے، کئی گھراں وچ رہیا، پردیس وی پھر
آیا پر پردیس دے سفنیاں وچ وی اوہو گھرتے گلیاں سن اوں گھر دے 21 ورھے حیاتی اوہدی دے
سارے ورھیاں نوں کھا گئے پر اصل دکھانت ایہہ دے پئی اوہ اوہدا گھر نہیں سی تے ایسے پاروں
چھڈنا وی پیا۔

کئی ورھے اوں گھروں نکل اوہ مڑ نہ پرتیا۔ رہندے اوہنوں نکاندے رہے پھیر اوہ آپ
وی نہ رہے، نواں آیا وی نہ رہیا۔ پھیر اک ہور آیا تے اوہ وی نہ رہیا تے اخیر مڑ جیہدا آیا اوں گھر
ڈھاکہ لئی۔ کئی منزلہ وڈا گیٹ لا کے، سوہنا نقشہ بنا کے اوہنے گھر تکیا تے اوہدے ڈھراندر اچیت
ستی، سدا دی جانو پیڑ جاگ پئی اوہنے ٹھنڈا ساہ بھریا

پرانا اکا ہور سی۔ تھلے تن کمرے سن۔ اک پاسے رسوئی۔ نکا جیہا ویہڑا تے دو جی منزل نوں
جاندیاں پوڑیاں، پٹھہ غسل خانہ ٹٹی پیشاب لئی تھاں سی ڈھر کوٹھے دو جے منزلے بچے پاسے سی اک
وڈا کمرہ تے کبھے مڑ رسوئی تے اک نکا کمرہ۔

نویں گھرنوں تکدے اوہدے چت وچ سی پرانا ای۔ اوہ نویں نوں پرانے راہیں ای سی ویہدا
پیا تے جد اوہ نویں دی تھاں پرانے نوں ای چتاری گیا تاں مڑ ہور دکھی ہو گیا۔ اج کنے ای ورھیاں
مگروں شہر وچ رہندے اپنے پرانے محلے پرانے گھرنوں دیکھن ای تاں آیا سی اوہ۔

ساڈا دکھانت ای ایہ دے پئی آپنی تھاں تے رہن نہیں دتا جاندا سانوں، جتھے اسیں رہنے آں، جتھے چمنے آں اسیں، جتھوں دے سُنے اکھاں دے چیتے وچ سدا جکدے گھر بنا بہہ جانداے نہیں۔ پوند نیل اسمان ہار ہوندا اے جیہوں ویلا گھسَمیلا کر دیندا اے پر یاد اوس نوں سلیٹی شام بنا دیندی اے۔ سُنے تے اصل وچکار کوئی ہور مقام اے جتھے اسیں جیوندے خُردے رہندے آں۔

تھوڑا چر ای ہویا اے مینہ مگیا اے۔ پر ترکھی مُھلدی ہوا وچ اے جی وی پانی دا جتھ اے جیہڑی اوبدے مونہہ نوں وچدی، ذرا جیہا سلھا کردی وگاندی لگی جاندی اے۔

سارا جہان ای بدل گیا اے، بدلدا لگی جاندا اے۔ موکلیاں گلیاں سوڑیاں ہونداں جاندیاں نہیں تے سوڑیاں ات سوڑیاں سارے پرانے گھر ڈھیہندے، نوں اُسر دے پے نیں گلیاں اُچیاں ہو گلیاں نہیں تے پرانے گھر نوں تے نوں ہور اُچے دو دو چار مرلے آلیاں دے تاں گھرای غیب ہو گئے نیں۔ جیہناں گھراں چوں ان جھک آئی جائی داسی، کئے اوپرے، کئے دُراڈے تے اڑتوں باہرے جا پدے نیں۔

چُپ گلی وچ پانی نال بھجھی ہوا شاں شاں کردی وگدی جاندی اے ایویں کوئی موڑ سیکل یاں گڈی پانی دے شرانے ماردی کوئی موڑ مڑ جاندی اے محلیاں دے پرانے پھیری باز اچ خورے کتھے چلے گئے نیں

گلی توں پہلے موڑ اُتے ذرا وڈی سڑک ہن بزار بن دی جاندی اے پہلے تاں برگر لاؤن آلا آئیآ، پھیر موڑ سیکلاں ٹھیک کرن دی لگی ملکینک شاپ مڑ گڈیاں دی ورکشاپ تے پھیر پرچون دی ہٹی پھیر کا پی پنسلاں دی ہٹی تے جد پان سکٹ دا کھوکا بنیا تے گلی دامنڈیک سدا اوتھے نظر آون لگ پیا پر ایہ ساڈے گھر چھڈن توں کئی ورھے پچھوں دی گل اے کئی ورھے پچھوں دی۔ اودوں محلے وچ اک ادھ ہٹی ہونی تے اوتھوں ای سارے سوڈے لہنے، سوئی توں لے کے سکٹ تیک لگدا اے ایہہ نوں وڈے وڈے شاندار وال مال سٹور کتے ساڈیاں اوہناں سانجھیاں پرانیاں ہٹیاں دی نقل تاں نہیں؟

اک بہوں پرانی سبھ توں سستی گڈی رکے رکے خُردی جیویں کھلون لگی ہووے پر مڑ بہوں ہولی ہوندی وی کھلوندی نہیں تے اوبدے کولوں لنگھ جاندی اے اگے اک گھر و مُنڈا تے اوبدی دوہٹی بیٹھی اے تے پچھے دو بال تے مائی جیہی اک زنانی دا اوہنوں جھولا پیندا اے اوہ اوس مائی جیہی یاں خورے

ادھکڑ جیہی نوں ای مکی جاندا اے۔ اک پل دوں پہلے اک دو جے نوں دیکھ حیران ہوندے مڑ دکھی ہوندے مڑ اُبھاسا ہمدے نہیں جس وچ ہوکا جیہا دی اے تے اخیر تکدے نوں ان تک کر جانداے نہیں یاں متے نہیں کردے!

جے اک پل گڈی کھلہار کے سکھ ساندھ کر لہندی تاں کسے اوہنوں گولی مار دینی سی۔ وڈی نخریاں ماری۔ ایس توں چنگی گڈی تاں ہن میرے کول آ پر او دوں تاں تک اُتے مکھی نہ پٹھن دیندی سی کئی ورھیاں توں دو جن جوان دھیاں لے آئیں تاں بڑھی ہو ای گئی اے اوہناں نوں وی کری جاندا اے بن ویاپیں ایس تاں نہ ہون ہارساں او دوں اک دو گھراں نوں چھڈ کے ماٹھے ای سن کے سارے منڈے کنیاں ای راتاں تے کنیاں ای سویراں رنج اوہدا مکھ اندر وسایا اوہدے پنڈے دی اک اک لہر دے سُٹنے سن مانے پر اوس اک واری وی اوہدے گل نہ کیتی اوہدے تال۔

سویراں شاماں کجاں اوہدے گھراگے کڈا مان سی اوس نوں آپنے سوہنپ اُتے رُجے اُتے کئے امیر لگدے سی اوس ویلے اوہ اوہدا پیو، اک سرکاری محکے نکا جیہا معمولی افسر ای سی نا۔ موٹر سیکل ای سی نا اوہناں کول۔ پورے محلے وچ اوہناں کول ای سی موٹر سیکل۔ دو جیاں توں اوہ سن سوکھے ای۔ کہہ نہیں اج؟ اوہناں توں کہتے اج اوہ سوکھا سی۔ پر اوس نوں پتہ سی کناں وی سوکھا ہو جاوے اوہ نہیں ملتی۔ پہلوں ایس لئی نہ ملی پئی اوہ پٹھاں سی تے ہن۔۔۔! ویلے دی وٹھ اے! ویلا اوس بازی لگے کیوتر ہار اے جیہا مڑ پرت کے تہاڈے کوٹھے نہیں لہندا

لہندا کہیہ اے سانوں پٹھاں اُتاناہہ ہو کے، وچھوڑا، نت دا وچھوڑا۔

شام لٹھ پئی اے کئے چر توں اوہ اپنے پرانے محلے پھری جاندا اے، پھر دا اے پیا۔ اج اوس نوں اک وی پرانیاں وچوں نہیں ملیا۔ مینہ نے پرانے گھراں دی نھردی سفیدی نوں ہور بڑا دتا اے تے پٹھوں مٹی رنگیاں ات پرانیاں نکلیاں اٹاں انج نکلیاں پچیاں نے جویں ویلے نے اوہناں دا بھرم لاہ دتا ہووے۔

چُپ گلیاں وچ ہولی ہولی آوا جاوی جیہی ہوندی اے، اجن چیت تیز ہوندی اے پر جھستی تک جاندا اے۔ مینہ نے لوکاں نوں کجھ ہولا جیہا کر دتا اے، سکھنا، ہتھل جیہا تے تکھی ٹھلدی ہوا نے گلیاں نوں سُجھا کر دتا اے۔ اُھیرے دی لوئی سچے ای ہر شے نوں بکل مارن دی کردی اے تے گھراں دے بوہے باریاں وچوں نما نما چان رکن لگ پوندا اے دو ہولی عمر دے منڈے جِکھا

ڈرے تے اُچی اُچی گلاں کردے اک پل اوہنوں دیکھ اٹھکدے نیں پر مڑ نہ سیہانن پاروں آپنی موج وچ اگانہہ لنگھ جاندے نیں۔ کنا ای چہ ہو گیا اے اوہنوں ایویں پھر دے نوں تے نالے ہن انہر اوی لٹھ آیا اے 'جا ہن اپنے گھر چلا جا' آپنے؟ ایویں اوہدے اندروں کوئی کہندا اے اوہ پرانے گھرنوں تکدا اے جتھے ہن لوں گھر کھلوتا اے تینوں سیہاندا تاں ہے کوئی نہیں کئی رات ہو گئی اے ایویں کسے ڈھک پتھر تیت کر لئی تاں گنوا بیٹھیں گا سارا بھرم۔

رات تھہ کے گلیاں وچ لگی ہو گئی اے ڈردی ہوا اوہنوں سلہا کردی دل اندروں لنگھ لنگھ جاندی اے جے ایویں کسے پتھ لیا پئی کاہدے لئی پھر دا پیا ایں! کس گھر جانا اے؟ کس نوں ملتا ایں؟ ڈر دی سلہی ہوا ڈھر اندرون ٹھار دیندی اے اوہ کنب جیہا جاندا اے۔ ڈر، ڈر ان سیہانے ہون دا ڈر، رات، ڈر تے سیت ہوا، پردیس دی لنگھائی اوہ رات اکھیں حاضر کر دیندی اے جو اوس پارک سوں لنگھائی۔ اوہ رات سگویں، شہوتی، ان لنگھی، پوری دی پوری آپنے ڈر دے اوہو پرانے رنگاں نال ساہنے ہو کھلوندی اے۔

29 ورھے پہلوں دی اوہ رات جد اوہ کجھ بیلیاں نال گھر دی بھکھ توں نس، یورپ وں کمائیاں کرن دے لوبھ وچ لہندے دے اک شہر روم وچ سی پھس کے رہ گیا۔ کئی مہینے فٹ پاتھاں تے ریل گڈی دے انڈر گروٹڈ میٹرو وچ سون مگروں اوس رات اوہنے گھر دے منجے اُتے سوناسی۔ ایہہ گھر اوہنوں محسود نے دتا سی محسود دی اوس ہار لہور دا تے مڑ اوہدے محلے کرشن مگر دا نکل آیا تے کئی ورھیاں توں اوتھے رہندا روم دا ای ہو گیا سی پر جد اوہ دارو پی کے فُن ہو جاندا تاں وار وار دو گلاں ڈھراندا "میں اتھے روم وچ رہن نہیں آیا ساں میں جاں ولیت چلے جانا یاں امریکا روم تے میں ایویں ای پھس گیاں آں" پر اوس نوں کئے ای ورھے ہو گئے سن اتھے رہندے نوں۔ سُنیا سی ولیت اوہدی ماسی رہندی سی پر خورے اوہ اوہنوں کیوں نہیں سی بناندی دو جے اوہنوں ماں راج چھتے آڈنی جیہڑی اے وی اگلی لہور کرشن مگر دے کسے نکلے کرائے دے کرے رہندی ہونی اے تے جیہوں اوہ ورھے چھمائیں کجھ ڈالر گھلی رکھدا سی پچو دا میں وی کدی نہیں سی پتھیا تے نہ اوس نوں چھتے سی۔ نہیں تاں اوہدی گل تاں کدی کردا فُن ہو کے اوس آکھی جانا میری ماں اگلی ہونی اے، اوہ اگلی ہونی اے اوہ میرا ویاہ کرنا چاہندی سی اوہ مینوں اڈیکدی ہونی اے۔

تئی چھتتی دے نیڑے تیزے داسی محسود تے میں اے جے ویہہ وی پورے نہیں کہتے سن۔

موسومینوں پیازا نوونا ای ملیا سی۔ اسیں گرمیاں وچ ساں روم آئے پر ہن ڈاڈھی ٹھنڈ ہون لگ پئی سی۔ اسیں ساں تن بلی تے ایوں بنا کے نقشے تے خیال وچار دے کجھ سو ڈالر لے مونہہ چک سڑکو سڑکیں افغانستان، ایران، ترکی توں ہوندے استنبول توں اوریٹنٹ ایکسپرس وچ بہہ یوگوسلاویہ توں پنج دن دا ویزا لے روم آ گئے ساں۔ شوکی جہاز تے نوکری کرن خر گیا پر مینوں نظر دی عینک پاروں انکاری ہوگی مزی نوں کے گھر نوکری لہہ گئی تے اوہ اپنے نال کم کردی اک فلیپنی نال مست ہو گیا۔

پیازا نوونا روم وچ اک مشہور سیلیاں دی تھاں اے اک بہوں وڈا احاطہ اے تے جس وچ کار گول چکر وچ پھراں دیاں بہوں سوہنیاں مورتاں بنیاں ہوئیاں نیں ایس احاطے دوالے سوہنیاں پرانیاں عمارتاں دی وگن اے۔ پرانیاں سیٹی رنگ اثاں دا بہوں چوڑا ویٹرا اے جس اُتے کئی سوسیلیٹی کبوتر اڈے رہندے، چوگا چنگدے رہندے سن۔ چونہ پاسے پالو پال کیفے، ریسٹورانٹ تے باراں نیں جتھے سارا دن سیلی بیٹھے ڈھپاں سیکدے رہندے نیں میں ایویں اک دن بھوندا پھر اندا ایس تھاں آ بیٹھا تے مُر روز ای آون لگ پیا۔

ہی لہر سڑا تے ہووے اتھے ای جنگلی وی لکریا جیہڑا کراچیوں سی تے اتھے ریڑھی لانداسی شام نوں۔ پر ایہہ ریڑھی سی بنا منظوری توں تے کدی کدی شام نوں کارپوریشن دا چھاپا دی پے جانا۔ تے مینوں لہور شہر دے کارپوریشن آلیاں دے چھاپے چھتے آ جانے۔ جنگلی اتھے آ پنے ٹبر نال کئی ورہیاں توں سی رہندا پیا۔ اوس دی ووہٹی سارا دن ہتھیں گھروچ بالاں دے کھڈونے بناونے جو جنگلی شامیں پیازا نوونا وچ ریڑھی لا کے دیکھنے۔

لیراں دیاں رنگ برنگیاں کتراں دے بنے ایہہ پٹولے پٹولیاں بڑے من کچھویں سن جیہناں نال ای پے اک گتے اُتے لکھیا ہوندا سی ”ہنڈ میڈ“

جد اوہ ریڑھی لانداتے میں سارے دن دا ویٹل ماریا اوس کول جا کھلوندا نہ کوئی سون دی تھاں سی نہ روٹی روزگار چرچ چوں مفت روٹی لہہ جاندی تے ہیاں دے خالی بھنے گھراں وچ جا سوندے بوہتے ہی اے گھراں وچ ای رہندے سن اوہ کئی چرتوں بند گھرنوں توڑ کے مل مار لیندے سن تے مُر اوہتے رہن لگ پوندے سن۔

جنگلی نے ای مینوں ویلا دیکھ کے اپنے نال کم کرن دی صلاح دتی جو میں جھٹ من لئی اوس

سگوں آپنی ریڑھی ای مینوں دے دتی تے آپیں ہور ریڑھی لاون لگ پیا پر رہن دا ٹھانہ اچے وی نہیں سی بنیا کے تھاں رہن لئی پاسپورٹ جاں ہور کاگت لوڑی دے سن جس دا پلے ”ڈاکوٹھی“ آکھ پچھدے سن۔ میرا پاسپورٹ پہلاں ای پکس کول سی تے اوہ ایس تاڑ وچ سن پئی جس دن ایس کولوں ہوائی ٹکٹ جوگے پیسے لکھے ایس نوں ڈیپورٹ کر دیاں گے ایس لئی ہن میرے کول کم کرن پاروں چار پیسے تاں ہو گئے پر رہن نوں کوئی تھاں نہیں سی جنگی مینوں روز کہندا میں تینوں گھر تاں لے کھڑاں پر میری دوہٹی نوں چنگا نہیں لگنا۔

پھیرا اک دن جنگی نے مینوں محسود نال لہوری ہوون دے پاروں ملایا تے اگوں ایس اپنے محلے کرشن مگر دی سانجھ لہ لئی محسود اک بہوں سستی جیہی تھاں اُتے رہندا سی پر پھیر دی اوں دا کرایا اوں کولوں نہیں سی دتا جاندا ہن اوں نوں ایہہ آس سی پئی ایس ادھوادھ کرایہ کر لوں گے اگلے دن اوں چانن وچ مینوں مل کے اوہ تھاں وی دکھا دتی اوہ سی اک بہوں پرانا جیہا سٹور تے تھاں تھاں توں پلستر تے سفیدی اُکھڑی ہوئی سی اک پاسے پرانا جیہا بیڈ تے ہور اک لوہے دا بیڈ ہووے جس اُتے کچھ وی نہیں سی وچھیا ہو یا ایہو سی میرا بستر جس اُتے اوں کتھوں کڈھ کڈھا کے میلا جیہا نوم تے چدر وچھا دتی تے اک پرانا کبیل دی دے دتا اوہ میرا پردیس وچ ٹسیں پہلا گھر آکھ سکدے اوہ اوتھے میں کئی مہینے رہیا پر پہلی رات میں راہ بھل گیا ساں۔

پیازا نووٹا وچ جنگی نال لیکھا جو کھا کردے رات دے باراں اک تاں ایویں وچ جاندے سن تے نالے ریڑھی وی اوہدے حوالے کرنی ہوندی سی جیہڑی سٹیل دی بنی ہوئی سی تے مڑ دگی جہی ہو کے کار دی ڈگدی وچ آ جاندی سی حساب کتاب کر کے جد ویہلا ہو ٹیشن لاگے اک ساری رات گھلی بار وچ دو چار اندر سٹ جد میں محسود دی دی تھاں اُتے بس توں اُتریا تے مینوں رتا کڑ وی خیال نہیں سی پئی میں گھر بھل جانا اے یاں سون آلی تھاں بھل جانی اے اپنے حساب سر میں جیہڑی تھاں اپڑیا اوتھے اوہ گھرا سی نہ لکھے جیہڑا سویرے محسود نے مینوں دکھا یا سی اک وڈا جیہا گھلا گیٹ نما بوہا سی تے مڑ دگی جیہے سوڑے ورائڈے وچوں لنگھ کے کھبے ہتھ پٹھاں پوڑیاں اتر کے اک سٹور جیہا کمرہ سی پر مینوں اوہ گیٹ ورگا بوہا لکھدا تاں پھیر گل سی۔

اک واری تاں میرا ساہ اُتاناہہ پٹھاں ہو گیا۔ رات دا ادھ پھری پکسیاں دیاں کاراں ہولی جہیاں ہو میرے کولوں لنگھ جان دیاں۔ اپنے دلوں پھر دا پھر اندا میں اخیر اک اجیہی تھاں جا کھلوتا

جتنوں مینوں پک سی ہی محسوس مل جائے گا۔ محسوس نے مینوں کمرے دی گئی دے دتی سی پئی جد میں چاہوں آ کے سوں جاواں تے آپے اوہ وی راتیں چہ کے ای پرتدا سی۔ کنا ای چہ نگلہ گیا پر محسوس نہ نظریں پیا تے مینوں پک ہو گیا میں تھاں تے گلی وی کھنجا بیٹھا آں۔ شوں کر کے کاراں کھلونڈیاں سن تے اوہناں وچوں تھیائے جوڑے اوتھے کھلوتے کھلوتے اک دوجے نوں چھیاں پا پا مچی جانڈے سن۔ تے مینوں ہور ڈر آؤن لگ پوندا سی۔ بے ایہناں وچوں کے پلس نوں فون کر دتا پئی اک ایشیاکی اوہ رات نوں گلی وچ مٹھوک کھڑا اے تے۔۔۔ ایس لئی میں چپ کر کے ٹرن لگ پوندا ساں کیوں بے ٹردا نظریں ای میں پلس توں یاں کے شک تھیے توں بچ سکتاں ساں۔

انج ٹردا ٹردا میں پتہ نہیں کتھے دا کتھے نکل آیا۔ تے اخیر پینڈا کردا اک وڈی سڑک اُتے اہڑ پیا۔ دو پاسی سڑک اُتے کجھ آوا جاوی وی سی۔ چو پھیرے رچ چائن سی یاں خورے رات ٹمکن آلی سی۔ دوروں مینوں اک پارک نظریں پیا۔ ایہہ یورپ وچ اوہ ویلا سی یاں گھٹو گھٹ روم ورگے شہراں وچ جد ٹسیں رات پارک وچ لنگھا سکدے سوتے پلس تہانوں کجھ نہیں آکھدی سی۔ میں بھاویں چوکھا ٹر کے تھک ہار بیٹھاں ساں پر پارک دی آس نے میرے پیر کر کے کر دتے پر اوہ پارک نہیں سی ایویں تھاں خالی رکھ کے چونک جیہا بنیا ہو یا سی۔ پر میتھوں ہُن کھلویا وی نہیں سی جاندا پیا تے میں اوتھے گھاہ اُتے ای بہہ گیا۔ جد بندہ بھکھا ہووے تے پانی پین دا وی سواد آندا اے۔ اخیر میں اک کھبے نال ٹیک لائی تاں اوتھے ای سوں گیا۔ اوس رات میرا گھر اوہو تھاں سی۔

پرانے محلے ٹردے ٹردے مینوں اک پل لگدا اے میں تاں اوہدے گھرا گے ای کھلا آں۔ اودوں کڈا وڈا لگدا ہوندا سی تے ہن زرا اٹھ دس مرلے دا گھراے۔ پرانا جیہا جس اُتے کتے ورھے ہو گئے نیں کسے نکا نہیں لایا۔ وڈتوں اگدوں دا بنیا گھراے تے درزاں وچوں مٹی بھر دی رہندی اے۔

رات کئی گورڈھی ہو گئی اے۔

رگھی ہوانے رات دے ات انھیر وچ پانی دی اک ان ڈٹھی ان چھوہی تار جیہی بنائی ہوئی اے۔ یاد وی نیلی لاٹ نے اندر پئی ہر شے نوں بھٹھا دتا اے پرانے ویلیاں وچ جد اوہ چہ کے گھر آندا سی تے ایویں اک پل اوہدی باری اگے اجھک جاندا سی تے یار بیلی اگے لنگھ جانڈے سن۔ اوہنوں لگتا جویں باری پچھے کوئی جاگدا پیا اے۔

پوند نیل آسمان ہوندا اے پر ویلا اوہنوں گھسمیلا کر دیندا اے یاد اوہنوں سیٹی شام کر دیندی اے
گوڑھی رات بنا دیندی اے

کوئی مقام اے اصل تے سُفنے وچکار جتھے اسپں جیوندے مردے رہنے آں۔۔۔۔
اک پل جا پدا اے جویں اوہدے گھر دی باری گھلی اے پہلی تے چھیکوولی وار تے چائن دی
اک لمی جیہی لکیر سیدی گلی دی پکی سڑک اُتے گھلو گئی اے۔ مینہ نال بجھی سڑک نوں چائن دی ایہہ
لکیر شیشہ کر دیندی اے باری اولھے جتھوں چائن دی لکیر چھوہندی اے اک وار جیہی اوہدی کنیں
پیندی اے۔

”بیری! جا گھر جا کے سوں جا“

محمد افضل شاہد

اک شرط

لگ بھگ سترائے کو درھیاں دے گامے دے کتھاں کاراں توں اِنج لگدا سی پئی جاں تاں اگلے دن اوہ وڈا امیر ہو جائے گا جاں پھیرا کنگال۔ ہر ویلے سونا بناون دیاں انگلاں آتے آہر۔ پنساریاں دیاں دکاناں آتے ڈو جے ٹھریاں نال ہر ویلے کشتیاں آتے ٹنخیاں دیاں گلاں۔ ہر ڈو جے جریجے دن اک دو تولے پارہ سونا بناون دیاں ٹونکیاں وچ آگیاں وچ اڈاناں اوہدی ہمت آتے پسپوں باہری۔ اوہدا ایہہ سونا بناون دا چسکا کتھوں شروع ہويا۔ ایہہ وی اک سوادی کہانی اے۔ ایہہ کہانی گامے نے اِنج سنائی سی۔

کتے ای سال پہلاں اک دن اسیں پنڈ دے بیچ چھ منڈے پھیلے لوہار دی ہئی آتے بیٹھے کپاں ہٹاں مار دے پے ساں۔ ہاڑ دیاں گرمیاں دے دن سن۔ کڑکدی دوپہر ویلے اک گیرورنگ دے چولے والا سیلانی سنیا سی ہئی آتے آیا۔ اسیں سارے منڈے اوہدے دھیانے لگ پے۔ گرمی پاروں اوہنوں چوکی تریہہ لگی ہوئی سی۔ اوہنے بیون لئی گھرے دا ٹھنڈا پانی منگیا۔ شیرونے اٹھ کے گھردنچی آتے پئی گھڑی وچوں چنگی طرحاں کھولا ہنگال کے اوہنوں پانی لیا دتا۔ پھیر اوہ جوگی وی منڈیاں دیاں گلاں وچ ہاں نال ہاں رلاون لگ پیا آتے منڈیاں نال مخول مخول کرن لگ پیا۔ پتہ نہیں گل کپوں سونا بناون دل ٹر پئی۔ ساڈے وچوں کسے نے آکھیا پئی سنیا اے گجھ سنیا سی ایس دا دل جاندے نیں۔ پر ساڈے بھانے تاں ایہہ سارپاں سنیاں سنیاں گلاں ہن۔ کسے نے اِنج حکیر سونا بندا اکھیں نہیں دیکھیا۔ آکھدے نیں پارے توں سونا بن جاندا اے پر اِنج سونا بناون والے کوئی ناویں ناویں ای سنیا سی ہن۔ اِنج اراں پراں دیاں گلاں باتاں ہوندىاں رہیاں۔

اجن چیت آون والے سنیا سی نے آکھیا 'جاڈ کوئی اک دو تولے پارہ لیاو'۔ شیرو بھج کے گیا آتے پنساری دی ہئی توں ڈوڈھ تولے پارہ ریٹھے وچ لے آیا۔ سنیا سی نے آکھیا ہن گوہیاں دیاں چار پنج پاتھیاں وی لے آؤ۔ پر اوہ پاتھیاں جنگلی ہو دیاں چاہیدیاں نے۔ موکھا گیا آتے تھبیا پاتھیاں والے آیا۔ سنیا سی نے اوہناں وچوں چار پاتھیاں کڈھیاں۔ اک تھاپی وچ اوہنے اک چھوٹی جیہی کھتتی بنائی آتے ریٹھے وچوں پارے نوں اوس کھتتی وچ پلٹ دتا۔ پھیر اپنے تھیلے وچوں اک ڈٹی کڈھی جیہدے وچ کالی جیہی ملہم سی۔ اک ڈوہی ڈٹی کڈھی جیہدے وچ لال رنگ دی ہئی جیہی سی۔ اوہنے بھونیں توں اک ککھ چک کے تھوڑی جیہی ملہم آتے تھوڑی جیہی رخی مٹی پارے دے اُتے دھری۔ مڑ اوہنے اک پاتھی دے تین چار ٹوٹے کر کے تھوڑا جیہا پرہاں جا کے ٹکیاں پاتھیاں دے اُتے پارے والی پاتھی رکھی آتے اوہدے اُتے دو ہور پاتھیاں رکھ دتیاں۔ لوہاراں دی ہتھھی وچوں اک پاتھی نوں اک نال بال کے اوس پاتھیاں دی ڈھیری اُتے دھر کے ہوئی ہوئی تھلن لگ پیا۔ جدوں دھونی وانگوں اک فُر پئی تاں ساڈے کول آ بیٹھا آتے جھکن لگ پیا۔

تھوڑے چر پھوں آکھن لگا پئی میں ذرا باہر ہو آواں میرے پر تکے آون تیکر کوئی وی ایہناں نوں نہ چھیڑے۔ ایہہ آکھ کے سنیا سی فُر دا ہویا آتے اسیں سارے منڈے کھنڈے کوئی پندراں ویہہ قدم پرانہہ ڈھکھدے ہوئے پاتھیاں دے ڈھیر نوں دیکھن لگ پئے۔

واہوا چر لنگھ گیا پر سنیا سی نہ پرتیا۔ اساں سوچیا پئی مئے آوسی۔ پر چوکھے چر پھوں دی اوہ نہ پرتیا۔ اسیں اک ڈوبے نوں شرارتی اکھیاں نال دیکھدے ہوئے ٹوکاں لاون آتے مخول کرن لگ پئے پئی اج تاں اک راہ جاندا سنیا سی ساٹوں ساریاں ٹوں چنگی طرحاں اُتو بنا گیا اے۔ سگوں پارے دے پیسے وی گئے۔ بھج دوڑ آتے کھچل دکھری۔

ہن وچار ایہہ سی پئی سواہیاں پاتھیاں دے ڈھیر نوں کیہ کریے۔ چھڈیے جاں اوہدی پڑچول کریے پئی لیہدے وچ ہن سواہ توں اڈ کیہ اے۔ اخیر صلاح ایہہ ہوئی پئی پھیلا لوہار جائے آتے سواہ پھرول کے دیکھے پئی اوہدے وچ کیہ اے۔ پھیلے نے اک ہتھلن والی کھوٹھی پھڑی آتے جا کے ہوئی ہوئی بڑے پریم نال پاتھیاں دی سواہ نوں پھرولن لگ پیا۔ اسیں سارے اک دارے وچ اڑ اڑ کے اُتوں جھاکن لگ پئے۔ اجن چیت اوہدی کھوٹھی نوں اک ٹھپہ جیہی شے لگی۔ اوہنے کھوٹھی نال دھزد کے اوس ٹھپے نوں سواہ توں باہر کڈھیا۔ ہتھ پھڑیا تاں اوہ اچے دی کوسا جیہا لکھیا

دھپ وچ جو پیا ہویا سی۔ اوہنوں ذرا صاف کر کے دیکھیا تاں اسیں سارے حیران رہ گئے۔ اوہ تھی
تھی اک سونے دی ڈلی سی۔

پھیر کیہ جی، اسیں اوس سنیا سی ٹوں لہمن لئی دوڑ پئے۔ ہر پاسے لہمیا۔ ہر آون جاون
والے کولوں وی اوہدا مہاندرا آتے نشانیاں دس کے چمھیا پر اوہ تاں چروکنا کر گیا سی۔ اوہنے نہ لہمنا سی
آتے نہ لہمیا۔

ایہہ گل سنا کے گامے نے آکھیا پئی میں اکھیں ڈٹھا ایہہ سماں اہے وی نہیں بھلیا۔ آتے
اوسے دن توں سونا بنان دا ایہہ چسکا مینوں وی پے گیا۔

میں نویں جہات وچ پڑھدا ساں اک دن سکولوں پرت کے گھر روٹی شوٹی کھا کے آپنے
یار کڈو ول کھیڈن لئی کر گیا۔ اوہناں دی بیٹھک وچ واہوا اکٹھ ہویا ہویا سی۔ پتہ لکھیا پئی کڈو دے
لہتے دا اک ماسٹر اوہناں دے گھر آیا ہویا اے آتے رات اوہناں کول ای رہوے گا۔ اوہنوں وی سونا
بناون دا ٹھکرک سی۔ اوہنوں بلن لئی ہور وی کتنے ای ٹھکرکی بیٹھک وچ بیٹھے ہوئے سن۔ آتے کڈو
نوں اوہدے پونے کسے کم لئی بیٹھک وچ رہن لئی آکھیا سی۔ میں آیا تاں کڈو دے لہتے نے مینوں
وی روک لیا۔

اوتھے زوراء دی بحث چل رہی سی۔ ماسٹر صاحب آکھ رہے سن۔ پئی جے کوئی نیلے
تھوٹھے وچوں تانا کڈھ لوے تاں اوس تانے دا سونا بناونا کہتے ہتھ دا کم اے۔ ایہہ گل سن کے
میرے کن وی کھلو گئے۔ تن دن پہلاں آپنی کیمسٹری دی کلاس وچ میں ایہو ای پڑھیا سی۔

تھوڑا چر جھکن پچھوں میں ڈردیاں ڈردیاں آکھیا ماسٹر جی سونا بنایا جاسکدا اے پر اوہ تانے
توں نہیں۔ پارے توں بنانا ذرا سوکھا اے۔ سارے حیران ہو کے میرے دل دیکھن لگ پئے۔
جیو یں میں کوئی انہونی گل آکھ بیٹھاں جاں اوہناں نوں یقین نہ آیا ہووے۔ ماسٹر صاحب آکھن لگے
غلام محمد نے چھٹے چالیاں ورھیاں وچ خبرے کتنے سیر پارہ اگ وچ اڈا دتا اے کچھ کھاں ذرا گامے
کولوں! منڈیا ٹوں کپو یں آکھنا ایس پئی پارے توں سونا بن سکدا اے۔

میں اوہناں ٹوں سائنس دیاں گلاں دن لگ پیا۔ پئی سونے دے آتے پارے دے
لہٹھاں وچ بہوں تھوڑا فرق اے۔ سائنسداناں ایس فرق نوں کڈھن والیاں مشیناں بنایاں ہویاں
نیں۔ اوہناں مشیناں نال پارے توں سونا تاں بن جاندا اے پر اوہ سونے توں وی مہنگا پیندا اے۔

بہ اہمہ اے پئی گشتیاں شہستیاں نال پارے توں سونا شونا نہیں بن سکدا۔

اوہناں وچوں اک بولیا پئی ترخ وچ پڑھیا اے حضرت موسیٰ نے بنایا سی۔ میں آکھیا اوہ
تاں اللہ دے اک نبی آتے پیغمبر سن آتے اللہ اپنے اُچھے بندیاں نوں اُچھیاں طاقتاں بخشدا اے۔ اوہ
وسب آتے طاقتاں عام مہاتر بندیاں کول نہیں ہوندیاں۔

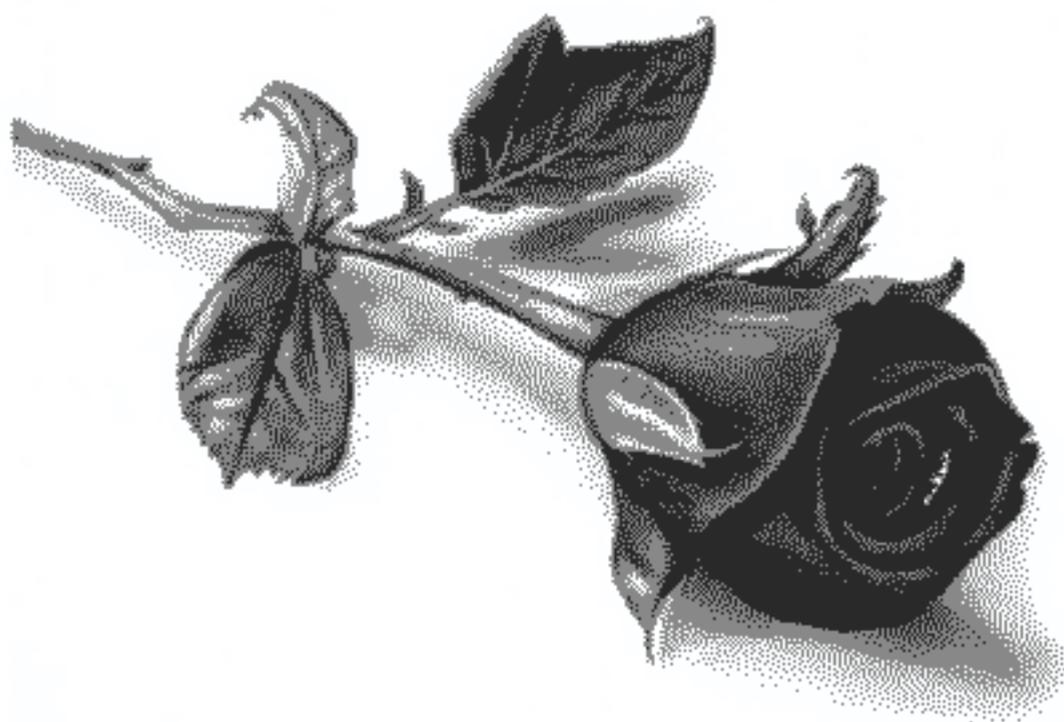
پھیر میں اوہناں نوں آکھیا مینوں اک جاچ آؤندی اے۔ میں بئے ماسٹر صاحب کولوں
سُنیا سی پئی جے کوئی نیلے تھوتھے وچوں تانبا کڈھ لوے تاں اوس تانبے دا سونا بن سکدا اے۔ چلو
میرے نال اک شرط لاؤ۔ میں تھماڈے ساہنے نیلے تھوتھے وچوں تانبا کڈھناں۔ آتے تئیں مینوں
اوس دا سونا بنا کے دکھاؤ۔ جے تئیں اوس دا سونا نہ بنا سکے تاں پھیر میرے نال وعدہ کرو پئی تئیں سونا
بناون دے ٹھک نوں چھڈ دیو گے۔ اوہناں ساریاں اک دُوبے ول اینج ویکھیا جویں میں پاگل ہو
گیا ہوواں جاں پھیر اوہناں نوں یقین نہ ہووے مُنڈا کہندا کیہ پیا اے۔ ماسٹر صاحب کہن گے چلو
سانوں تیری شرط منظور اے۔

نیلا تھوتھا لے آؤندا۔ میں شیشے دے اک گلاس وچ پانی پایا۔ اوس پانی وچ نیلے تھوتھے
دیاں پٹھیاں ہوپاں بکپاں بکپاں ڈلپاں سٹپاں آتے اوہناں نوں پانی وچ گھولن لئی اک لتے تیلے
نال ہلاون لگ پیا۔ پانی دا رنگ وی نیلے تھوتھے وانگر نیلا ہو گیا۔ میں آکھیا ہُن لوہے دیاں وڈیاں
وڈیاں کلاں لیاؤ۔ کل آگے۔ اوہ کل وی میں نیلے تھوتھے دے پانی والے گلاس وچ پا چھڈے
آتے پانی نوں ہلاون لگ پیا۔ تھوڑے چر چھتوں جدوں اوہ کلاں باہر کڈھیاں تاں اوہناں آتے تانبا
چڑھیا ہو یا سی۔ سارے حیران رہ گئے۔ اوس تانبے نوں کلاں توں کھرچ کے لاہ لیا۔ ایس طرحاں
میں تاں اپنی شرط پوری کر دتی پر اینج گدا اے پئی ماسٹر صاحب آتے دُوبے وڈیاں دا شرط والا حصہ
اج چپک پُرا نہیں ہو یا۔

حالے وی جدوں راہ جانڈیاں گامے نال میرا ٹاکرا ہوؤندا اے تاں اوہ ہسدیاں ہسدیاں
آکھدا اے۔ ”تیری شرط پارے دی تاں نہیں سی؟“

شاعری

ایس۔ ترسیم

غزل

تہانوں باغ دی حالت کویں لگی پتہ دینا
کویں رُوحاں دی مالی نال ہے مہدی، پتہ دینا

ایویں جے لکڑہارے نال مالی دی رہی یاری
کویں پھر رُکھ راکی کرن گے آپی، پتہ دینا

جدوں کھڑسک ہترے رُکھ نکارے سینکڑے چھڈ کے
کدوں تے کیوں گئے کٹے ہرے رُکھ وی پتہ دینا

جدوں طوطے ہی طوطے باغ دے مالک سی بن بیٹھے
اُدوں سبھ پھریاں دے نال کیہ بیٹی، پتہ دینا

کدے جس باغ اندر تھلیاں دی بھیر ہندی سی
ہن اُس وچ کیوں نہیں جاندی کوئی تھلی پتہ دینا

کدوں ایہہ باغ وچ آوے، کدوں ایہہ باغ چوں جاوے
کویں مہلاں دا رس چوسے مدھو مکھی، پتہ دینا

کدے ترسیم وی اُس تھاں گیا سی بیچ کے سورج
اوہ چانن دے رہے رُکھ کہ نہیں ایہہ وی، پتہ دینا۔

غزل

گھر بچ ہاں پر کوئی وی گھر دا نہیں ہے
جس نوں سمجھاں آپنا، اپنا نہیں ہے

شہر وچ دھوئیں دی تاں اُستت بڑی ہے
شہر وچ پر مہک دا چہرہ نہیں ہے

غمم پھر کے دیکھیا بازار سارا
آدی توں ودھ کوئی ستا نہیں ہے

تتلیاں دے پر تاں ہندے نے ہمیشہ
تتلیاں دا پر کوئی پردہ نہیں ہے

ہنجمہ ہے ایہ، موتی ہے ایہہ ہنس خاطر
اکھ چوں گریا کوئی قطرہ نہیں ہے

ساڈن وی ہے تے گھٹا گھنگھور وی ہے
مور پر کوئی باغ وچ بچدا نہیں ہے

پھل ہر اک رنگ دے نیں، پھیر وی کیوں؟
باغ میری اکھ نوں بچدا نہیں ہے

دھولیاں سنگ بھاویں منہ سر بھر گیا ہے
پر اے ترسیم نوں خطرہ نہیں ہے۔

اندرجیت حسن پوری

گیت

اک واہکیوں آر رہے
 تے اک واہکیوں پار رہے
 میرے دونوں ویراں دا اور با بنیا پیار رہے
 آنی نوریاں، آنی چنی رل کے جیاں لایئے
 کسے دی نہیوں دھرتی جہڑی اتھے نچئے گایئے
 مہک محبت دی ونڈ دی ایہہ جھانجری جھنکار رہے
 میرے دونوں ویراں دا اور با بنیا پیار رہے

پنگھ چڑھا کے ہند، پاک نوں آپاں آئیے جانیئے
 پہلی چنی، ہرا دوپٹہ انہرتے لہرائیئے
 سرحداں دی راکھی کردا بیٹھا چوکیدار رہے
 میرے دونوں ویراں دا اور با بنیا پیار رہے
 دونویں ہی گھر سکھیں دن، دونویں لٹن موجاں
 کسے دے سردا سائیں مرے نا، لٹن کدے نا فوجاں
 دلاں دے اندر نفرت چندری دا بھورا نا بھار رہے
 میرے دونوں ویراں دا اور با بنیا پیار رہے
 حسن پوری سبھ کڑیاں چڑیاں گھگیاں ہی بن جانیئے
 جنگ کدے نا ہووے جگ تے امن امن کر لایئے
 پیار وچ بھجیاں باہواں دا ہی گلاں وچ پیندا ہار رہے
 میرے دونوں ویراں دا اور با بنیا پیار رہے

منوشرما سوہل

کدے سُنیا ہے کسے؟

لُونہہ لُوچیا جاوے
اِک اَنگل دا جیکر
تاں مِیس کیوں پھندی ہے
ساریاں اَنگلاں وِچ
کیونکہ اَنگلاں بھاویں بچ
پر ہتھیلی تاں اِک ہے
گن لوو چا ہے
دو اَنگلاں تے پاسے
جاں تن کبے پاسے

پئے جاوے ہے لکھ
کچے اِک وِچ تاں
وگن لگدا ہے پانی
دُو جی اکھ چوں وی،
کیوں جو
اکھاں بھاویں دو نہیں
پر روشنی دا سوماتے
اِک ہی ہے دوواں لئی

جے گردی ہے اک وچ
 رت دی چھٹ، تاں کوں
 سوہا ہو جاندا ہے پانی
 پنچے دریاواں دا
 کیوں جو دریا بھاویں پنچ نہیں
 کہہ لوو چاہے
 دو دریا اک پاسے
 تے تن ڈو جے بنے
 پردھرت تھلے
 پانی دا سوماتے
 اک ہی ہے سمھنا لئی!

بلدا ہے بارود
 جے اک پاسے
 تاں گندھ اوسدی
 آ جاندی ہے چھٹ
 کر پار سرداں
 تے بھر جاندی ہے
 چاروں پھیرے،
 کیوں جو واہ لوو
 کینیاں وی سرداں
 اسان تاں اک ہے
 سمھنا دا سانجھا!

گردت سنگھ کانگ

رُباعیاں

(۱)

بھولی بھالی سُندر شردها
فرشاں تے پتھر لُدی دیکھی،
عین ایہناں ہی فرشاں تے
کئی تنکیاں بھٹکھیاں دی
چند لُدی دیکھی،
پرچار تاں دھرم دا
ہندا ہی رہندا ہے رات دن
پرچار کاں ہتھوں کئی معصوماں
دی پت لُدی دیکھی۔

(۲)

بُت تیرا چینیے کوئی نال رہجھاں بھر گیا
چتر داہن لکیاں سونے سہاگا کر گیا
رُوپ تیرا دیکھ کے ہے چن دی شرما گیا
ککھوں ہولا ہو گیا تے انیریں جا ٹھہر گیا

ڈاکٹر جتندر کور

پرواز

ٹیرس تے بولے کاں
جاں پنچھی کوئی کاں جیہا
سوچدی آں آدے گا کوئی پروہنا

ایہہ کیسی سبک ہے کئی اڈیک
کھارا پانی ساگر والا
دور دس ہدے تیک

جین جو گیا
وے کاواں جاں کاں ور گیا
ویزا نہ کوئی سٹیہدا
آج آئے گا پروہنا کہدا
ستا وے ایس ہاؤس دا ویڑھا

ماں باہل دے دیس دی جانی
میں پردیسن دور کیوں آئی

سارے دے سارے سق سمندر
میں لگھ آئی

ماں نے توری باپ نہ ہوڑی
پریت بجن دی تاگھ وصل دی
میں پردیسن دُور وے آئی

کنیاں بن بن اتھرو ڈُلھے ساغر گھلے
ہور دُراڈے ہوئے کنارے
پہلاں کتھے سن ساغر کھارے

ایہہ دوہرا بنواس وے کاگا
ایہہ کیسا بنواس
سیتا دے سنگ رام اداس
کھنھ وکنڈے ملدے کاگا
نہیں ملدی پرواز

محبت دا سفر نامہ۔ (۱)

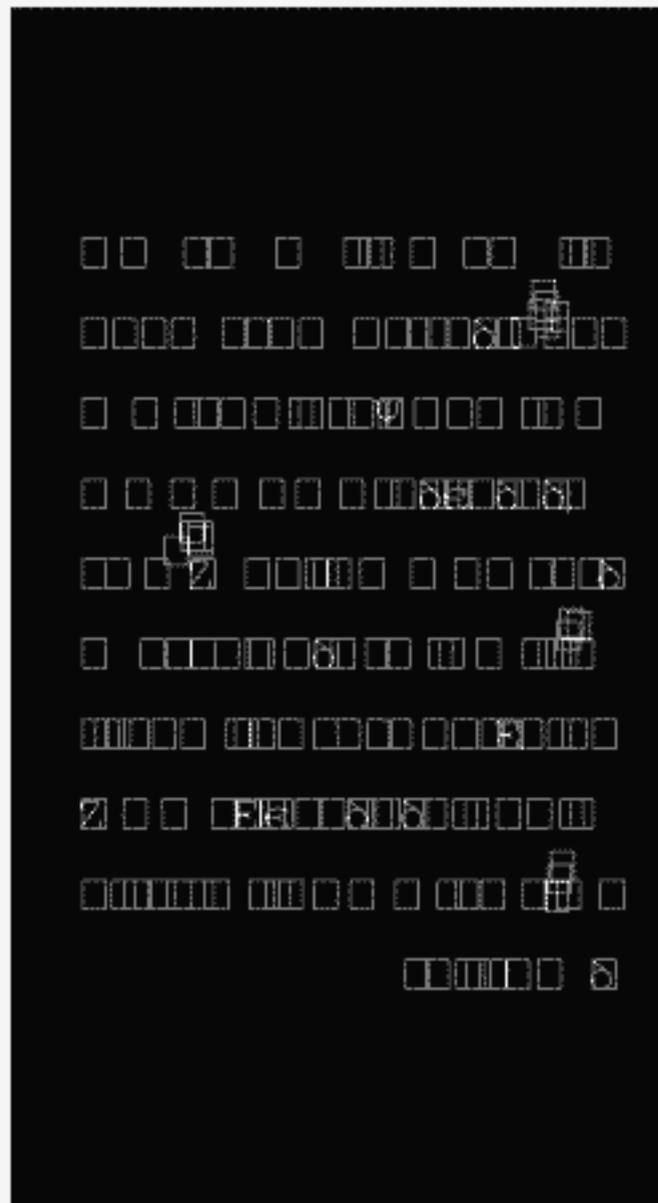
سارک رائٹرز فاؤنڈیشن دی چیئر پرسن اجیت کورجی دا دعوت نامہ مینوں پندرہ دن پہلوں ای میل راہیں مل چکیا سی۔ جس وچ اوہناں مینوں نوجواناں لئی پنجابی شاعری سیمینار وچ رلت لئی آکھیا سی۔ اجیت کورجی ہوریں ہر تہے چوتھے مہینے پاک و ہند دانشوراں دے اکٹھ کردیاں رہندیاں نہیں جتھے دوہاں پاسے دے لکھاریاں دے آپس وچ مل بیٹھن تے اک دوجے نوں سنن سنان دا موقع وی مل جاتا اے۔ سارک جنوبی ایشیائی مکاں دے وچکار بنائی گئی اک وڈی تنظیم اے جس دا مطلب اپنے علاقائی مسئلیاں نوں آپس وچ بیٹھ کے حل کرنا اے۔

میرے بچپن دے متر سجاد کریم انجم جیہڑے شعبہ صحافت وچ اپنے عہدہ پیڑھے کر چکے نیں اوہناں نے لہور توں دہلی دا میرا ٹکٹ اوکے کرا کے مینوں ٹیلی فون تے دس دتا جے میں 19 فروری دی سویر نوں پاکستان ٹوارزم ڈیولپمنٹ دی بس تے بہہ کے اپنے سفر دی شروعات کرنی اے۔ بندے دا سفر تے گھروں نکلدیاں ای شروع ہو جاتا اے۔ میں جس دن راولپنڈی اپنے گھروں ٹریا ساں اوہ دن پاکستان دی تاریخ وچ اک یادگار دن سی جدوں پوری قوم اپنی نویں لیڈر شپ دا چناؤ کرن لئی ووٹ پارہی سی۔ تے میں اسلام آباد ڈائریوسروں توں لہور لئی ٹریا۔

سویرے چار وچ ٹی ڈی سی پی دے ٹریٹل تے اپڑ کے بس وچ بہندیاں ٹردیاں گھڑی تے چھ وچ گئے۔ بس دے اگے کچھ ہوٹر والیاں پولیس دیاں گڈیاں سانوں داہمہ بارڈر ٹیک لے سکیاں۔ اوتھے سب توں پہلاں ٹی ڈی سی پی دے گندے تے سستے جیسے ماحول وچ ناشتے دا بندوبست کیتا گیا سی۔ ناشتہ کیہی صرف ڈبل روٹی دے سلاٹس تے فرائی آٹھے کچھ رکابیاں وچ جام دی پاء کے میزاں تے رکھیا ہویا سی۔ تسی لہور دے پروہنیاں نوں لہوری ناشتہ تے دیہو۔ ایٹاں غیر معیاری بندوبست پاکستان دے سیاحت دے محکمے نوں کردیاں ہویاں شرم آؤنی چاہیے دی اے۔ انٹرنیشنل

ٹورسٹس نال ایہہ کیہ سلوک کر رہے او۔ خبرے ایہو ای گل اے جے غیر ملکی سیاح ساڈے ملک دا مونہہ نہیں کردے۔ میں دل وچ پاکستانی سرکاری ادارے نوں لعن طعن کردیاں ہویاں بس وچ جا بیٹھا۔ پر ایہہ وچار اوس دن بدل گئے جدوں میں دہلی توں واپس لہور لئی بس وچ بیٹھتے سانوں جو ناشتہ کروایا گیا، اوہ تے لہوری ناشتے دے پاسکو وی نہیں سی۔

واہمہ بارڈر تے امیگریشن لئی تازی بنائی گئی بلڈنگ وچ وڑ کے انج لگا جیویں اسی کسے ایئر پورٹ تے آگئے آں۔ ایناں سوہناں تے صاف ستھرا ماحول دیکھ کے میرے نال دے انڈین یاتریاں نے وی چنگے اکھراں وچ تعریف کیتی۔ نال ای اوہناں اپنے نظام دیاں خرابیاں وی گنوائیاں جس دا ثبوت میں واہمہ بارڈر پار کردیاں ای انڈین امیگریشن دی بلڈنگ وچ وڑ دیاں ای دیکھ لیا۔ کسے پنڈ دے سرکاری ہسپتال دا نقشہ نظر آرہیا سی اتھے آ کے ٹائم کجھ چوکھا لگ گیا۔ ساڈے اک ہمسفر دے کجھ کاروباری عزائم وی نظر آئے جیسے امیگریشن حکام نال چھنج پائی رکھی تے پوری بس نوں دو گھنٹے تیک بارڈر تے انتظار دی سولی اُتے نگلی رکھیاں اللہ اللہ کر کے اوتھوں جان چھٹی۔

امیگریشن دی بلڈنگ وچوں باہر آ کے میں باقی دے مسافراں وانگ بس دے لاگے بلڈنگ دے کول بیچ تے بہہ گیا پر رمان کتھوں سی، میرے دل اندر امرتسر دی دھرتی تے پیر دھردیاں ای درہیاں دے سنے چاء اُگڑ کھلوتے سن تے میریاں نظراں آسے پاسے دے لوک، رھتل آتے ماحول نوں رج رج کے دیکھی جا رہیاں سن۔ بارڈر دے ایس پار وی مینوں اوہو ای لوک امیری تے غریبی دے دکھیزے نال دے جیہڑے میں پچھے چھڈ کے آیا ساں۔ اوہو بے نیاز رب مینوں اسماناں تے بیٹھا نظری آیا جیہڑا میرے دیس دا دی رب اے۔ انجے ای فصلاں دی ہریالی تے مٹی دارنگ جیہڑا میں بچپن توں ای

دیکھدا آرہیا ساں۔ بے کوئی وکھری شے ہے سی تے اوہ سی اتجھے دی سرکار، ایہو فرق میرے خیال وچ ایڈھروں جان والیاں نوں وی ساڈے پاسے نظر آؤندا ہونا اے۔

دوسکھ قلی ماڑے جیسے کپڑیاں نال میرے دل ودھے۔ اوہناں میرے ہتھوں بیگ لے لیا تے بس وچ رکھ کے مینوں آکھن لگے مہاراج پیسے دیہو۔ مینوں اپنے لئی ایہہ اکھرن کے حیرانی ہوئی تے میں پنجاب روپے بابا جی دی قلی اُتے رکھ دتے۔ اوہناں آکھیا ایہہ تھوڑے نیں مہاراج پورا سو روپیہ دیہو۔ مینوں وٹ چڑھ گیا جو میں اوہناں تے ترس کھا کے پنجاب روپے دتے سن، حالانکہ مینوں نہ تے قلی دی لوڑی تے ناں ای میرے کول ایہاں بھاری جس نوں چکن لئی قلی دی مدد دی لوڑ ہووے۔

خیر بس ٹر پی ہن ساڈا سفر جی ٹی روڈ تے مشرقی پنجاب وچوں لکھدیاں توڑ دہلی تیک سی۔ بوہت سوہنا لگا پنجاب دے سرسبز کھیتاں نوں اپنی گڈی دے سجے کجے نال نال ٹردیاں دیکھ کے چھوٹے چھوٹے سکھ بالاں دے سرتے تے جوڑا جاں پگ بھسی ہوئی تے بچدے پھردے۔ میریاں نظراں گولڈن ٹیمپل نوں ڈھونڈ رہیاں سن۔ بھانویں ساڈا سفر جی ٹی روڈ تے امرتسر شہر توں باہر دہلی تیک سی۔ امرتسر پر ایڈی عظیم بلڈنگ دے کجھ گنبد منارے تے نظریں آؤنے دی دل وچ تاجنگ بھری رہ گئی۔ امرتسر جس نوں میں سفیاں وچ دیکھدا ساں جس دیاں گلیاں بازار گولڈن ٹیمپل جلیانوالا باغ نوں میں انٹرنیٹ تے flickr.com تے کئی واری کھول کے دیکھیاں اج اوس امبر سر دے کولوں لکھدیاں دل نوں مٹھ جیہی بھر پچی جارہی سی میں گڈی توں لہہ کے کے پنجابی بھرا نال کیجے گل نہیں کرسکدا ساں۔ کسے کھیت دی فصل دے ہرے بستر ورگے بدن تے ہتھ نہیں ساں پھیر سکدا۔ چڑھدے پنجاب دے کسے بزرگ سردار تے سردارنی نوں سلام نہیں کرسکدا ساں۔

پاکستان ٹوارزم دی بس اگے اگے راجدھانی دل ہوٹراں والیاں انڈین پولیس دیاں گڈیاں دے پھرے وچ رواں دواں سی تے جتھے کسے تھان تے چوک یا کراسنگ روڈ آؤندی سی اتجھے دواں پاسے دے لوکی ہوٹری وچ نال نال پاکستانی سبز جھنڈے والی وڈی جیہی بس نوں سگی جان دے سن۔ مینوں اوس ویلے انتظار وچ کھلوتی بے بس مخلوق نوں دیکھ کے اپنے پاکستانی لیڈر یاد آگئے جیہناں ساڈے راولپنڈی شہر دے ایئر پورٹ روڈ نوں ایہو سزا دتی ہوئی اے۔ ایئر پورٹ روڈ دے لاگے رہن والے نقصاناں وچوں دو بوہت بُرے نیں۔ اک تے کسے ویلے دی کسے وی آئی پی دے گزرن ویلے سارے عام لوکاں نوں ہر گلی دی کمر توں پرے دکھیل کے روک دتا

جاندا اے تے پولیس اوہناں تے بندوق تان کے کھلو جاندا اے۔ جدوں تک اوہ وی آئی پی لنگھ نہ جائے کوئی بندہ چل نہیں سکدا۔ پھیر چڑھدے پنجاب دے لوکاں نوں اج اپنے انتظار وچ کھلوتیاں ویکھ کے اک افسوس دکھ تے نال ای اک لیڈرانہ آکڑ دا احساس ہويا۔ ایہہ دونویں گلاں پتہ نہیں کیہ سن جیہناں مینوں خوشی تے غم دونویں چیزاں برور دے دتیاں۔

راہ دے وچ کئے ای سوہنے شہراں دے نظارے دیکھن نوں ملے۔ لدھیانہ، جالندھر، پٹنہ، پانی پت سٹاپ در سٹاپ لنگھدے گئے۔ سرہند وچ جا کے بس اک شہر کنارے ہوٹل تے رکی۔ پورے ہوٹل دے دوالے سیورٹی والیاں گھیرا پا لیا تے سانوں سارے مسافراں نوں وگدی نہر دے پانی وچ اپنے اعتماد تے کاریگراں دی مہارت نال کھلوتے ہوئے ریسٹوران وچ جتھے روٹی پانی دا آہر کیتا ہويا سی، کھڑیا گیا۔ ایس ریسٹوران دے وچکار اک چھوٹا جھیا ہال سی جس وچ کھانا بونے دی شکل وچ لکيا ہويا سی۔ ایس ہال توں باہر ہال دے آل دوالے میزاں کرسیاں لا کے وگدے پانی دے نظاریاں وچ روٹی کھان دا اک اپنا سوادسی۔ روٹی دے مینو وچ دال چول، سبزی روٹی، سلاد تے راستہ۔ دال تے اُبلے چول تہانوں پورے ہندوستان وچ ہر کھانے دی تھاں تے ملن گے۔ روٹی توں مگروں کاؤنٹر تے چاہ دا وی آہری جتھے پلاسٹک دیاں ٹرانسپرینٹ کولیاں مودھیاں پچیاں ہوئیاں سن۔ میں اک کولی چک کے کاؤنٹر تے کھلوتی کڑی دل ودھائی تے اوس نے تھرماس دی ناب نوں دبا کے چاہ نال بھردتی۔

شام توں بعد کوئی اٹھ بجے نال بس دہلی اپڑ گئی تے جتھے جا کے کھلوتی اوس تھاں دا ناں دہلی گیٹ سی۔ دہلی گیٹ دے نال 'ڈی ٹی' سی۔ دہلی ٹوارزم ڈویلپمنٹ دا دفتر اے جتھوں دہلی لہور بس چلدی اے۔ اتھے بس توں لہندیاں ساراں سب دے سامان نوں وی بس توں لاہ دتا گیا تے سبھے اپنا اپنا سامان چک کے اپنی اپنی ٹھاہرول نکل پئے۔ میں اکھاں پاڑ پاڑ کے دہلی دے لوکاں تے ماحول نوں دیکھ رہیا ساں۔ مینوں اجیت کورجی نے دہلی وچ سری فورٹ دے علاقے وچ اپڑن دا دسیا ہويا سی۔ میں اوہناں نال اپنے اسلام آباد توں نکلن توں پہلاں ٹیلی فون تے گل کر کے پورا پتہ نیواں لے لیا ہويا سی۔ پھیر اوہناں دے آکھنے موجب اڈے توں باہر آ کے آٹو رکشہ ہار کیتا جس نوں سری فورٹ آڈینوریم دا ایڈریس دس کے رقم چھٹی۔ چالیہہ روپے وچ گل مک گئی پر رکشہ ڈرائیور دہلی وچ میرے نالوں وی چوکھا بے خبر اسی خاص طور تے میری منزل بارے۔ میری تے ایہہ پہلی داری پر او نامراد تے دہلی وچ ای رکشہ واؤندا سی۔ ہر موڑ تے مینوں باہر نکل کے آؤندے جاندے کولوں

چھ بچھتا پنڈا۔ تے جیڑا پنڈا چالیہہ روپے وچ ہونا سی اوہ پورے اسی روپیاں دے سرے چڑھیا۔ کیونجے میٹروی ماروی وچ رل گئی سی۔

اجیت کورجی دے دفتر دی لال بلڈنگ دے سامنے اچڑیاں رات دے دس وچ چکے سن۔ میں گیٹ نوں کھڑکان لگ پیا۔ میرا بیگ گیٹ دے لاگے پیا میرے وانگ اندروں کسے آدم زادوی آہ نوں اڈیک رہیا سی۔ باہر کوئی گھنٹی وی نئی سی۔ اچن چیتی اک بندہ کوئی سامان چکیا بلڈنگ دے کسے پاسیوں نکل کے دو بے کسے ہور سائیڈ دل جاما دیکھ کے میں اوس نوں زور زور نال جتھ اُچھ کر کے واجاں مارنیاں شروع کیتیاں۔ اوس نے میرے دل دیکھ کے گیٹ وال آ کے پچھیا کیہ گل اے؟ میں اوس نوں اپنے دہلی وچ پدھارن وی بریلنگ نیوز دتی جسے نے اوس نوں بالکل بریک نہ کیتا۔ اوس نے جواب وچ آکھیا دفتر ہن بند ہو چکیا اے صبح آؤنا۔ میرے ہتھاں دے طوطے چھڑ کے کیو تروی اڑ گئے۔ ٹھنڈی ٹھار ورات، پرویس ملک دا بگانہ شہر، ایس وچ اپنے بیگ تے کتاباں دے گنڈھرنال میں کتھے جاواں گا۔ کیہڑی ماں نوں ماسی کہواں گا۔ میں پھیراوتھے ترلیاں تے آ گیا تے اوس نوں بوبا کھولن لئی آکھنا شروع کیتا پر اوہ وی عجیب آزاد مرد ناتواں تے ارادیاں دا پکا سی۔ اوس نے میرے تے بس ایہو کرپا کیتی جے اک بندے دا فون نمبر دے دتا جیڑا اجیت کورجی دا منجھری سی۔ میں اپنے حصے دی مراد یعنی ٹیلی فون نمبر لے کے پی سی اودی بھال وچ لپیٹا۔ اک ہور رکشے تے پی سی اوتے پہنچیا تے اوتھوں جناب منجھری صاحب نوں کال کیتی۔ اوہناں نے مینوں ایہو دسیا جے میں سویرے رابطہ کراں میں اپنی ادھت دی جے میرا دہلی وچ کوئی جانو واقف نہیں تے آج دی رات مینوں ٹھاہر چاہی دی اے۔

میری گل سن کے اوہناں مینوں اک ادارے دا ٹھکانہ دسیا جس دا ناں لارج پت بھون سی اوہناں ایہہ وی انکشاف کیتا جے پاکستان توں آئے ہوئے دولہوری شاعر اوتھے ای ٹھہرائے گئے نہیں۔ اوس ادارے دا ٹھکانہ وکرم ہوٹل دے گواہنڈی سی۔ میں اک ہور رکشہ کر کے وکرم ہوٹل دے گیٹ تے اچڑیا ہوٹل دے گیٹ تے کھلوتے ملازماں نے میرا بھرداں سواگت کر کے میرا سامان آپ چک کے ہوٹل دی ریسپشن تے پہنچایا تے نال ای رکشے دا میرا نل دی کولوں دے دتا۔ میں جدوں اوہناں نوں ایہہ دسیا جے میں اوہناں دے تاریاں والے ہوٹل دے لاگے اک خیراتی ادارے وچ جانا ایں تے اوہناں ملازماں نے میرے لئی رکشے والے دتے گئے پیسے دی مینوں مسکین جان کے معاف

کرتے تے مینوں لاج پت بھون دا راہ دکھا تا میں رات دے 11 بجے ہن لاج پت بھون دیاں
 راہداریاں وچ بھونیاں وانگر بھنگدا پھر رہیا ساں تے مینوں کدھروں آس امید وی ڈور بلدی نظر نہیں
 سی آرہی۔ اپنے وچ اک اکھ کشن ناں دا میرے کناں نے سنیا جیہڑا ایس ادارے وانگران سی۔ میں
 اوں وی بھال وچ کوئی دو تن بوہے کھڑکائے تے اخیر اوں کشن ناں دے دیوتا تال بھیڑ ہو ای گئی۔
 اوں نوں میں دسیا بے میں پاکستان توں آیا واں تے اجیت کور جی دا پروہنا واں ایس بھون وچ
 پہلوں وی دو پاکستانی شاعرز کے ہوئے نیں تے اک نکا جیہڑا شاعر ہو رہی سی۔ کدھرے معقول جیہی
 تھاں تے میچوں وی نکا دیہو۔ اوہ تے پیراں تے مگر گیا۔ آکھن لگا میں تے پہلاں ای اوہناں
 دوہاں توں تھک آں اگوں تسی کتھوں آگئے او۔ میرے تے کرپا کرو تے ایتھوں ٹردے پھر دے نظر
 آ۔ میرے پیراں تھلوں رہی سہی زمین وی کھسک گئی۔

رہا کیہ کرم کمائے ہوئے نی کشن ورگے جلا دنگران بنائے ہوئے نی
 پھیر میں پاکستانی شاعران ٹیک اپڑ گیا۔ دونوں پکے لہوری تے شمیمہ پنجابی حسن عباسی صاحب
 تے اکرام اللہ برانے میرا سواگت بھرواں کیتا۔ ایہناں دوہاں شاعر بھرانواں تال اتھے کوئی چنگا
 سلوک نہیں سی ہو رہیا۔ دونوں سولہ ترنج دے وٹی وچ پدھارے ہوئے سن تے ارج لاج پت بھون
 وچ اوہناں دی آخری رات سی۔ ایس رات وی خصوصی پیشکش دے طور تے اوہناں کولوں کمرے دی

داگہ ہاؤس

سہولت کھو کے راہداری وچ مجھے ڈاہ کے سٹیا ہو یا سی۔ اجیت کور جی دا اک نمائندہ آصف ناں دا بیہا جیہا بندہ دونہاں مسکین شاعراں لئی رات دے بھوجن دا پر بندھ کر کے لیا یا ہو یا سی تے روٹی کھلن دے موقعے تے میں وی اپڑیا گیا ساں۔ اوہناں تاں رل کے مینوں دھکو دھکی روٹی کھوائی۔ جس وی

بہت سوہنا سارا کجھ لگ رہیا سی
بلڈنگ دے اندر ہر شے سلیقے
نال بھی سجائی اک پاسے اجیت کور
جی دی دھی دیاں چتر کاریاں
دے نمونے اپنا رنگ کھلا رہے سن
تے دوسرے پاسے کتاباں دا اک
سمندر تے چاک و چوبند عملہ
جیہڑے اپنے اپنے کم وچ رُجھے
ہوئے سن۔

بھک مینوں کائی نہیں سی۔ خیر کجھ برکیاں کھا کے اپنے اصل مقصد رات گزارن دل آیا۔ ایستھوں پھیر اک تن رکتی وفد کشن مہاراج دی سیوا وچ حاضر ہو یا میرا مقدمہ لے کے تے ایس شرط اُتے اک 6x6 ڈاکرہ نال منجھی عنایت ہو یا جے میں سویرے اپنے دعوت نامے دی کاپی دیاں گاتاں جے پولیس اوہناں کولوں پچھے تے اوہ دس سکن۔ مینوں منجھی چاہی دی سی۔ ملی تے انج لگا جیویں کوئی گواچی شے لہہ گئی ہووے۔ پھیر میں اوس اُتے انج ڈگا جو مینوں سویرے اٹھ وجے ہوش آئی۔

سارک دا سیمینار پر دگرام ہندوستان دی دو جی نگر دی ریاست اڑیسہ وچ سی جتھے اپڑن لئی 24 گھنٹے دا گھٹ تو گھٹ ریل گڈی دا سفر اے۔ سویرے اٹھ کے تاں متاثرین

شاعراں نے ایہہ فیصلہ کیتا کیوں نہ اسی پہلاں اپنی واپسی دیاں نکلاں اوکے کروا لئے تاں جے واپسی تے نکل لئی کھجیل خواری نہ ہووے۔ دوسرے دن سویرے سویرے ناشتہ کیتویں بغیر دہلی گیٹ انڈین ٹوارزم ڈویلپمنٹ دے دفتر اپڑ گئے تے اوہناں نوں اپنیاں واپسی دیاں نکلاں لئی آکھیا۔ اوہناں آکھیا پئی ساڈے کول 4 مارچ توں پہلاں دی کوئی سیٹ خالی نہیں ایہہ سن کے ساہڈے پیراں پٹھوں مٹی نکل گئی۔ میرے دونہاں ساتھیاں داتے ویزہ یکم مارچ نوں مک رہیا سی۔ ایتھے ہور مشکل ہو گئی۔ نکلٹ بابو نے آکھیا دو وی آئی پی سیٹاں دے خالی ہو جان دا خیال موجود اے تسی کل کسے بندے نوں ٹور کے ایہہ بنگلہ کرا لو، تہا نوں 29 مئی دیاں دو نکلاں مل جان گھیاں۔ ایہناں دونہاں دا مسئلہ تے حل ہو گیا پر میں کلم اکلا رہ گیا۔ مینوں چار مارچ دی نکلٹ خریدنی پئی۔ ایہہ سوچ کے کدھرے ایہہ وی نہ ہتھوں جاندی رہوے، میں اوہ نکلٹ جتھ وچ کر لئی تے ایس وعدے نال پئی ہو سکدا اے جے

کمرے وچ جا کے شام نوں 5 بجے والی ٹرین نوں اسٹیشن توں پھرن لئی تیاریاں کر لئے میں اہجے گیٹ تیک نہیں اپڑیا تے اک نوکر منڈا بھجدا ہویا آیا تے آکھن لگا میڈم اجیت جی تہاڈے نال گل کرنا چاہندیاں نیں۔ میں واپس پریتا تے دفتر وچ جا کے دیکھیاں پر اجیت جی نہیں سن اوں منڈے دسیا جے ٹیلی فون تے گل کرو۔ میں فون دا چونکا چک کے مونہہ نال لالیا میڈم دی آواز آئی توں سلیم پاشا ایں؟ میں آکھیا جی! تاں پھیر مینوں توں دسیا کیوں نہیں اٹھ کے مینوں چھمی کیوں نہیں پالئی۔ میں وی آکھاں ایس منڈے نوں میں پہلے دیکھیا ہویا اے کدھرے میں آکھیا میڈم تمیں آؤندیاں احکامات دین لگ گئے ساؤ تے میں دیکھن لگ پیا پھیر ایہہ سارا نظام۔ اوہ کہن لگی پھیر کیہ ہویا تسی مینوں دسنا تاں سی۔ خیر ہن تہاڈے نال اڑیہ دے شہر BHUBANESHWAR وچ ملاقات ہووے گی۔

شام نوں چار بجے نال ایس تریوے پاکستانی شاعر دہلی ریلوے اسٹیشن ول آؤ رکشہ تے بیٹھے بھج رہے ساں تاں جے اوتھے جا کے انڈین ریلوے دی رانی راجدھانی ایکسپریس نوں پھڑ سکینے جس دیاں تعریفیاں سن سن کے اوں نوں دیکھن دا چاء حدوں ودھ چکیا سی۔ ایہہ جہاز دا گرتیز تے روٹی پانی دیاں سہولتاں والی اے۔ ایس لئی ایس نوں بے فکر ایکسپریس وی آکھیا جاسکدا اے۔

ساڈا رکشہ نویں دہلی دیاں سڑکاں تے انج بھج رہیا سی جیویں جیمز بانڈ دی فلم آکٹوپس وچ راجر مور رکشے وچ بیٹھا ہندوستانی سڑکاں وچ کبیر بیدی کولوں نسدیاں ہویاں رکشے دا سفر کردا اے۔ نویں دہلی دیاں سڑکاں چنگیاں کھلیاں نیں۔ دہلی ریلوے اسٹیشن بوہت وڈا ریل نظام دا نظارہ دیکھاؤندا اے۔ ایس نوں وکھ کے لہور دا ریلوے اسٹیشن یاد آجاؤندا اے۔ پلیٹ فارم نمبر 2 تے اپڑنا سی۔ اک قلی نے میرے سکیاں دے اٹیچی کیس سرتے رکھ لئے تے وگ تک نمبر 2 ول چل پیا۔ نویں دہلی ریلوے اسٹیشن تے رنگ برنگے لوکاں دا ہڑھ آیا دسدا سی۔ جدھر دیکھو سرائی سرتے پورے پورے ٹیر نال سکھناں بکیراں دے۔

اسی دس نمبر اسٹیشن تے اپنا سامان رکھ کے کھلو گئے میرے سگی اکرام بسرا تے عباسی دونوں اپنے کبیرے دا ڈھڈ بھرن لئی ایدھر اودھر اسٹیشن دوارے کھلر گئے۔ اپنی دیر وچ میں اک سردار ہوراں نوں ڈٹھا جیہناں چم چم کردی پوشاک زیب تن کیتی ہوئی سی تے سراتے اپنے گرو دی پگ تاج دا گھر تہواں نال جی سجائی میرے کول آن کھلوتے۔ میں اک پھٹے تے تھپی ریزرویشن دی لسٹ وچوں اپنا

ناں دیکھ رہیا ساں تے اچن چیتی میں اپنا ناں لسٹ وچ دیکھ اوس تے اُنکل رکھ دتی۔ سردار جی نے نیڑے آکے مینوں پچھیا تسی سلیم پاشا او۔ میں آکھیا جی سردار جی تے پھیر اوہناں مینوں تھھی پاء لئی تے نال ای اُچی جیہی بولے یار پاشا میں جولی سنگھ آں۔ مینوں تے ایہہ اکھر سن کے چاء چڑھ گئے کیونجے جولی جی نال میں ٹیلی فون تے گل بات کر چکیا ساں تے ایہناں مینوں ایس سیمار وچ رلت لئی اچھا پاکستان فون تے رابطہ کر کے آکھیا سی۔ اوہناں دیا جے ہن میں دہلی توں اڑیسہ دے شہر BHUBANESHWAR تیک سب شاعراں نوں نال لے کے جاواں گا۔ ساڈی ٹرین داناں میں دس چکیاواں راجدھانی ایکسپریس سی۔ اوہدے آؤن وچ ہن کوئی ٹائم نہیں سی رہ گیا۔ ٹرین آگئی باہروں دیکھ کے کوئی وی خاص متاثر نہ ہويا۔ کیونجے سانوں ایس گڈی دیاں LUXURIES بارے پاکستان وچ تے فیر دہلی آؤن توں بعد وی جیوں کھبوں برابر دیا جاندا رہیا۔

گڈی دے اندر وڑے تے
ہندواں دے محلے گلیاں وانگ اتھے
وی بڑی سوڑی تے تنگ صورتحال
دیکھن نوں لہسی۔ سیٹاں تے بیٹھے تے
گوڈیاں نے اپنے سامنے گوڈیاں نال
گلوکڑی جیہی پالئی۔ ساڈے پاکستان
دیاں ٹریناں دیاں سیٹاں کھلیاں
ڈھلیاں نیں۔ جدوں سارے اپنیاں
سیٹاں وچ سیٹ ہوکے بیٹھ گئے تے
چاء پانی آگیا۔ نال ای سینڈ وچ تے
اک ڈبی وچ مٹھائی دی کلڑی وی پیک
شکل وچ لہسی اک چھوٹا جیہا سموسہ

جولی سنگھ ہوری ناں دے ای نہیں سکوں گلاں باتاں تے اپنے
طور طریقیاں وچ وی بوہت مزے دی شخصیت نیں۔ آپ
امر تسرگور ونا تک دیو یونیورسٹی وچ پروفیسر نیں آپ نے پاکستانی
پنجابی ادب وچ پی ایچ ڈی کیتی ہوئی اے تے اوہناں دی دھرم
پتی گجیت کورہوراں نے وی پاکستانی FICTION وچ پی ایچ
ڈی کیتی ہوئی اے۔ ایس طرحاں تسی ایہناں نوں پاکستانی وی
کہہ سکدے او۔ اُنج تے جولی جی ہوری نوں ایسیڈ رآف ٹیس
داورلڈ ایوارڈ مل چکیا اے تے اوہ ورلڈ لہجہ زپارایمنٹ دے وی
ممبر نیں جس دا ہیڈ آفس واشنگٹن ڈی سی وچ اے

جیہوں ساڈے پاکستانی سموسے دا تيجا حصہ کہہ سکدے او حیرت دی گل اے اتھے پورے انڈیا وچ
ایسے سائز دے سموسے ایسے سائز دی روٹی جاں پھلکے دا رواج اے، تسمیں ایہناں نوں اتھے دے
شینڈرڈ سائز سموسے وی کہہ سکدے او سردار جولی جی ہوراں دیا پئی اوہناں دے پنجاب دی

صورت ایس توں دکھری اے۔ پنجاب دا ناشہ پراٹھے لسی تے چاء دے وڈے کپ نان چھولے تے کھا بے اپنے ای انداز دے نیں جیہڑے باقی اٹھیا نال مچ نہیں کھاندے۔

گڈی وچ چاء اک فلگ وچ گرم پانی، ٹی بیک تے دودھ چینی نال درتائی جاندی رہی پر باہر ہوٹلاں اُتے کھوکھیاں اُتے چاء خریدو تے ایہناں نے اتھے بڑی عجیب جیہی کراکری رکھی ہوئی اے۔ موی کاغذ نالوں پتلیاں پلاسٹک دیاں کولیاں جیہناں دا سائز چنڈ دے سکول جان والے بچے دی دوات جیڑا سی، اوس وچ دی ادھی کولی نالوں تھوڑی جیہی اُپھی چاء دی تہہ لا کے کسٹرنوں دتی جاندی اے جس دی قیمت چار روپے اٹھین روپے ہوندی اے۔ جاں اک چھوٹی جیہی شیشے دی گلاسی جس دی شکل کون آکس کریم ورگی ہوندی اے تے سائز اوس توں اوہا جولی سنگھ ہوراں نے تے اوس گلاسی نوں دیکھ کے چاء پین توں ای ایہہ آکھدیاں تانہہ کردتی جے میرا تک ایس گلاسی وچ پھس چاندا اے۔ گل ٹھیک سی جیہناں کھاہدا کنالیاں اوہناں کیہ لگن تھالیاں۔

جولی سنگھ ہوری ناں دے ای نہیں سکوں گلاں باتاں تے اپنے طور طریقیاں وچ دی بوہت مزے دی شخصیت نیں۔ آپ امرتسر گورونانک دیو یونیورسٹی وچ پروفیسر نیں آپ نے پاکستانی پنجابی ادب وچ پی ایچ ڈی کیتی ہوئی اے تے اوہناں دی دھرم پتی سچیت کور ہوراں نے دی پاکستانی FICTION وچ پی ایچ ڈی کیتی ہوئی اے۔ ایس طرحاں تسی ایہناں نوں پاکستانی دی کہہ سکدے او۔ اُنج تے جولی جی ہوری نوں ایسیڈر آف ٹیس دا ورلڈ ایوارڈ مل چکیا اے تے اوہ ورلڈ لیچررز

پارلیمنٹ دے وی ممبر نہیں جس دا ہیڈ آفس واشنگٹن ڈی سی وچ اے اوہناں نوں ایس آرگنائزیشن نے پوری دنیا دے مشہور LEGENDS نال رلاء کے پوری دنیا دا دورہ کرایا جس دوران اوہناں نوں وائٹ ہاؤس وچ صدر ریگن نال تے روم وچ پاپائے روم نال وی ملایا گیا۔

باقی خوبیاں میں نال نال دسدا رہواں گا کیونجے جولی صاحب دی سنگت وچ ساڈا 28 گھنٹیاں دے سفر دا سٹارٹ دہلی دے ریلوے سٹیشن توں شام پنج وچے توں شروع ہو چکیا سی۔ سفر لما ہووے تے سارے ڈبے دے مسافر آپس وچ اکوٹھیلی دے ممبر جیسے بن جانداں نیں۔ پر اسی سارے ایس ڈبے وچ بیٹھے ہوئے سارک رائٹرز فاؤنڈیشن دے سدھے گئے پروہنے ساں جیہناں نوں اٹریا دے آخری کونے ویسٹ بنگال توں وی اگے اڑیہ سٹیٹ دے کپٹل BHUBANESHWAR کھڑیا جا رہیا سی۔ اتھے ہندوستان دے بڑے بڑے تاریخی مندر نیں جیہناں دی عمر ہزاراں سال توں وی زیادہ اے مثلاً KONARK شہر دا سوریہ مندر باراں سوسال پرانا تے PURI وچ جگن ناتھ مندر دی عمر پندرہ سوسال توں وی چوکی اے۔ ایہ مندریں۔ موتیاں۔ سمندر۔ ٹورسٹ ناریل تے کیلے دے باغاں تے تختی پر خوشحال اڑیسی لوکاں دی دھرتی اے۔

ریل گڈی وچ سفر نے سب لوکاں دے ہمیت کھولن وچ اپنا کردار ادا کیتا۔ اسی سارے پاکستانی دوچے لفظاں وچ پنجابی جولی صاحب ساڈے نال بیٹھے گلاں باتاں شاعری لطیفے تے گیان دیاں پوتھیاں کھلیاں۔ اک دوچے نوں رنج کے سنیا گیا۔ نال دیاں سیٹاں تے دہلی توں شامل ہوون والے شاعر آصف خان تے عمیر منظر صاحب جیہناں دا تعلق دہلی دی مشہور جواہر لعل یونیورسٹی تے جامعہ ملیہ نال سی۔ دوئویں اُردو دے مشہور لکھاری۔ ایہناں توں اڈ افغانستان تو آئے ہوئے شاعر نوجوان شکر اللہ تے اوہناں دا مترجم دوست وی سن۔

جتنے ریل گڈی دا سٹاپ وں پندرہ منٹ دا ہوندا سی اسی سٹیشن تے لہہ کے ہندوستان دے اوں تھاں توں تے لوکاں نوں غور نال دیکھدے ایہہ پنڈا 28 گھنٹے بعد جا کے کیا تے اسی رات 8 وچے اڑیہ سٹیٹ دے دارالحکومت BHUBANESHWAR اپڑ گئے۔ سٹیشن کیہ سی اک میوزیم جا پدا سی۔ اڑیہ مندریں تے دیوتاواں، پرانیاں قدراں رساں تے دھرماں دا استھان۔ اتھے دی ہریالی قدرتی نظارے سمندر دا چادو آؤن والیاں دے سر چڑھ کے بولدا اے۔ پوری دنیا دے ٹورسٹ اتھے کچھ آؤندے نیں۔ اڑیسی رقص جس نوں دیکھ کے بندہ تاریخ دی اوں پرانی گھٹھ وچ اپڑ جاندا اے

جنتوں واپس آؤنا کسے بندے دے اپنے اختیار وچ نہیں رہ جاندا تاوقتیکہ کوئی نالدا بندہ اوس دا موہنڈا ہلا کے اوس نوں واپس اپنی دنیا وچ نہ پرتا لیاوے۔

ساہڈے گروپ نوں اتھے دیاں لگژری گڈیاں وچ بٹھا کے ہوٹل PANTHIVAS وچ لیا یا گیا ایہہ اک چنگا تے صاف ستھرا ہوٹل سی جس وچ کمرے ڈبل بیڈ ایئر کنڈیشنڈ تے پرسکون ماحول والے سن۔ سانوں دسیا گیا جے اک کمرے وچ دو دو بندے بسیرا کرن گے۔ میں تے ڈاکٹر جولی سنگھ ہوراں نے سنگت کر لئی۔ جولی جی رہندے امرتسر وچ نہیں تے دل اوہناں دا پاکستان وچ دھڑکدا اے۔ اوہناں دا نمبر 1947ء وچ وٹھ ویلے راولپنڈی دے لاگے پنڈ چونتہ وچوں ہجرت کر کے ہندوستان اپڑیا سی۔ جولی جی دسدے نیں جے اوہناں دے دادا تے دادی اپنے خانوادے نال جدوں مہاجریمپ وچ آن بیٹھے تے سارے پائے اُجڑے کھڑے لوکاں دیاں دکھو دکھ کہانیاں سناؤندے مونہہ ای مونہہ دسدے سن۔ نال دے تیبو دے شرنا تھی کولوں مٹی دی ہانڈی منگ کے جولی ہوراں دی دادی نے ڈھڈ دی آگ نوں مٹھا کرن لئی دال چاڑھن دا آہر کیتا ترے اٹاں جوڑ کے چولہا بنایا اے دال کچی سی جے گواہنڈی مہاجراں دا بندہ اپنی ہانڈی واپس لین لئی آ گیا۔ دادی ہوراں نے اوس دی تکرار توں تنگ آ کے ہانڈی چک کے اپنی چچی وچ موندھی کولئی تے اوہناں دی ہانڈی موڑ دتی۔ ایڈی اٹکھ والی اپنی بزرگ ہستی دی گل کردیاں جولی جی دیاں اکھاں وچ اتھرو آ گئے تے اوہناں نے بے اختیار ہچکیاں لیاں شروع کردتیاں میں اوہناں دا ہتھ پھڑ کے اوہناں دے ایس درد نوں شیر کیتا۔

اڑیسہ دے شہر بوبانشر وچ اپنی پہلی رات گزار چکنے دے بعد سویرے واش روم وچ نہائے تے کپڑے بدل لئے۔ ڈانگ ہال وچ سارے ڈیلی گیس ناشتے لئی اپڑ چکے سن تے ایس دی اپنے کمرے وچوں نکلن دی سوچ ای رہے ساں جدوں دروازہ کھڑکیا تے گھڑم کر کے دو بندے اندر آ گئے ایہناں وچوں اک بابا جینے سیاہ کالے رنگ دی شرٹ پینٹ تھلے سلپہر پائے ہوئے سن جس دی اک دھرنٹی ہوئی سی۔ اوس نے اپنا تعارف کرایا میں پروفیسر رابندر ناتھ ہاں تے اتھے RAVINSHAW کالج وچ پڑھاؤندا ہاں جہاں سارے سارک دے پروہنیاں نوں جی آیاں نوں تے ہن سارے چھیتی کر کے ناشتے لئی تھلے ہال وچ اپڑ جاؤ۔ میں تے جولی جی حیران پریشان ایہہ کس ٹائپ دا پروفیسر اے جس دا حلیہ تے فٹ پاتھ تے ٹونے کرن والیاں پروفیسراں نالوں دی ماڑا

اے۔ پر بابا چیک چیک کے سانوں چھتی کرن لئی آکھ رہیا سی۔ انج جیویں کدھرے جنگ لگ گئی اے تے سانوں اوتھے اڑ کے اپنا حصہ پاؤنا ایں۔ ایہہ مگروں پتہ چلیا جے اوہ پروفیسر بولا سی۔ اوچا سنن والا ہمیش آپ وی اوچا ای بولدا اے۔ اوہدے بھانے ساری دنیا اوہدے نال دی ہوندی اے۔

ناشتے والے ہال وچ سارے سارک مکاں دے نوجوان شاعر آ کے بیٹھے ہوئے سن۔ ناشتہ بونے سٹم سی۔ تن کنٹینر رکھے سن ٹیبل تے اک وچ پوڑیاں دو بے وچ حلوہ تے تھیے وچ دال + آلو میں چائیں چائیں پوڑیاں تے حلوہ پالیا تے اپنی ٹیبل تے جا بیٹھا ایہہ کہو جیہا حلوہ اے جس وچ سبز مرچاں وی نیں۔ میں اک چھچھکھیا تے ایس گل دا جواب وی مل گیا کیونجے شکل حلوے ورگی اے پر ایس شے نوں حلوہ نہیں آکما بولدے نیں تے ایس وچ کھنڈ شکر دی تھاں تے لون مرچ پایا جاندا اے۔ لوجی ناشتے توں اسی فارغ ہو گئے پر جولی جی دے آکھن تے دال آلودی سبزی لے کے پوڑیاں اوہدے نال کھالیاں تے اخیر تے چاہ پین لئی آکھیا تے پلاسٹک دیاں کلیاں کلیاں کولیاں وچ چاء اگے رکھ دتی گئی انج لگدا سی ایہہ کولیاں چاہ دا مٹھا چکھن لئی رکھیاں کھیاں نیں۔

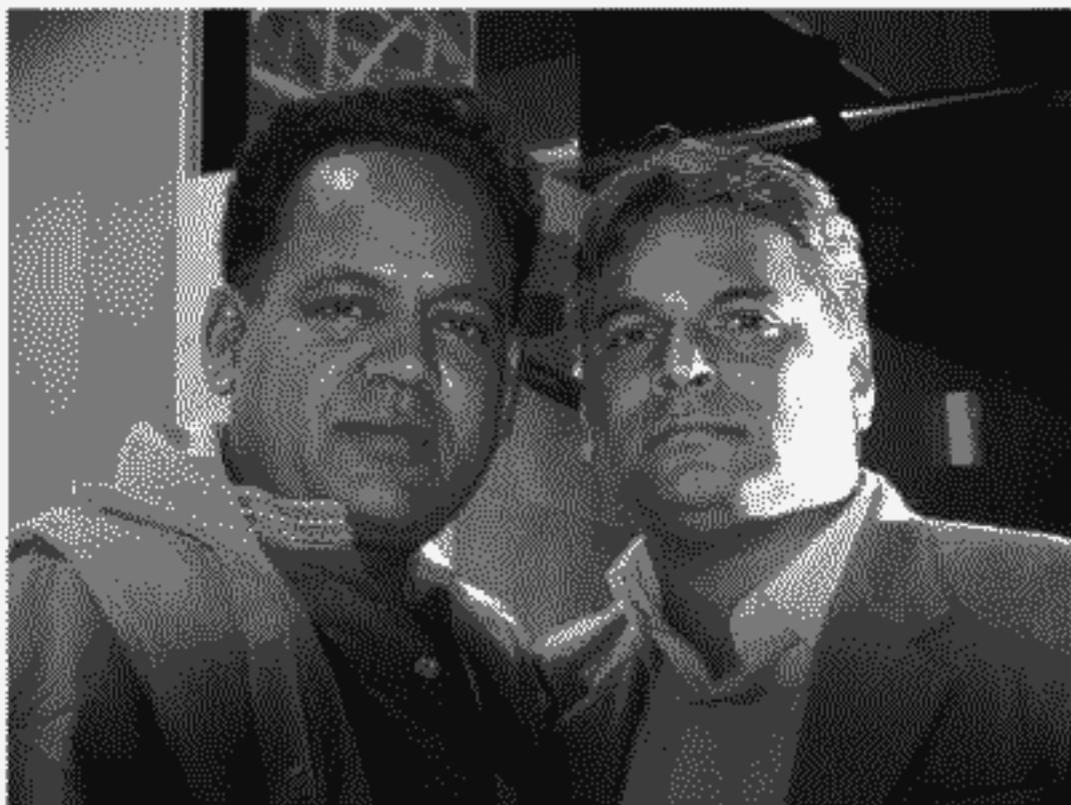
باہر بساں کھلوتیاں سن سانوں سارک دے ڈھلے فنکشن وچ رلت لئی لے جاؤن لئی آئیاں سن۔ SURYAVANSH ناں دے شہر دے اک وڈے ہوٹل وچ سبجے سچائے ہال وچ سانوں کھڑیا گیا۔ ساڈا استقبال دوہاں پاسے کھلوتیاں اڑیہ دیاں ناریاں نے پھلاں دیاں پچاں نال کینا تے اسی ہال وچ داخل ہو گئے۔ ہال وچ کوئی تن سو سیٹاں لائیاں کھیاں سن تے سٹیج تے اڑیہ دے گورنر ہوری اجیت کور جی تے باقی اچھے پروہنیاں نال بیٹھے ہوئے سن۔ سب توں پہلا گورنر صاحب نے SAARC دا لیپ ہال کے ایس سیمینار دا افتتاح کینا ایس توں مگروں سبھ نے اپنیاں اپنیاں گلاں وچ نوجوان شاعراں نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ کل ملا کے 66 نوجوان شاعر ایس سیمینار وچ رلتی سن جیہناں دا تعلق سارک دے ست مکاں نال سی۔ ایہناں نوں وارو واری اپنا کلام سناؤن لئی سٹیج تے سدھیا گیا۔ ایس سیشن توں مگروں سارے ڈیلی گیشن نوں اک پرکلف لٹچ دتا گیا۔ جیہڑا اڑیہ دے گورنر ولوں سی۔ پھیر سبھ پروہنیاں نوں بساں تے بٹھا کے اڑیہ دے تاریخی کھنڈ گری دے پہاڑوں تے مہاویر دے مندر جیہڑے اک پہاڑی سلسلے تے نیں دکھاؤن لئی لے جایا گیا۔ سڑک توں لے کے پہاڑیاں دے دامن تیک اک وڈا تے لما جیہا بزار سی جس دے آسے پاسے کسے میلے نوں جاندے رستے وانگ دوکاناں نال سجایا گیا سی۔ یاتریاں دیاں ٹولیاں تے نمبر ہال پچیاں نوں لے کے

ایس راہ تے ٹر دے ہوئے پہاڑیاں ول اگے اگے جا رہے سن۔ پہاڑیاں دے اُتے چڑھن لئی پتھراں
دیاں پوہڑیاں بنائیاں گھیاں سن جیہناں دے لاگے فقیر اپنیاں کوجھیاں تے کالیاں شکلاں لے کے
تھو وچ بھاڑے پھڑ کے آؤندے جاندیاں اگے ہاڑے پارہے سن۔

اڑیسہ دی اپنی دھرتی وچ وی بڑے چنگے نوجوان شاعر جنم لے رہے نیں لیہناں وچوں دو عدد
جوان تے پیاریاں شاعر کڑیاں سرشتی تے رجینی وی نیں۔ رجینی دا تے مجموعہ وی چھپ چکیا اے تے
اوہ بوہت نازک جذبیاں تے احساس رکھن والی کڑی جاپی۔ سرشتی نوں میں اک کملی روح نال تھیہہ
دینا چاہندا ہاں۔ اوس نوں پاکستان دے لوکاں نال ملن تے گل کرن دا بوہت چاہی۔ اوس نے
دسیا مینوں پاکستانی کڑیاں بوہت چنگیاں گلدیاں نیں اوہناں دیاں سبیاں ورگیاں گھماں تے چنا دودھ
رنگ مینوں اپنے دل کھچدا اے۔ جولی جی نال امرتسرتوں پاکستان دا اک شاعر جوڑا، جناب طارق
اعظم تے اوہناں دی بیوی انجم قریشی ہوری وی ایس سمنا وچ رلت لئی آئے ہوئے سن۔ سرشتی نے
انجم قریشی ہوراں دے رنگ روپ تے اوہناں دے کپڑیاں وچ خاص دلچسپی لئی ساڈے باقی دونوں
نوجوان شاعر جناب اکرام براتے حسن عباسی نے تے اپنے چومدے کلام نال سارے ہال دے
لوکاں دے دل نوں لٹ لیا سی سرشتی تے رجینی دا پاکستانی کیمپ دے وچ موجودگی ایسے جادو دا اثر
سی جیہڑا سرچڑھ کے بول رہیا سی۔ حسن عباسی ہوراں دیاں نظماں تے غزلاں نے دونہاں کڑیاں
دے دل موہ لئے سن۔ سرشتی ڈاہڈی سالولی سلونی موٹیاں اکھاں تے کالے وال اتوں کالے رنگ
دی ساڑھی نال پوری محفل وچ چم چم کر دی پھر رہی سی۔ ایہہ دونوں کڑیاں اپنی شاعری سانوں
پاکستانی شاعراں نوں سناؤندیاں تے ساڈے کولوں کلام سن دیاں رہندیاں سن۔

مندراں دی یاترا انج سی جیویں اسی پورے شہرنوں کسے منارے تے کھلو کے وکھ رہے ہاں
اڑیسہ دی ریاست بوہت سرسبز پھلدار تے پھلاں والی اے اتھے کیلے، ناریل، کاجو دیاں فصللاں
بوہت ہوندیاں نیں۔ جیہڑا کاجو سانوں پاکستان وچ 1000 روپے توں ودھ دا کلو ملدا اے اوس دا
ریٹ اتھے ڈیڑھ دو سو روپے سی۔ مندراں دی سیرتوں بعد سبھ نوں پھیر ہونل سو ریا دلش لے جایا گیا
تے اتھے ہن منورنجن پروگرام دا انتظام کیتا جا رہیا سی۔ اڑیسہ دا علاقائی رقص اڑیسی ڈانس پھس تاشرا
PUSPITAMISHRA دی آگوائی وچ پر فارم کیتا گیا۔ اڑیسی رقص نوں پہلا وی ٹیلی ویژن تے
دیکھیا سی پر اچ اپنے سامنے زندہ حقیقت بن کے جادو جگا رہیا سی۔ مخصوص اڑیسی ڈانس دے لباس

وچ سرتے سپہاں دے پھلاں دا تاج سجائے۔ اکھاں وچ کھل دیاں لہیاں دھاراں تے بوٹے واہ
 کے ایہہ تاری جہوں پورے نرت بھاؤ نال اپنے علاقے دی ثقافت نوں اداواں نال بیان کردی اے
 تے انج گدا اے جیویں دکھن والا کے طلسم وچ کیلیا گیا ہووے کئی واری اکھاں تھپکیاں تے دل
 اپنی دھڑکن نوں بھل کے ایس فنکارہ دے فی حسن وچ گواچ گئے۔ ایس شامدار پر فارمنس دے پچھے
 کجھ آوازاں تے ساز دی ہوندے میں جہڑے ایس کہانی نوں اگے ٹورن وچ سانویں رات کردے
 نیں۔ رات نوو بے نال ایس پر فارمنس دا اخیر ہویا تے انج لگا جیویں کے ڈاڈے جتھ نے مٹھے جیے
 سفنے توں چگا کے آوازار چہا کردتا ہووے۔

روٹی اک دار پھیر کھل چکی سی۔ تے لوکی اپنا اپنا بھوجن پلہیاں وچ دھر کے دکھو دکھ تھاواں تے
 ڈھڈ بھرن دا آہر کرن لگ پئے۔ پروگرام موجب دو بے دن دی سویر نوں سگوں بوہت سویرے سورج
 نکلن توں وی پہلاں ساریاں رلتیاں نوں سُوریا مندر لے جاون دا پروگرام سی جیہڑا
 KONARK شہر وچ سی۔ ایہہ ترخی شہر کوئی 40-45 کلومیٹر دے فاصلے تے سی۔ ہوٹل وچوں
 سارے سارک دیاں پروہیاں نوں ٹائم تے کڈھ کے ناشتے دی ٹیبل تے پھیراوتھوں جھستی جھستی
 بساں وچ واڑن دا آہر پروفیسر رابندر ناتھ عرف چاچا بھسُوڑی دے موہنڈیاں تے سی۔ پروگرام تے
 ایہہ سی جے سورج دیتا دے مندر تے سورج نکلن توں پہلاں اپڑیا جاوے تاں جے اوتھے مندر دے

Architect دے وچوں چڑھدے سورج
 نوں دیکھن دا سواد لیا جاوے۔ جیویں
 پاکستان دی جھیل سیف الملوک دا پورے
 جن دی چاننی دا ادھی رات دا نظارہ بوہت
 من کچھواں ہے ایسے طرحاں سوریا مندر دے
 سامنے بارہ دری دے وچوں چڑھدے

سورج دیاں رشاں جدوں مندر دے بوہے تے پہلی دستک دیندیاں نیں، اوہ منظرہ دیکھن نال تعلق
 رکھدا اے۔ ہزار سال توں پرانا ایہہ مندر 1250ء وچ جس دی اساری نیٹری گئی۔ واقعی دھرتی تے
 اک عجوبہ اے۔ ایس مندر دے تن STEP نیں اک رقص والا جتھے رقص سورج دیوتا دا استقبال
 رقص کر کے کردے نیں دو جا پرارتھنا (عبادت) دا مندر جتھے صبح دی پرارتھنا توں دن دیاں شروعات
 کیتیاں جاندیاں نیں۔ تچا چھایا دیوی دا مندر اے جیہڑا ہن دھرتی تے نہیں ایس نوں ساگر دیوتا
 دیاں لہراں نے کھا لیا اے۔ سوریا مندر بارے رابندر ناتھ ٹیگور جی نے آکھیا سی:
 ” سوریا مندر انساناں دی کہانی پتھراں دی زبانی “

سوریا مندر دی کہانی وی اک دیو مالائی جیہی اے جس وچ اک راجہ سام دا پتر سامبھونوں سراپ
 (بددعا) سی جے اوہ اک مخصوص ویلے توں پہلاں باپ دے سامنے آوے گا تے راجہ دا راج ختم
 ہو جائے گا۔ سوریا (سورج) مندر نوں سورج دے نال تھیہ دتی گئی اے تے سورج زندگی دی
 علامت اے تے سورج دے نکلن توں لے کے ڈبن تک دے سارے ویلے نوں حیاتی نال جوڑیا گیا
 اے۔ پرارتھنا والا مندر ہن اندرتوں بالکل بند اے تے ایس وچ ہن کوئی پوجا نہیں ہوندی۔ انگریزاں
 دے دور وچ ایس مندر دی چھت توں کٹی ٹن وزنی مورتیاں ڈگن نال مندر دی چھت نوں نقصان ہویا
 اے جیہناں نوں مندر دے سجے کجے اُچی تھاں تے ٹکایا گیا اے۔ پھیر لارڈ کرڈن دے حکم تے ایس
 مندر دی عبادت روک کے ایس دے اندر جان والے بوہے نوں ہمیش لئی بند کردتا گیا۔

مندر سے شروع تے اک بندے دے بُت نوں ہاتھی دے بُت دے تھلے دکھایا گیا اے تے
 ایس ہاتھی تے شیر کاٹھی پا کے کھلوتا ہویا اے۔ جس دا مطلب ایہہ وے جے اتھے پہلاں رہن
 والیاں لوکاں تے جین مت والیاں قابو پایا تے پھیر اوہناں جین مت والیاں نوں ہندو دھرم نے زیر

کردتے سارے کاریگراں نے ایس ڈرتوں جے راجہ نوں پتہ لگ گیا تے سانوں تھک دے گاتسیں
ایہہ کم نہیں کر سکے تے پھیر اوں دے باپ نے سارے کاریگراں نال رل کے اوں منڈے نوں
چھت توں دھکا دے کے ماردتا۔ ایہہ کہانی مینوں سرشی نے سنائی۔ میں بڑے شوق تے تجسس نال
سارا قصہ سنیا۔ سرشی دیاں اکھاں وچ اوں منڈے دی موت دے ذکر نال اتھر و بھر آئے سن۔ ایہو
جیسے جذبات رکھن والا بندہ ای کری ایٹو ہوسکدا اے۔ ایس مندر نوں دیکھن لئی دُنیا بھرتوں ٹورسٹ
ٹولیاں دیاں ٹولیاں بن کے فُڑے آؤندے نیں۔

مندردی یا ترا توں مگروں اسی KONARK دے بازار وچ نکل پئے جولی جی میرے لئی اک
ناریل خرید لیاے۔ اوہناں دسیا جے ایہہ ملائی والا ناریل اے۔ میں حیران ہو کے پچھیا ملائی والا؟
اوہناں دسیا ایس دی گری اندروں اپنی پولی اے جے تسی اوں نوں اُنکلی نال ملائی وانگ چٹ
سکدے او جاں کھا سکدے او۔ ناریل دا پانی پین توں مگر ایس دا کھوپا واقعی ملائی وانگ پولاتے
مزیداری۔ اتھے دوکاناں تے کاجو وی اعلیٰ قسم دا وک رہیا سی میں اپنے لئی کلو کاجو، اوہ وی اعلیٰ ترین
قسم دا صرف 225 روپے وچ خرید لیا۔ میرے دیکھا دیکھی انجم قریشی ہوراں نے تن کلو تے جولی جی
نے وی ایک کلو خرید لیا۔ پاکستان وچ ایہو جیتی عیاشی دا تصور نہیں کیتا جاسکدا۔ اتھے بڑی چھال
ماریے تے اک پاء خرید سکدے ساں۔ اتھے تے ایہہ لوک اپنی سبزی تے دو جے کھانیاں وچ وی
کاجو بوہت استعمال کردے نیں۔ پر ایہہ بوہت گرم تے ہائی کلیسٹرول پیدا کرن والا ڈرائی فروٹ
اے جس دے بھاروں انسانی جسم وچ پتھری وی بوہت بھتی ہو جاندی اے۔

دوپہر دا کھانا اتھے ای اک چھوٹے جیسے ہوٹل وچ ای سی جتھے سبزی پوڑیاں دال سموسے تے
رس گلے سن۔ تسیں آپ سمجھ سکدے ہو جے ایہناں ساریاں شیواں دا آپس وچ کیہ جوڑ
اے۔ پاکستان وچ اک واری وزیر آباد توں اُستاد فیاض علی خاں صاحب اسلام آباد مینوں ملن لئی آئے
تے اوہناں مینوں دسیا پاشا جی میں پنڈی اک ہوٹل تے روٹی کھان لئی فر گیا۔ خاں صاحب دا تعلق
میوزک نال اے تے موسیقی دے گھرانیاں وچ ہانڈیاں وی بڑیاں سُریلیاں پکدیاں نیں۔ اوہ آگئے
نظہ پوٹھوہار وچ جتھے مری دے پہاڑاں وچوں چھوٹے چھوٹے پنڈاں دے لوک آکے ہوٹلاں وچ
بیرہ گیری کرن لگ پئے نیں جاں دیکناں بساں وی کنڈیکٹری۔ خاں صاحب نے بیرے کولوں پچھیا
کیہ کیہ پکيا اے اوں نے جواب وچ سبزی دال توں لے کے وڈیاں کلیاں ساریاں ڈشاں دے ناں

گنوا دتے۔ خان صاحب نے سبزی دی ہامی بھری تے آرڈر آ گیا سبزی نوں خاں صاحب دیکھی جان تے سبزی خاں صاحب نوں۔ اوہناں بیرے نوں پچھیا ایہہ کیہ پکایا جے اوں نے دسیا آلو ٹینڈے۔ خاں صاحب نے اوں نوں نیڑے بلا کے آکھیا اسیں وی سبزیاں کس کر کے پکاندے آں پر ایہو جیہا بے سُر املاپ کدے نہیں کیتا۔ ایہناں آکھ کے اوہ ہوئل وچوں بغیر کجھ کھا ہدیاں اٹھ کے باہر آگئے۔

کونارک قصبے وچوں بساں تے ہن پوری PURI ول سفر شروع ہويا۔ پوری اک ساحل سمندر دا سوہنا جیہا تھاں اے جتھے سمندر دا پانی Sea Green تے صاف شفاف اے۔ ایس سمندر دے دو جے پاسے صرف 500 میل دے فاصلے تے تھائی لینڈ ورگا مشہور ملک اے۔ جیہڑا ٹورسٹاں دی جنت آکھیا جاندا اے۔ پوری PURI وچ سمندر توں اڈاک ہور وڈی Attraction جگن ناتھ دا پرانا مندر اے۔ ایس مندر دی تاریخ سوہیا مندر توں وی پرانی اے۔ ایہہ کوئی پندرہ سو سال پرانا مندر اے جس دی اُچائی سوہیا مندر توں ڈبل اے۔ ایس مندر دی سطح دے ہندوستان وچ تن مندر ہو روی نیں۔ جگن ناتھ دا مندر چالو حالت وچ اے تے اتھے دی پرارتھنا پورے ہندوستان وی وڈی پرارتھنا سمجھی جاندی اے۔ مشہور ایکٹر اجیتا بھ بچن اپنی لونہہ ایشوریا رائے نوں لے کے اتھے ای آئے سن فحوت دور کرن لئی اتھے اتیا بھ جی نے دو کروڑ روپے دان وی کیتے جیہڑے پاکستانی سواتن کروڑ دے برابریں۔ ایس مندر دے کٹر ہندو مذہب ہون داتسی اتھوں اندازہ لاء سکدے او جے ایس وچ اپنے ویلے دی وزیراعظم اندرا گاندھی نوں وی اندر وڑن توں روک دتا گیا سی۔ کیونجے اوہناں نے اک پارسی نال دیاہ کیتا ہويا سی۔ ایسے طرحاں اک پٹھلی ذات دے مندر نوں وی روک دتا گیا جے اتھے صرف وڈی ذات دے ہندو ای وڑسکدے نیں۔ بابا گورو نانک جی نے جدوں 1500ء وچ پوری دا دورہ کیتا اُتے مندر وچ بھگوان دی آرتی لئی جان دی کوشش کیتی پر او تھے بھیڑ بھڑکاتے دھرکے اپنے سن جے اوہ اتھوں نکل کے بابے مردانے نال پوری دے سمندر ول موہہ کر کے بیٹھ گئے۔ اوں ویلے پورے جن دی چانتی تے تاریاں نے آسمان اُتے بڑا روپ چاڑیا ہويا سی۔ اوہناں جو کلام رب نال کیتا اوہ اکہر کج ایس طرحاں سن۔

سنگن مے تھال روی چند دیک

بنے تارکا منڈل جنک موتی

دُوپل آؤن لوپون چون رو کرے
سگل بن رائے پھل انت جیونی

”ایہہ جو آسمان ہے ایہہ اک بوہت وڈا تھاں اے جس وچ جن تے سورج وڈے دیوے نیں
تے تاریاں دی لڑی سچے موتیاں وانگ اے جیہڑے چمک رہے نیں۔ ملیا لم دے پہاڑاں ولوں
آؤن والی مندلی ہوا خوشبوواں لے کے آرہی اے۔ سارے جنگل دے پھل مل کے آپ تہاڑی
آرتی کر رہے نیں۔ میں کیہ آرتی کر سکدا ہاں۔ قدرت دے ایہہ سب نشان تہاڑی پر اتھنا وچ جھکے
ہوئے نیں۔“

راہندر ناتھ ٹیگور جی کولوں کسے نے پچھیا تہیں ہندوستان دا ترانہ تے لکھیا اے پر یونیورسل
اتھم وی لکھیا جانا چاہیدا اے، اسیں تہاڑے کولوں کاساتی ترانہ لکھن دی منگ کر دے ہاں۔ راہندر جی
نے آکھیا اوہ تے بابا گورو نانک جی لکھ چکے نیں۔ ایہہ بوہت وڈا فریڈم فائٹنگ سی راہندر ناتھ جی دا
گورونانک ہوراں نوں پنجابی زبان پارے لوکاں دی فلفلہ رائے دی تمہیاں کردیاں ہوئیاں راہندر ناتھ
ٹیگور ہوراں آکھیا جیہڑی زبان وچ گورو نانک، وارث شاہ تے بلھے شاہ ہوری ہون اوہ اجڈ کیویں
ہوسکدی اے۔

(جلائی ایہہ — — —)

سکھد یو مار د پوری نال گل بات

پنجابی لوک دھارا دے ماہر جناب سکھد یو ماد پوری جی نون لوک ادب دے کھیتر وچ خاص مقام حاصل ہے۔ لوک ورثہ اوہناں دے ہڈیں رچیا ہویا ہے۔ اوہناں نے لوک گیتاں نون چویا ہے، ہنڈھایا ہے، مانیا ہے۔ ایتھوں تک کہ لوک ادب دا نال لیہریاں ہی اوہناں دیاں اکھاں وچ اک انوکھی چمک آ جاندی ہے تے اوہناں دا چہرہ نور نور ہو جاندا ہے۔ اوہناں دی مدھر بانی دچوں وی کسے درد بھرے سریلے لوک گیت دی لور کنیں رس گھولدی جا پدی ہے۔ ایہو جیتی وکھر بھصیہ ولوں پنجابی سمیا چار اتے لوک ادب دے کھیتر وچ کیتیاں گلیاں سیواواں صدقہ پنجابی ادب اکادمی، لدھیانا ولوں اوہناں نون 2006 دا کرتار سنگھ دھالیوال اکادمی ایوارڈ دین دا فیصلہ کیتا گیا ہے۔ ایس موقع تے ادارہ سانجھ ولوں جناب ماد پوری ہوراں نال گل بات کیتی گئی سی جس دا کجھ حصہ سانجھ دے پڑھن والیاں دی نظر کر رہے ہاں۔

س:- ”سکھد یو ماد پوری جی، پنجاب دے لوک ورثے دا اک بہت ہی خاص اتے خوبصورت حصہ ہے ’لوک ادب‘۔ تسیں ایس ورثے دے اک بوہت ہی وکھرے اتے اگھے کارج کرتا دچوں جانے جاندے ہو۔ کیہ تسیں پہلاں سانوں ایس بارے کجھ چائن پاؤ گے کہ صحیح معنیوں وچ لوک ادب کیہ ہندا ہے؟“

ج:- ”ضرور منو جی! کسے خاص جغرافیائی خطے وچ وسدے جنس موہ جاں جاتی دے جذبیاں آ کھا نکلیاواں، امنگاں، خوشیاں۔ غمیاں دے جذبیاں دی ترجمانی کردا ادہ زبانی کلامی ادب جو صدیاں دا پیٹھا جھاگ کے ساڈے تیک پیڑھی در پیڑھی سجد ا ہے، نون لوک ادب آ کھیا جاندا ہے۔ ایس دے رچہاریاں دے ناواں تھاواں دا وی کوئی اتا پتہ نہیں۔ اجو کے جگ وچ آ کے ہی اوسنوں قلم بند کیتا گیا ہے تے ایہہ لکھت روپ وچ سانجھیا گیا ہے۔“

س:- ”لوک ادب وچ کیہ کیہ ونگیاں شامل کیتیاں جاسکدیاں ہن؟“

ج:۔ ”لوک ادب وچ لوک کتھاواں، بھارتاں، لوک گیتاں لوک اکھان اتے محاورے وغیرہ شامل ہن۔“

س:۔ ”لوک ادب خاص کر کے اوسنوں دیوہیسمیت پیش کرن دے ایس کارج لئی تسیں کوئی اچھی تعلیم حاصل کیتی۔ بڑا چنگا لگے گا جے تسیں نال ہی آپنی پڑھائی بارے دی پانٹھکاں نوں تھوڑا دسو گے جی۔“

ج:۔ ”جی، اردو میڈیم نال آپنے پنڈ مادپور دے پرائمری سکول توں چوتھی جماعت پاس کر کے میں خالصہ ہائی سکول، جہال، توں دسویں پاس کیتی۔ ایس توں مگروں خالصہ ہائی سکول، کراچی، ضلع روپڑ توں جے بی ٹی پاس کرن مگروں میں ضلع لدھیانا دے نئے جیسے پنڈ ڈھلواں دے پرائمری سکول وچ استاد جا لکلیا۔ ادوں میری عمر ساں 19 سالں دی سی۔ ایہہ سکول میری یونیورسٹی ثابت ہويا۔ 19 مئی 1954 نوں میں ایس پرائمری سکول وچ پڑھاؤنا شروع کردتے نال ہی ادب دی پڑھائی وی شروع کردتی۔ ٹرڈیاں ٹرڈیاں پرائیویٹ پڑھیاردے طور تے پنجابی دی ایم اے تک تعلیم حاصل کر لئی۔ باقی، لوک ادب نوں جوڑن لئی مینوں کوئی اچھی سکھیا دی لوڑ محسوس نہیں ہوئی۔“

س:۔ ”لوک-ادب نوں سائمن، سجان اتے سنوارن دا ایہہ چاء، ایہہ جنون تہاڈے اندر کوں پیدا ہويا؟ کس تہانوں اس پاسے پریرت کیتا؟“

ج:۔ ”منو جی، مینوں مان حاصل ہے اک اچھے کرسائی ٹیروچ جنم لین دا جس دے ہر جی دی زبان توں اچریاں کسے تا کسے لوک گیت دیاں سٹراں ہر ویلے کناں وچ رس گھولدیاں رہندیاں سن۔ ساڈے گھروچ۔۔۔ ساڈے کھیتاں وچ۔۔۔، ساڈے آلے دوآلے۔۔۔ لوک گیتاں دے بول اک مک ہو کے ہوا وچ گھلے ہوئے سن۔“

میری بے بے سرجیت کورنوں بہت سارے لوک گیت یاد سن۔ جدوں تڑکیوں حاضری لئی آتا تھین لئی اوہنے چکی جھونی تاں نال کوئی تا کوئی دردیل گیت گائی جانا۔ ایس طرحاں چرکھا کتیاں وی کوئی لمبا گیت چھوہ لیدی۔ بچپن توں ہی ایہناں گیتاں دا اثر میرے من تے پیندا گیا۔۔۔ بھاویں اودوں اوہناں دی پوری سمجھ مینوں نہیں سی پیندی پر پھیر دی میں اک چت ہو کے اوہناں نوں سندا رہندا تے کوئی ودھیا سواد ماندا۔

میری تائی پنجاب کور، جس نوں ایس ماں آکھدے ساں، اوہ وی گھر دا کم کردیاں، امیرن

میردیاں جاں بنینے تے کپاہ ویلے دیاں، کوئی نا کوئی برہوں کٹھا گیت گنگناؤندی رہندی۔ میرا تانیا رن سنگھ پہلی سنسار جنگ ویلے فوج وچ بھرتی ہو گیا سی۔ اوہدے، کافی لما چہ بھرے برماں وچ رہن کر کے میری ماں نے برہوں دے سئل جھلے ہوئے سن۔ ایسے لئی اوہ برہا گیت گا کے آپنا من ہولا کر لیدی سی۔ میری ماں اتے بے بے رل کے اکثر گیت گاؤندیاں رہندیاں۔ ایہہ گیت اچھو پلے ہی میرے چیتیاں وچ وسدے رہے۔

میرا باپو، دیا سنگھ کھیتی کردا سی۔ اوہناں دنوں وچ ٹیوب ویل نہیں سی ہندے۔ سانجھے کھوہ ہندے سن، ہرٹ چلدے۔ کدی ادھی رات نوں واری آؤنی، کدی تڑکیوں رہٹ جوڑنے۔ پانی نے سسری دی تور تردیاں کھیتاں وچ پچنا۔ ناکی نے کیا را بھرن دی اڈیک کرنی۔ ایہی اوہ ویلا ہندا سی جدوں برہا دیاں کولاں ویہہ ٹردیاں۔ سنسان تے لگی ہوئی رات وچ کے ناکی نے دوہا لاؤنا کسے نے کلی۔ میرے باپونوں سینکڑیاں دی گنتی وچ دوہے تے کلیاں یاد سن۔۔ میں ایس دے نال نکلے جھڈا ایہہ گیت سنڈا رہندا۔۔ تے سدھ ہی ایہہ دوہے تے کلیاں میرے دھراندر لہہ گئے۔

ایسے طرحاں جدوں ساڈے آٹھ گوانڈھ دے شریکے وچ کسے منڈے کڑی دا منگنا جاں ویاہ ہونا تے کڑی منڈے والیاں دے گھر مہینہ مہینہ پہلاں آتھن ویلے سہاگ تے گھوڑیاں گائیاں جاندیاں۔ ویاہاں نوں ہورے تے سٹھیاں سن کے روح سرشار ہو جانی۔ کچے ددھ دیاں دھاراں ورگا سواد ماننا کرنا۔

میںوں جاپیا کہ لوک گیتاں دا ایہہ خزانہ کتے ساڈے بزرگاں دے نال ہی نہ مک جائے۔ ایس لئی میں کاپی قلم چک لئی تے جتھوں کتوں وی میںوں بول لھدے، میں اوہناں نوں قلم بند کر لیدیا۔ ہن تاں میرے اُتے گیت اکٹھے کرن دی دھن سوار ہو گئی سی۔ جتھے کتے وی کسے بڑھی مائی دا پتہ لگنا اوس اگے جا جھولی اڈنی۔ ایس طرحاں گیت اکٹھے کرن دا سلسلہ شروع ہو گیا۔“

”بہت ہی خوبصورت! کچھ پلاں لئی تاں ایس وی ٹھاڈے نال لوک ورٹے دے ایس بھاوک دہن وچ وہہ گئے ساں۔۔۔“

س:- ”ہن تسمیں سانوں دسوگے کہ تسمیں لوک ادب کیہڑے کیہڑے سو میاں توں حاصل کیچا؟“
ج:- ”منوں جی، سوے تاں پچھلے بزرگ تے مائیاں ہی سن جہاں دیاں بکڑیاں ود سینکڑیاں دی گنتی وچ گیت، لوک کتھاواں، بھارتاں اتے اکھان سانجھے ہوئے سن۔“

س:- ”کیہ ایس کم دوران تہانوں کوئی اوکڑاں وی پیش آئیاں؟“

ج:- ”جی بے شک کئی اوکڑاں وی پیش آئیاں۔ بڑھیاں کولوں گیت لکھواؤنے کبھڑا سوکھے
نیں۔ گاؤنا سوکھا اے لکھنا اوکھا۔ مائیاں نوں گیت لکھواؤن لئی مساں مناؤنا۔۔ آکھنا بے بے تیرے
نال ہی ایہہ مک جان گے۔ اجکل تاں شیپ ریکارڈ رہن۔ اوووں ایہہ سہولتاں کتھے سن کہ گاؤندیاں دی
چوری شیپ بھری جاؤ۔ ٹیاراں گیت لکھاؤنوں جی ہی سنگدیاں سن۔ چارے بنے ان پڑھتا دا پپارا سی۔
لوک گیتاں دی اہمیت دا بھلا عام لوکاں نوں کتھے پتہ ہوتا سی اوووں تاں مینوں وی ایس دی سار نہیں
سی۔ اگوائی دین والا وی کوئی نہیں سی۔“

س:- ”مادپوری جی، لوک ادب دا اک بہت وڈا اتے پسندیدہ روپ ہے لوک گیت۔ کوئی خاص
لوک گیت جیہناں دا تسمیں ذکر کرنا چاہو گے؟“

ج:- ”منو جی! کبھڑے کبھڑے لوک گیت دی گل کراں، ہزاراں دی کنتی وچ گیت ہن جیہناں
دی اپنی اچھی اہمیت ہے۔ شاید ہی زندگی دا کوئی اجیہا موضوع ہووے جس بارے ساڈے ادب وچ
لوک گیت نہ ملدا ہووے۔“

س:- ”لوک گیتاں دی کیہ سماجی، کلچرل اتے ادبی اہمیت ہے؟“

ج:- ”دیکھو جی، لوک گیت کسے خاص جغرافیائی خطے وچ وسدے لوکاں دے ہاواں بھاواں،
جذبییاں، خوشیاں غمیاں اتے امنگاں دا اظہار ہی نہیں کردے بلکہ اوہناں دے سماجی اتے سمجھا چارک
جیون دی گاتھا وی بیان کردے ہن۔ ایہناں وچ لوکاں جاں جاتی دے پرم پراگت، کلچرل اتے
سمجھا چارک تہ سموئے ہندے ہن۔ ایہناں دی بس ادبی اہمیت ہی نہیں سگوں ایہناں نوں سماجی،
سمجھا چارک اتے لوک دھارا پکھ توں وی سمجھن دی لوڑ ہے۔ ایہہ جیون مٹلاں، سرودکاراں، ساکاداری
سنبھہاں اتے مانوی رشتیاں دے بھرپور واہن ہن۔ ایہناں وچ عام جیون دی آتما موجود ہے۔

ایہناں گیتاں وچ پنجاب دے رہتلی جیون دے درش صاف دس آؤندے ہن۔ کھوہاں تے پانی
بھردیاں ٹیاراں، ترنجاں وچ کندییاں سوانیاں اتے پونگھاں جھونڈیاں الہڑ ٹیاراں دیاں جھلکیاں توں
علاوہ گھوڑے تے اسوار، بھیناں نوں ملن آؤندے دیر اتے ڈولی چکی جاندے کھاراں دیاں ٹولیاں
دے جھلکارے وی ایہناں گیتاں وچ نظریں پیندے ہن۔“

س:- ”لبے لوک گیتاں توں تہاڈا کیہ مطلب ہے؟“

ج:۔ ”پنجابی دے لے لوک گیت جیہناں نوں مالوے دیاں سوانیاں لے گون واناں دیندیاں ہن، پنجاب دیاں عورتاں دے نمائے پن نوں بیان کرن والے ایسے لوک گیت ہن جیہناں وچ پنجابی ٹیار دے دکھاں دی گاتھا بڑے درد بھرے بولاں نال بیان کیتی گئی ہے۔ سوانیاں ایہہ گیت لیاں ہیکاں لا کے گاؤندیاں ہن تاں چارے بنے سسکیاں تے ہو کے سائی دیندے ہن۔ اکھاں بھر بھر جامدیا ہن۔ صدیاں توں معاشی اتے سماجی غلامی دا دکھ بھوگدی پنجابی ٹیار نے آپنیاں سدھراں، چاء، جذبات، اُمنگاں اتے جیون دے ہور کئی ماڑیاں پکھاں دا اظہار ایہناں درد بھرے سُر والے گاؤناں راہیں کیا ہے۔“

س:۔ ”تھاڈے خیال وچ ایہناں لوک گیتاں دا کیہ مستقبل ہے؟“

ج:۔ ”پنجاب دے معاشی اتے سماجی سردکار تہدیل ہون دے کارن ایہہ لے گون پنجابی سوانیاں دے چیتیاں چوں دسر رہے ہن اتے ایہناں نوں سرجن دا آہر پاہروی کے حد تک منگ گیا ہے۔ ایہہ پنجابیاں دی مٹل وان وراثت دے مانگ موتی ہن۔ ایہناں انوکھے موتیاں نوں میں شادا فی ہنہیا بولے (2008) سگریہہ وچ سانجھ کے اپنے وڈیریاں دارن چکاؤن دا نمانا جیہا جتن کر رہیا ہاں۔ مینوں آس ہے کہ پنجابی لوک دھارا دے مخنتی سوجھوان اتے کھوج کار ایہناں لوک گیتاں نوں، ادبی بولی دی جانکاری، Sociology دی جانکاری اتے ریشل دی جانکاری دے کچھ توں قابو کرن گے۔“

س:۔ ”تھاڈے لکھن دی شروعات کدوں اتے کویں ہوئی سی؟ کجھ اوہناں شخصیاں دا ذکر کرنا چاہو گے جیہناں نے تہانوں اک وکھرا لکھاری وچوں اُبھرن وچ مدد کیتی؟“

ج:۔ ”منوجی، میں اتھے ذکر کرنا چاہاں گا کہ لوک گیت اکٹھے کر دیاں، مینوں بے بے بسو کولوں اک تاریخی گیت ”مغلاں نے گھوڑا پیڑیا سندری پانی نوں جائے“ حاصل ہو یا سی۔ ایس گیت بارے میں اک لکھ ”اک تاریخی لوک گیت“ سرناویں پٹھ لکھ کے بولی ڈیپارٹمنٹ پٹیالہ دے ماسک پتر پنجابی دنیا نوں بھیج دتا۔ ایہہ ایس ویلے دا سرسور ماسک پتر سی۔ میرا ایہہ لکھ پنجابی دنیا دے نومبر۔ دسمبر 1954 دے انک وچ چھپ گیا۔ پروفیسر پیارا سنگھ پدم ایس رسالے دے ایڈیٹر سن۔ اوہناں نے مینوں جوش اتے اُشکل بھری چٹھی لکھ کے میری حوصلہ افزائی کیتی۔ اوہوں میں اے دیہہ سالاں دا وی نہیں سی ہویا۔ سرکاری کاغذاں مطابق میری تاریخ پیدائش 21 جون 1935 ہے۔“

ایسے طرحاں ہی اک ہور لمبا گیت ”سے ٹیرن ٹیردیئے، نی گھر آئیدا ویر“ بارے ”ترنجن دا اک گیت“ نامی لیکھ لکھ کے میں انبالے توں چھین والے مشہور ماسک پتر ”جاگرتی“ نوں بھیج دتا جیہڑا ایس دے جنوری 1955 تک وچ چھپ گیا۔ مشہور کہانی کار کلونت سنگھ ورک ایس رسالے دے ایڈیٹر سن۔ اوہناں نے ایہہ لیکھ پسند ہی نہیں کیتا سگوں حوصلہ ودھاؤ خط لکھ کے میرے پاسوں ہور لیکھاں دی منگ کیتی اتے لوک گیتاں بارے میرے کئی لیکھ ”جاگرتی“ وچ چھاپ کے مینوں سدا لئی لوک ادب دے کھیتر نال جوڑ دتا۔“

س:- ”لوک گیتاں توں علاوہ تئیں ساڈے لوک ورثے دے ہور کئی پکھاں تے وی بہت کم کیتا ہے۔ اوہناں بارے وی سانوں جانکاری دیو گے جی؟“

ج:- ”منوجی! کساناں لوک ادب نوں میں مہک پنجاب دی (2004) نامی کتاب وچ سامھیا ہے۔ اچ منگ گھیاں پینڈو کھیڈاں بارے میریاں دو کتاباں ہن پنجاب دیاں لوک کھیڈاں (1976) اتے پنجاب دیاں ورثتی کھیڈاں (2005)۔ پنجابی سمھیا چار بارے میریاں دو ہور کتاباں ”پنجاب دے لوک ٹانگ (2005) اتے پنجابی سمھیا چار دی آری (2006)۔ لوک ویاکھیا (2007) لوک اکھاں اتے محاوریاں دا کوش ہے۔ آؤ نچھئے (1995) اتے ملے تے تیوہار (1995) ایسے لڑی دیاں دو ہور کتاباں ہن۔“

جیون سنگھ، مالک لاہور بک شاپ، لدھیانہ دی پارکھواکھ نے میرے پاسوں لوک بھارتاں دی سودھ دا کارج کروایا۔ میری لوک بھارتاں ناں دی پہلی کتاب اوہناں نے اگست 1956 وچ چھاپی، جس دا پوری تفصیل نال کھ بند پروفیسر پیارا سنگھ پدم نے لکھیا۔ اگلے ورھے مطلب 1957 وچ میری لوک کہانیاں دی کتاب ”زری دا ٹوٹا“ سردار جیون سنگھ ہوراں نے چھاپ کے مینوں لوک ادب دے کھیتر وچ درڑتا نال جے رہن لئی اتادب کیتا۔ بھارتاں دے میرے دو ہور سنگریہہ پنجابی بھارتاں 1979 وچ پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ ولوں اتے پنجابی بھارت کوش 2008 وچ لاہور بک شاپ لدھیانہ ولوں چھاپے گئے ہن۔

”زری دا ٹوٹا“ توں بعد لوک کہانیاں دیاں میریاں تن کتاباں ”بھاری لوک کہانیاں (1991)“، ”باتاں دیس پنجاب دیاں (2003)“ اتے ”دیس پردیس دیاں لوک کہانیاں (2006)“ چھپیاں۔“

س:- ”لوک ادب نوں لکھت روپ وچ سامھن لکیاں تسیں ایس وچ لوڑیدی تبدیلی وی کہیتی جاں اوسنوں تسیں ان دن پیش کردا ہے؟“

ج:- ”میری کوشش تاں ایہو رہی ہے کہ میں لوک ادب نوں اوسدے اصلی روپ وچ ہی سودھاں۔ ایس لئی میں لوک گیتاں نوں لوک بولی وچ ہی لپی بدھ کردا رہیا ہاں تاں جو اوہناں دے اچار وچ کوئی فرق نہ آدے اتے مقامی رنگت بنی رہے۔ آپنی سوجھ مطابق میں لوک گیتاں دے سنگریہہ گیت روپاں اتے ونگیاں مطابق تیار کرن دا ڈھب بنایا جس مطابق پہلا لوک گیتاں دا سنگریہہ ”گادندا پنجاب“ 1959 وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہہ نرول گدھے دیاں اک لڑیاں چونویاں اک ہزار توں ودھ، بولیاں دا سنگریہہ سی۔ گدھے دیاں لیاں اتے اک لڑیاں لگ بھگ دو ہزار بولیاں دا اگلا پراگاکھنڈ مشری دیاں ڈلیاں 2003 وچ پڑھن والیاں کول منجا۔

ایہناں بولیاں نوں موضوع مطابق ترتیب دتی گئی ہے جیویں آپنی کتاب لوک گیتاں دے سماجی ویردے (2003) وچ میں اوہ لوک گیت شامل کیچے ہن جیہڑے پنجابی سماج دے رشتے ناتیاں بارے ہن۔ رشتے ناتیاں بارے ایہناں لوک گیتاں دا ویردا کرن لکیاں میں کسے لوکائی دے سوچن ڈھنگ جاں ماڈل دا آسرا نہیں لیا بلکہ اپنے منڈھلے ڈھب اتے سوجھ مطابق ویردا کرن دا جتن کیچا ہے۔ ایسے طرحاں میری کتاب ”نئی نیند نا آوے“ (2004) سنگریہہ وچ گلگناں دے لے گون سہاگ، گھوڑیاں، سٹھدیاں اتے ہیریاں توں علاوہ پریم گیت، ماہیا اتے دوہے گیت روپ وی شامل کیچے ہن۔“

س:- ”ماد پوری جی! کیہ لوک ادب وچ کجھ بالاں لئی وی ملیا تہانوں؟“

ج:- ”بالکل، بہت کجھ ملیا جی۔ میریاں دو کتاباں ”پھلاں بھری چنگیر“ (1978) اتے ”ککلی کلیردی“ (2008) وچ میں بالاں اتے منڈھنے دے لوک ادب نوں پیش کیچا ہے۔“

س:- ”لوک ادب دے کھیتر وچ کیتیاں سیواواں بدسے تہانوں کوئی مان سمنان وی ملیا ہے؟“

ج:- ”منوجی! مینوں پانٹھکاں نے آپنی دل حقتی تے بٹھایا ہویا ہے جس کر کے ادھی صدی توں لگا تار چلایا ہویا ہاں۔ سرکاری غیر سرکاری اداریاں ولوں مان سمنان وی حاصل ہویا ہے۔

سر بوتم پستک (1979) پنجابی بھارتاں لئی، بھاشا دبھاگ پنجاب ولوں۔

سری ہر کرشن پرسکار (1991) ”بھارتی لوک کہانیاں“ لئی، بھاشا دبھاگ، پنجاب ولوں۔

سری ترلوچن سنگھ بھائیپرسکار (1993) پنجابی سٹھ، لائبریاں ولوں۔
 سرومنی پنجاب بال ادب لیکھک پرسکار (1993) پنجاب سرکار ولوں۔
 سرجیت رام پوری پرسکار (2003) پنجابی لکھاری سبھا، رام پور ولوں۔
 ایم ایس رندھاوا پرسکار (2005) ”مہک پنجاب دی“ لئی، بھاشا وبھاگ پنجاب ولوں۔
 دوئدر ستیا رتھی پرسکار (2006) پروفیسر موہن سنگھ میموریل فاؤنڈیشن لدھیانہ ولوں۔
 کرتار سنگھ دھالیوال میموریل پرسکار (2006)، پنجابی ادب اکاڈمی، لدھیانہ ولوں۔“
 س:- ”کیہ تہانوں سرکار کسے جاں سنستھا ولوں کھیری کارج لئی کوئی مالہمد دی دتی گئی ہے؟“
 ج:- ”منو جی! ایہہ کم تاں جگاڑی بندے ہی کردے ہن۔ میں آپنا سارا کم اپنے بل بوتے تے
 کیتا ہے۔ کوئی جھاک ہی نہیں رکھی۔ میں اپنے کم توں مطمئن ہاں۔“
 س:- ”تھاڈے رچے ادب تے کوئی اکادمک کارج وی ہویا ہے؟“
 ج:- ”جی ہاں، پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ اتے پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ دے دوکھوج کار
 میریاں رچناواں اتے میری پنجابی لوک ادب نوں دین دے موضوع تے ایم فل کر رہے ہن۔“
 س:- ”ماد پوری جی، تھاڈے بھلک دے کیہ لچے ہن؟“
 ج:- ”منو جی! دریا تاں وگدے ہی سونہدے ہن۔ قصہ ادب بارے میرا کم کافی ادھورا پیا ہے۔
 میں اوسنوں سرے چاڑھن لئی جٹیا ہویا ہاں۔ پنجاب دے دوہے اتے ماہ بارے اک سنگرہ تیاری وچ
 ہے۔“
 س:- ”لوک ورثے ڈاکٹر یکن اتے اوسدی سانہ سنبھال بارے اجکل کم کر رہے آپنے ہور
 ساتھیاں سنستھاواں جاں پرکھ پڑچول کرن والیاں نوں تسیں کوئی بھجا دینا چاہو گے؟“
 ج:- ”جی، جدوں ایس ایہہ کارج شروع کیتا سی ادوں میڈیا دے اپنے وسیلے نہیں لہدے
 سن۔ پر اجکل تاں ریکارڈنگ کرن دے ان گنت سستے تے سوکھے وسیلے عام لہدے ہن۔ بے شک ہن
 ساڈے بہت سارے بزرگ چلانا کر گئے ہن۔ پر ہالے وی پنڈیں تھائیں جا جا کے پتہ کیتا جاسکدا
 ہے تے ویڈیو گرافی دے ذریعے، جتھوں وی مل سکن، ایہہ لوک گیت ریکارڈ کر لئے جانے چاہیدے
 ہن۔ نہیں تاں جیہناں گیتاں دا ایس کنیں سن کے آئند مانیا ہے، اوہ آؤن والے ویلے وچ صرف
 کتابی ذکر ہی بن کے رہ جاوے گا۔ کجھ ادارے جاں پرکھ پڑچول کرن والے سوجھوان سنستھا روپ

کدے نہ مٹ سکن والی، دلاں دی سانجھ

میرا جنم 10 جنوری 1935ء نوں پنڈ درکالی خورد، تحصیل گوجرخان، ضلع راولپنڈی وچ ہویا۔ ایہہ پنڈ لگ بھگ 250 رلوں ملویاں ذاتاں والے ہندو سکھ آتے مسلماناں دے وسیکاں دا پنڈ سی۔ ساڈے پنڈ دا مونہہ نہاندرا بلنگل غیر جانبداری دی جیوندی جاگدی اک مثال سی۔ ساڈے پنڈ دے لوک ذات پات، مذہب رنگ دے وکھریاں تو اُپر اٹھ کے رہندے سن۔ دیوالی، وساکھی، لوہڑی عید وغیرہ ہر تیوہار سبھ لوک بڑے پیار آتے جوش و خروش نال اکٹھے مناؤندے سن۔ اوہ ہر اک دی خوشی وچ، غمی وچ دلوں شامل ہوندے سن آتے بڑے ہی ہمتا والے ماحول وچ رہندے سن۔ ساڈا مہر مشہور نندا کھتری پروار سی۔ میرے لکڑ دادا سردار گلاب سنگھ نندا آتے اوہناں دے سہتر مطلب میرے پڑدادا سردار عطر سنگھ نندا پنڈ دے آتے آل دوالے دے علاقے دے منے پرمنے جی سن۔ پھر میرے دادا جی سردار جودھ سنگھ نندا دا سارے علاقے وچ بہت مان تے آدرسی۔ میرے پتا جی سردار ہری سنگھ نندا فوج وچ افسر سن آتے پہلے جنگ عظیم وچ اوہناں دی بے مثال آتے لاطانی قربانی دیکھ کے برٹش گورنمنٹ نے اوہناں نوں بہت مان تے آدر دتا سی تے فوج توں ریٹائر ہون مگروں اوہناں دیاں سماجی سیواواں، نگر وسیکاں وچ عزت مان دیکھ کے وقت دی حکومت نے اوہناں نوں ”سردار بہادر“ دا خطاب دتا سی۔ 1912ء وچ میرے پتا جی نے پنڈ وچ بہت ہی سوہنا دو منزلہ مکان بنایا سی، جس وچ سنگ مرمر، پتل، ہاتھی دند دی کشید کاری آتے قیمتی لکڑی دی سجاوٹ خوبصورت ڈھنگ نال کیتی گئی سی آتے ایہہ مکان کھتیاں دا چوبارے والا گھر دے نال مشہور سی۔

میرے پتا جی بہت ہی زندہ دل جی سن۔ پڑھے لکھے ہون کر کے اوہناں دا اپنے مگر وچ آتے آل دوالے دے علاقیاں وچ بہت مان آتے آدرسی۔ اوہ بہت ہی سؤنی حیاتی لنگھاؤن والے انسان سن۔ اوہناں نوں شکار کرن، چوپٹ کھیڈن، گھول کھیتی کرن، شکاری گتے رکھن، سائیکل چلاؤن وغیرہ

پٹھوہار علاقے نوں ہندوستان دے
دودو وزیر اعظم پیدا کرن دا شرف حاصل
ہے۔ ڈاکٹر من موہن سنگھ کوہلی ہن دے
مان جوگ وزیر اعظم تے جناب اندر
گمار گجرال، پچھلے وزیر اعظم ایسے ہی
علاقے دے جم پل ہن۔

دایہت شوق سی۔ اوہناں وناں وچ دھن پٹھوہار دے لوکاں
نوں بھرے، لگدے، گٹے پالن دایہت شوق سی۔ انہاں نوں
پتے بادام آتے ہور ہت ہی پوشک خوراک کھاؤن دا شوق
سی۔ کئی قسماں دیاں پینڈو کھیڈاں، گھول آتے کشتیاں
ہوندیاں سن۔ چھنچاں پیندیاں سن آتے شرطاں لا کے
مقابلے ہوندے سن۔ ایہو جیہیاں کھیڈاں وچ میرے پتا
جی انعام وغیرہ اپنے کولوں جتن والیاں نوں دیندے سن۔
کھان پین، پہراوے، پروہن چاری پیار، صدق خلوص وچ

ساڈا دھن پٹھوہار علاقہ ہت ہی مشہور سی۔ پٹھوہاری ہت ہی محنتی، مستقل مزاج، آدمی آتے پڑھے
لکھے لوک سن آتے اوہناں نے دیس دی سماجی، سیاسی، مالی آتے ثقافتی خدمات وچ ہت ہی نامنا کھنیا
سی۔ اوہناں نے وپار، سماج، سرکاری آتے غیر سرکاری حلقیاں وچ ہت ہی اچے رتبے حاصل کیتے
سن۔

بلاشبہ اوہناں نے دکھنی ایشیا دے وسیب آتے ترقی وچ ہت ہی بے مثال حصہ پایا سی۔ ایسے
ہی مان مٹے پٹھوہار علاقے نوں ہندوستان دے دودو وزیر اعظم پیدا کرن دا شرف حاصل ہے۔ ڈاکٹر
من موہن سنگھ کوہلی ہن دے مان جوگ وزیر اعظم تے جناب اندر گمار گجرال، پچھلے وزیر اعظم ایسے
ہی علاقے دے جم پل ہن۔ ایہناں توں علاوہ گیانی گرمکھ سنگھ مسافر نو پنجاب دے پہلے وزیر اعلیٰ،
ماسٹر تارہ سنگھ، خشونت سنگھ، جنرل جے۔ جے۔ سنگھ تھل فوج دے موہری، بھائی جودھ سنگھ، جنرل جگجیت
سنگھ اروڑا، نوج سنگھ سرنا، کرتار سنگھ ڈگل، پریم سنگھ سفیر، ڈاکٹر ہرنام سنگھ شن، جگجیت سنگھ انند، ایم۔ ایس۔
اُبرائے، مینکا گاندھی (پہلاں انڈینلی)، پرجمیت سنگھ سرنا، ایشر سنگھ بھانیا، پروفیسر موہن سنگھ ماہر،
پروفیسر موہن سنگھ، بلراج سہنی، دے کوہلی، گلزار، اوم پوری، سنیل دت، پریکھش سہنی، جسونت سنگھ
دتا، موہن سنگھ دیوانہ وغیرہ ایسے ہی علاقے دیاں مہان شخصیاں ہن۔ کئی ہور اگھے شاعراں،
لکھیاراں، ادیباں، سنگیت کاراں نے پنجابی ادب دے خزانے نوں نکونک بھریا ہے۔ جے ہور پچھو کڑ
تے جھاتی ماریے تاں سانوں پتہ لگدا ہے کہ سنسکرت دی رچنا کرن والے رشی پاننی، بھائی ستیداس،
بھائی متی داس، گورو گرنتھ صاحب دی تک بندی، مطلب تنکرا کرن والے، بھائی کور سنگھ، بھائی جوگا

آتے دھوڑے دے عذاب بھوگدیاں اگلے جہان ٹر گئے۔ ویلے دے سیاستدانان دی سوچ صدقہ سدا ہی اوہناں دے مناں وچ ڈرتے خوف چھایا رہیا آتے دونوں ملکاں دے وسیکاں دی اک نہ چلی۔

”لکھ نہ مٹے ہے سخی جو لکھیا کرتار“ دے مہاواک انوسار کسے نوں چت چیتا وی نہیں سی کہ سانوں ایس طرحاں برباد ہوکے، پناہ گزین بن کے ایہہ آؤنا پوے گا۔ خیراوس دی رضا نوں مندیاں پتا جی نے اپنے پیراں تے کھڑے ہون دا جتن کیا آتے مینوں چھویں آتے وڈے بھائی صاحب نوں اٹھویں جماعت وچ سکول داخل کروایا۔ پتا جی نے ہر قسم دا جتن کیا، ہر حیلہ ورتیا پر مالی حالت نہ سدھر سکی۔ اٹھویں جماعت وچ تیرھاں آنے سکول فیس نہ دین کارن، میراناں کٹیا گیا آتے دو سال میں ویلھا رہیا۔ چھوٹے چھوٹے کم کیچے، کیلے دتیچے، موگ پھلی دیتی تے پرائیویٹ طور تے میں دسویں کیتی، ایف کیتی تے پھر بی۔ اے۔ بیٹ ہی چنگے نمبراں تے پاس کیتی تے پھر وکھو دکھ دفتران وچ کلرک دی نوکری کیتی آتے ڈاکخانے مگھے وچ کلرک، پھر امتحان پاس کر کے انسپیکٹر تے پھر پوسٹ ماسٹر بنیا۔

دل وچ تمناسی، لگن سی، پتا جی دا سہنا پورا کرن دی، امیر بن دی، کیونکہ پاکستان وچ اوہناں دا بیٹ اچا مقام سی، عزت سی۔ ایس کر کے پوسٹ ماسٹر دی نوکری نوں تھلا نچلی دے کے میں اپنی ایڈورٹائزنگ ایجنسی کھول لئی آتے رب دی کرپاناں کم بیٹ ودھیا چل گیا آتے جس نوں چھڈ کے میں ہوٹل مندا کھول لیا، مندا ٹریڈنگ، بار آتے ریسٹورنٹ، مندا مارکیٹنگ ٹیٹ ورک وغیرہ کم کھول لئے۔ رب نے میری محنت نوں پھل لگایا تے اچھی شہرت، عزت مان ملیا۔ پھر شادی ہو گئی تے پرمانے دو ہونہار پتراں دی ذات بخشی، جیہناں نے پڑھائی کیتی تے پڑھائی اپرنت میرے نال بزنس وچ شامل ہو گئے۔ سنگیت دا مینوں بچپن تو شوق سی آتے اس طرحاں میں سنگیت دی تعلیم حاصل کیتی تے آل انڈیا پدھرتے میں تن واری گولڈ میڈل جتے۔ سمیا چارک گتی ودھیاں وچ خاص طور تے بھاگ لین لگ پیا آتے کئی ودیک، سماجی شوشل تنظیمیں دا میں پردھان ہو گیا آتے سماج سیوا وچ بیٹ لگن ودھ گئی۔ ہوٹل اینڈ ریسٹورنٹ ایسوسی ایشن پنجاب، دھن پٹھوہار برادر ہوڈ، پنجاب، وشو پنجابی سنسٹا دے پردھان ہون تو علاوہ پنجابی ساہت اکیڈمی دا سرپرست تے کئی ہور سنسٹاواں دا مکھ بنیا تے پرمانا دی بخشیش دی وجہ نال کافی نامنا کھنیا۔ حالات بدلدے گئے تے دونوں ملکاں دے وتیرے

وچ وی فرق ہون لگا آتے ”گفر ٹوٹا کھدا کر کے“ دی کہاوت مُوجب گجھ سالان توں سیاستداناں دی سوچ صدقہ بھائی چارا پیار ودھن لگ پیا کیونکہ دوہاں ملکاں دے آگو سوچن تے مجبور ہو گئے کہ لڑائیاں جنگاں وچ گجھ نہیں رکھیا۔ آخر وچ پیار دی ہی جت ہوندی ہے۔ اوہناں نے دوہاں ملکاں

دے وسدیکاں وی نبض پچھان لئی آتے ہن ماحول ہیئت سکھاواں ہو گیا ہے۔ دوہاں ملکاں دے کلاکار، سوچھوان، ادیب، وپاری، صحافی، جھیاں دے روپ وچ آ رہے ہن، جا رہے ہن۔ ٹیلیفون آ رہے ہن، مخط کتابت ہو رہی ہے، پیار، خلوص، بھائی چارا ودھ رہیا ہے۔

کرکٹ میچ وی ایسے ہی کڑی دے ایگ ہن تے ہن ایہہ سلسلہ ختم نہیں سکے گا۔ پیار دا ہڑھ آ گیا ہے، پیار دی سانجھ ودھ رہی ہے۔

دیسے تاں پاکستان میں عالمی پنجابی کانفرنس، وچ حصہ لین لئی پختالی واری گیا سی تے اج توں دو سال پہلاں میں کانفرنس وچ حصہ لین تو اڈا آپنے پنڈ درکالی خورد جناب رائے عزیز اللہ خان ممبر میشل اسمبلی دے نال گیا سی۔ سردار پریم سنگھ ایڈووکیٹ جاندھر والے ساڈے نال گئے سی۔ پنڈ وایاں نے ساڈی آؤ بھگت ہیئت کیتی۔ اتنا پیار آتے صدق نال ملے کہ میرا روم روم رنی ہو گیا۔ آپنے بارے جدوں میں دسیا کہ ساڈا اتھے ڈبل ستوری مکان ہوندا سی، میرے پتا جی داناں سردار ہری سنگھ نندا سی تاں اوہناں وچ اک بزرگ آکھن لگا کہ اس طرحاں نہ آکھو پتر جی، ”آکھو کھتریاں نا چوبارے والا گھر“ کتھے ہے۔ دیکھدیاں دیکھدیاں سارا پنڈ اکٹھا ہو گیا تے اوہناں وچ اک بزرگ عورت آکھن لگی ”دے توں دھنوتی نا پتر ایس؟“ میرے ہاں کہن تے اوس مینوں گلو کڑی وچ لے لیا تے اوہ میرا متھا ہی واروار نہی جاوے تے رج کے پیار وچ کھیوی ہو گئی۔ مینوں وی ایوں محسوس ہو یا جیویں مینوں آپنی ماں مل گئی ہووے۔ پھر وچ ہی اک بندہ آکھن لگا کہ ”پتر جی ٹساں نی ساڈے پاس اک امانت پئی ہوئی اے“۔ میرے کھن تے اوہ سنگ مرمر دیاں دو پڑیاں مطلب سلیمز لے آیا

تے میرے اگے لیا رکھیاں۔ ایہہ دووے پڑیاں چار چار اچھ موٹیاں جیہناں تے اُردو وچ میرے پتا جی، چاچا جی، دادا جی تے پڑا دادا جی دا ناں تے سنہ 1912ء لکھیا سی۔ سلیمز دیکھ کے میں متھا ٹیکیا تے میریاں بھٹھاں نکل سکھیاں۔ سارے پنڈ واسی وی غمزہ ہو گئے تے رون تو نہیں رہ سکے۔ ہن اوس مکان وچ ایڈھروں کرنال توں ٹار علی آتے اوس دا بھرا رہے ہن تے اوہناں نے کندھاں پا کے وٹھیاں پائیاں ہوئیاں ہن۔ ایہہ اک عجوبہ سی، کرامات سی جاں جادو سی۔ مینوں چت چیتا وی نہیں سی کہ ایہہ تالیاب ٹھہ مینوں ایس طرحاں اوتھوں ملے گا۔ جدوں رائے صاحب نے اوس نوکر، جو میرے پتا جی کول کم کردا سی، پچھیا کہ اوس نے ایہہ سلیمز کیوں سنبھال کے اپنے پاس رکھیاں ہوئیاں سن تاں اوہ کہن لگا کہ اوس نوں ”اللہ ولوں الہام ہو یا سی ایہناں دے خاندان وچوں اک نہ اک دن ضرور کوئی آدے گا“۔ ایہہ سن کے اسیں سارے حیران ہی رہ گئے۔ میں ایہہ ٹھہ لے کے پنڈ دی مٹی نے کے، پنڈ والیاں دا شکر یہ ادا کر کے واپس اپنے دیس پرت آیا۔ ہن تک میرے جماعتی ماسٹر عبدالکریم دے خط آؤندے ہن جیہناں دا میں بڑے پیار نال جواب دیندا ہاں۔ ایسے طرحاں اودھروں دی کئی لوک ہن آ رہے ہن، تے اپنے پنڈاں وچ جا رہے ہن۔ ایہہ بہت چنگی شروعات ہے تے ”دیر آئے درست آئے“ دی پرانی کہاوت موجب ایہہ بہت ہی سلاہن جوگ قدم ہے۔ اس وچ دونوں ملکاں دے وسیکاں دی ہی بہتری ہے۔

ایہہ سانجھ پیار دی سانجھ ہے، دلاں دی سانجھ ہے کہ دے نہ ٹنن والی چاہت دی سانجھ ہے۔ میں جناب سفیر رامہ صاحب نوں دلوں مبارک آباد دیندا ہاں جیہناں نے اپنا وڈا آدم کر کے ایہہ ”سانجھ“ میگزین شروع کیتا ہے تے کئی ملکاں وچ وسے پنجابیاں دی ساڈیاں کڑیاں نوں جوڑن دا جتن کیتا ہے۔ میں ڈاکٹر جگتار دھیمان تے خاص تے ڈاکٹر منوشر مانوں، جاوید ٹوٹا ہوراں نوں تے امت کور جی نوں وی ودھائی دیندا ہاں، جو سانجھ دی کامیابی لئی سر توڑ جتن کر رہے ہن۔ میری سچے دلوں رب اگے ارداس ہے کہ اس ”سانجھ“ نوں پکیاں کرن لئی ساڈے ساریاں تے اپنا مہر بھریا ہتھ رکھے۔

وچھڑے بجن نیڑیوں تکیاں۔ پروفیسر سردار سوز

تھاں: کانٹی نینٹل ہوٹل پھیالہ۔ سماں: نماشیں دا۔ لکھاریاں دی محفل جی ہوئی ہے۔ ہولی ہولی لکھاری پوڑیاں چڑھدے ہوئے خاص کمرے وچ اکٹھے ہو رہے ہن۔ شعر و شاعری چل رہی ہے۔ نالو نال پیالیاں دے شوقین جام نال جام لکرائی جا رہے ہن۔ جیہڑے نہیں پیندے، کولڈ ڈرک نال دل پرچا کے گلاں باتاں وچ حصہ لے رہے ہن۔ اچانک ای ایس طرحاں آہٹ آؤندی ہے جویں کوئی بندہ بڑے سچ نال پوڑیاں چڑھا آ رہیا ہووے۔ ٹپ۔۔۔ وقفہ۔۔۔ ٹپ۔۔۔ وقفہ۔۔۔ ٹپ۔۔۔ کمرے وچ بیٹھے متراں دا تجسس ودھدا ہے۔ اچانک ہی سارے متر ”سوز صاحب سوز صاحب“ کہندے ایس شخصیت دے آدر وچ کھڑے ہو کے اگل واٹھھی ملن لگدے نے۔ سوز صاحب نوں کجھ ساہ چڑھیا ہویا ہے۔ تے پھر ہیکے گوئجن لگدے نے پر پروفیسر سوز خاموش ہن۔

”پروفیسر صاحب محفل وچ آؤن تے تہاڈے چہرے تے عجیب خاموشی تک رہیا ہاں۔ ایہہ میرا بھلیکھا اے جاں سچ اے۔۔۔“ میں پچھدا ہاں۔

”ٹھیک آکھدا این پتر۔۔۔ پنجابی ادب لئی اک بری خبر اے۔ امرتا چلی گئی اے۔۔۔“

”اچھا“ سارے اواک رہ جانڈے ہن۔ کمال دی گل ہے کہے نوں وی نہیں پتہ کہ امرتا پریتم چلی گئی ہے۔

”ہن ساڈے درگیاں دی واری اے۔۔۔“ پروفیسر سوز کے ڈونگھی سوچ وچوں دانشوراں والی بولی بولدے نے، ”ایہہ جگ چلو چلی دا میلہ اے۔۔۔ ایہہ دنیا رنگ منچ اے تے اسیں سارے ایہدے پاتر ہاں۔ کسے پاتر دا چھوٹا رول ہندا اے تے کسے دا وڈا۔ آپو آ پنے رول نبھا کے زندگی دا ڈرامہ ختم ہو جاندا اے۔ خیر۔۔۔ تسیں مجلس جاری رکھو۔۔۔“ کہہ کے پروفیسر سوز میرے نال دی خالی کرسی تے بہہ گئے۔ بڑی دیر ادبی گلاں ہندیاں رہیاں۔

۔۔۔۔۔ اچانک ہی 21 اپریل، 2008 نوں پنجابی ساہت سبھا پھیالہ دے پردھان پرسپیل موہن سنگھ

ج: میری پہلی رچنا ”دوکان“ سی۔ ایہہ نظم پروفیسر موہن سنگھ نے ۱۹۵۹ء وچ اپنے رسالے شیخ دریا وچ چھاپی سی۔ دوکان اولاد دی علامت ہے جس توں ماپے بھوکھ وچ لاینا چاہندے ہن۔
س: نظم کوئی دے نال نال ناول، کہانی، تبصرہ اتے کئی ہور ناں کھتر اں نال جڑن دا سبب کیوں بندا گیا؟

ج: جدوں کوئی لکھاری کسے اک ودھا جاں کھتر نوں چھڈ کے دوجی ول جاندا ہے تاں ایہدا ایہہ مطلب نہیں ہندا کہ اوہ اپنے مقصد وچ قیل ہو گیا ہے۔ اصل وچ جیہو جیہا خیال، ولولے جاں جذبات اوہدے ذہن اندر پیدا ہندے رہندے ہن، اوہناں نوں اوس دی قلم اوہو جیسے ڈھکویں روپ جاں صنف وچ اپنے آپ ڈھال دیندی ہے۔ میرے نال وی انج ہی واپردا گیا ہے۔ جیہڑی گل میں نظم وچ نہیں کہہ پایا، اوہ دوجیاں ونگیاں وچ آکھی ہے۔ ایہہ لکھاری دے دس دی گل نہیں ہندی۔ میں ایس نوں سچ قدرتی ورتارا سمجھدا ہاں۔

س: اپنے پچھو کڑ ہارے مختصر واقفیت مہیا کرواؤ؟

ج: میں ابرا خاندان نال تعلق رکھدا ہاں۔ میرا جنم 7 اکتوبر، 1939ء دا ہے۔ ”سوز“ میری گوت نہیں تھلے ہے۔ میرے شاعر پتا سر موہن سنگھ ابرا سن سنٹالی توں بعد پر یوار سمیت پشاور توں سکندر دی طرحاں خالی ہتھ بہار آ گئے سن۔ اتھے ساڈے رشتے دار سن۔ پھیرا ہتھوں اڑیہ، بنگال قیام کردے ہوئے اخیر پٹیالے دے راگھو ما جے محلے وچ نکانا بنا لیا۔ پٹیالے آ کے میں بچپن وچ ہی اک مسیت وچ اردو دی تعلیم حاصل کیتی۔ پھر کجھ وڈا ہویا تاں چھاپے خانے وچ کمپوزنگ کرن لگا۔ میں تقریباً ساری تعلیم پرائیویٹ ہی حاصل کیتی۔ ایم اے وچ یونیورسٹی وچوں پہلے نمبر تے آیا تے انگریزی دے پروفیسر دے طور تے ریٹائر ہو یا ہاں۔

س: تمہیں اپنی ادب رچنا راہیں دو جے لکھاریاں نالوں کیہڑی دکھری گل جاں تجربہ کیتا ہے؟

ج: ایہہ پتہ لگاؤ تاں تنقید نگاراں دا کم ہندا ہے۔ پھر وی میں اپنے موجب دس دیندا ہاں کہ میں نویں تجربے کردا ہی رہندا ہاں۔ محاورہ اتے بولی دے انداز پکھوں نواں تجربہ کیتا ہے۔ ایس انداز وچ پوٹھو ہاری جاں پشاور دی محاورہ ہے۔ پٹیالوی لہجہ وی۔ آہنیاں ریکھا چتراں دیاں کتاباں ”خاکے“، ”آدی ابرق دے“ اتے ”دھیاں وارث دیاں“ توں علاوہ دو جے مضموناں وچ وی اس کھتری محاورے دی درتوں کیتی ہے۔ اپنی ہنے ہنے کھل کیتی کتاب ”بات اک برکھ دی“ وچ میں پنجابی

ساہت وچ پہلی واری ”بھاڑا برادری“ نوں پیش کیا ہے۔ ایہہ وی اک وکھری قسم دا تجربہ ہے۔
 س: تمیں اک تبصرہ نگار دے طور اُتے وی آپنا مقام رکھدے ہو۔ پنجابی تبصرے اُپر ایہہ دوش لگ
 رہے ہن کہ ایہہ الاروادی ہو گئے ہن جس نے پنجابی ادب نوں نقصان پہنچایا ہے۔ تہاڈا ایس بارے
 وچ کیہ نظریہ ہے؟

ج: میں پنجابی دے اجوکے تنقید نگاراں توں بہت پریشان ہاں۔ پنجابی دے بوہتے ”ڈاکٹر“ ڈاکٹر
 نہیں، نرے ”مریض“ ہن۔ ایہناں وچ نیم حکیمان دی گنتی ودھیری ہے۔ میں کئی ایجیے ”ڈاکٹراں“
 نوں جاندا ہاں جہاں چلماں بھر بھر کے ڈگریاں حاصل کیتیاں نے۔ میری ایہناں نال کوئی نجی رنجش
 نہیں پر ماں بولی پنجابی نال دھوکھا کرن والے پکھپاتی تنقید نگاراں جاں تبصرہ نگاراں نال میرا
 وچار دھارک ورو دھ ضرور ہے۔

س: ایس گل نوں ہور ودھیرے صاف کرو۔

ج: میں نجی حوالے نال گل کر رہیا ہاں۔ میں پنجہ توں ودھ کتاباں دی رچنا کر چکا ہاں پر کجھ اک دو
 ودواناں نوں چھڈ کے کسے نے ایہناں دا نوٹس نہیں لیا۔ ڈاکٹر عطر سنگھ نے مینوں اک واری کہا سی
 کہ جدوں ایجیے ودوان جاں تنقید نگار تہاڈیاں رچنداواں بارے چپ سادھ لین تاں سمجھو اوہناں لئی
 تہاڈی رچنا پریشانی دا کارن بن رہی ہے۔ گھبراؤن دی لوڑ نہیں۔

س: زندگی کوڑے مٹھے تجربیاں دا ناں ہے۔ تہانوں آپنی زندگی وچ کوئی ایجیہا خاص احساس ہویا
 ہووے؟

ج: میری زندگی ہے ای کوڑے تجربیاں دا ناں۔ مٹھے تجربے گھٹ نصیب ہوئے۔ اک کوڑا تجربہ دسدا
 ہاں۔ میں کئی ورہیاں دی لمی گھالنا توں بعد آپنا پی ایچ ڈی دا تھیسز لکھیا سی، پر جدوں میرے اُستاد
 گائیڈ نے میرے تھیسز اُتے خواہ مخواہ اعتراض لگاؤنے شروع کردتے۔ میں درست کردا، پھر ہور نواں
 اعتراض لگ جاندے۔ میں ۱۵ صدے دا شکار ہو گیا۔ میں سردیاں دی اک رات نوں اپنے گھر دے
 ویڑھے وچ ساری رات ایس تھیسز دا اکلا اکلا ورقہ اپنے ہتھیں ساڑیا تاں کدھرے جا کے مینوں
 تسکین ملی۔ ورنہ میں وی اج ڈاکٹر ہندا۔ میرا ناول ”کولاج“ میرے او سے دکھانت اتے فرسٹریشن دا
 ہی آئینہ ہے۔

س: تہانوں اپنے کبھڑے ناول دا کبھڑا کردار سمجھ توں چنگا لگدا ہے؟

ج: سارے ہی۔ ہر پاتر دا آپو آپنا رول ہندا ہے اتے تسمیں ایس پاتر نال کے نا کے روپ وچ جڑے ہوئے ہندے او۔

س: تہانوں ساہت رچنالی کبھو جیہا ماحول لوڑیندا ہندا ہے؟

ج: ویسے تاں اکانت ورگی کوئی ریس نہیں ہندی۔ پھیر وی جے گھر بہہ کے لکھ رہیا ہوواں تاں بیوی ایس کم وچ پورا ہتھ وٹھاؤندی ہے۔

س: آپنے پر یوار بارے دسو؟

ج: دو بیٹے گنمیت تے شلچوت نیں۔ دوویں باہر سیٹ نے۔ پٹیالے میں تے میری پتی پریم کور ہی رہندے ہاں۔

س: آخری سوال، تہاڈی نظر وچ سماج وچ لکھاری دا کیہ رتبہ ہے؟

ج: جدوں سرجیت سنگھ سیٹھی دی موت ہوئی سی تاں جالندھروں ہر نام داس صحرائی اچھا اپنے متر لکھاری دے بھوگ تے آیا۔ جدوں اوس نے گنتی دے بندے دیکھے تاں اوس نے پنجابیاں نوں من پکے دی گالھ کڈھ کے لعنت پائی کہ جس لکھاری نے اپنی ساری عمر اپنے پنجاب دے لیکھے لائی ہووے تے ایس دے بھوگ تے ایہہ حال؟ پنجابی زبان دا تاں ایہناں مرجیوڑیاں کر کے ہی زندہ ہے۔ سانوں قوم دے اسریاں دی تن، من تے دھن نال مدد کرنی چاہیدی ہے۔

تے 25 اپریل، 2008 نوں جدوں گرو دوارہ موتی باغ وچ پروفیسر سوز دے اتم ارداس سے! ایس عظیم قلمکار دی وفات اُپر کھ منتری پنجاب سرپرکاش سنگھ بادل دے پر یوار بیجے شوک متے پڑھے جا رہے سن۔ پروفیسر سوز ہوراں دے بھرا ہر بنس سنگھ تے دو ندر سنگھ، بھیناں پرکاش کور تے امرت کور، مسز سوز (پریم کور)، دوویں بیٹے گنمیت تے شلچوت، نیڑے دور دے ہور سکے سنبھدی اتے خاص کر کے پنجابی ادب نال جڑیا اوہناں دا لکھاری بھائیچارا خالی خالی اکھاں نال پروفیسر سوز ہوراں نوں لہہ رہیا سی پر سوز غیر حاضری۔ مکان اک خالی جیہا ناول لکھن والا دنیا دے مکان نوں خالی کر چکا سی۔

ہن جدوں وی نجی لائبریری ول سرسری نظر ماردا ہاں تاں سوز صاحب ولوں بھیٹ کیتے گئے ناول ”دیس بگانہ ہے“ نوں سچ سبھاوک کڈھ کے پھولن لگ پیندا ہاں۔ پہلے ہی صفحے تے کبیر صاحب دا واک ہے، ”رہنا نہیں دیس بگانہ ہے۔“

ان ڈٹھے دیس دا باشندہ بن چکے پروفیسر سوز کڈے دور درشن سن

بیبا کلونٹ

ایہو جیہا سی لال سنگھ دل

اج توں کئی ورھے پہلاں۔۔ نہ میں اوسدی کوئی تصویر دیکھی سی تے نہ ہی کدے اوہنوں میں ملی ساں۔ بس اوہدیاں لکھتاں وچوں ہی اوہنوں تکیاں سی تے تمنا سی کدے کدھرے میں ملاں جاں دیکھاں۔

بھاجی گرشن سنگھ نال کم کردی ساں ادوں میں۔ موت۔ در۔ موت نائک جیہڑا اوہناں دناں وچ لوکاں دیاں دلاں دے اندر دھسیا پیا سی۔ اک بڑے خونخوار ات وادی وی ماں دا رول سی میرا تے میرا نام جیدی سی۔ اسیں ماچھیواڑے دے علاقے دے کسے پنڈ وچ نائک کیتا۔ پروگرام ختم ہون توں بعد میں کابلی کابلی پنڈال وچوں باہر نکلی بس پھرن لئی۔ لک روڈ تے جا رہی ساں تاں چارے پاسے فصلاں نال بھرے کھیتاں تے شام دا ہیرا پسر رہیا سی۔ اچانک پتہ نہیں کبھڑے پاسیوں اک بندہ آیا ماڑو جیہا۔۔ رلیا ہو یا مدھرا قد۔۔ پکا رنگ۔۔ چہرہ جھڑیاں نال بھریا ہو یا۔ ڈوٹ کپڑے تے ہتھ وچ نک جیہا کالے رنگ دا بیگ۔۔ اوہ میرا راہ روک کے کھڑا ہو گیا تے مینوں افسراں دا نگ حکم دتا۔

”جیدے توں اگے نہیں جاسکدی“

اک دم میں اوہدے ول دیکھیا۔

”کیوں“ اچے میرے منہ وچ ہی سی کہ اوہ آپے بولن لگ پیا۔۔

”آ دیکھ میرے پنڈے تے زخماں دے نشان“

اوہنے اپنی میلی جیہی قمیض نوں گلے توں اتار لیا تے پجامہ اپر چک کے لتاں باہاں تے کالے ہو چکے ڈھیر سارے نشان دکھاؤندا پھر جوش وچ بولی گیا۔

”دیکھدی ایں، ایہہ زخم اچے مساں ہی سکے۔ اج پھر ہرے کردتے توں جیہڑا اتہاس اج سٹیج تے

دکھایا اے۔۔ تینوں کیہ نہیں پتہ ہڈیں ہنڈایا اے۔۔ پر کمال سی توں۔۔ تیری سلامتی دی دعا منگدا ہاں۔ پچھلے مہینے اجیر شریف دی درگاہ تے گیا ساں۔ درگاہ توں میں اک نگ لے کے آیا ہاں۔۔ مینوں ہن تک صرف دو ہی عورتاں چنگیاں لکیاں نے۔۔ اک جھانسی دی رانی تے دوجی درگا بھابی۔ ایہناں دیاں مڑیاں قبریں لبھن پھر دا ساں۔۔ اج تہی وی ایہناں وچ شامل ہو گئی۔ کئی دیر دا ایہہ نگ میں اپنی جیب وچ لئی پھر دا ساں۔۔ اج ایس نگ نوں مسان منزل ملی ہے۔۔“

اوپنے اپنی گوتی دی اندرلی جیب وچوں کئے جیبے موم جامے دے لفافے وچوں کچ دا چٹا نگ کڈھیا تے میری تلی تے رکھ دتا۔

”ایہنوں مندری وچ مڑھا کے انگل وچ پالینا“

اینا کہہ کے اوپنے میرا راہ چھڈ دتا تے جھونے دی پرالی نوں لگی آگ والے دھوئیں نال دکھدے کھیتاں وچوں لنگھدا میریاں اکھاں توں اوپلے ہو گیا۔

پترکاری تے نالکاں وچ کم کرن کر کے ایہو جیسے چاہ واند اکڑ ملدے ہی رہندے ہن۔ ایس لئی اوس دن میں اوس واپری نوں وی کنھیر تال نالیا تے نگ نوں پرس وچ سٹ کے گھرنوں آ گئی۔

ایس گھنٹا توں تن کو مہینے بعد پنجابی بھون لدھیانے وچ کسے سٹھ ولوں لال سنگھ دل داسمان سی تے ایس پروگرام وچ مینوں وی شاعری پڑھن لئی بلایا گیا سی۔ لال سنگھ دل دی اک جھلک دیکھن دی تمنا۔۔ اوہدیاں کوتاواں۔۔ جیہڑیاں میرے دماغ وچ ہر ویلے طوفان مچاؤندیاں سن۔ میں سارے رتھویں چھڈ کے پنجابی بھون پنچی۔ کوئی حد نہ رہی میری حیرانگی دی کہ اوس دن اجیر شریف دی درگاہ توں لیاندا نگ دین والا بندہ لال سنگھ دل سی جیہوں میں بڑے ورہیاں توں پڑھ رہی سی تے ملن دی خواہش سی۔ اوس دن فنکشن توں بعد جد مینوں ملیا تاں پہلاں ایہو پچھیا،

”نگ مندری وچ مڑا لیا سی؟“

”بس اج ایہتوں جا کے۔۔“ میں آکھیا۔

اک وار اوہنوں میں سمرالے ملن گئی۔ ٹرک یونین دے وڈے وڈے تے اوہ اپنے اک بھائیوال نال لکڑی دے کھوکھے تے چاہ دا کم کردا سی۔ ٹرکاں دے ڈرائیوراں کنڈکٹراں نوں کوڑی چاہ بنا کے دیندا تھاں تھاں توں جوٹھے گلاس لبھدا پھر دا۔۔ تے بڑی رات گئی اوہناں توں دو دو روپے وصولدا تے اوہناں دیاں الٹیاں سدھیاں چنگیاں گلاں دی سندا۔ کہندے ہن اک داری اوہنوں پنجابی

ٹریوں وچ کلاس فور دی نوکری مل چلی سی پر ہلواروی کہن لگا۔

”دل ساڈے نالوں وڈا شاعر ہے۔ اوہ ساڈے پٹھن لئی کرسیاں صاف کردا پھرے تے سانوں پانی

پلاندا پھرے، ایہہ ساڈے توں برداشت نہیں ہوتا۔“

بھلا جے ایہہ نوکری اوہنوں مل دی جاندی تاں کیہ سی۔ اے سی وچ تاں پٹھدا۔۔ بھکھدیاں دو پہراں

نوں سڑداتے رلدا تاں نا۔۔ بکھویں تنخواہ تاں ملدی۔۔ دو دو روپے لئی اوہنوں دو ککے دے چنگے

ہوئے ڈرائیوراں دیاں پھنپاں تاں نہ کرنیاں پیندیاں۔

جدوں اوس دن اوہ مینوں آپنے گھر لے کے گیا، اوہدے میانی نماں کمرے دیاں بھینٹیاں پوڑیاں

چڑھن لکیاں، پوڑیاں دے نال بنی اوہدی بھر جائی دی ہاتھی جڈی مجھ نے تازے گوہے نال لڑی

پونچھ میرے کپڑیاں تے ماری تے میری گلے توں لیکے تھلے تک ساری قمیض گوہے نال لڑ گئی۔

اوہ بڑا دکھی ہو یا تے غصے وچ بولن لگا۔

”بے مینوں پتہ ہندا کہ ایس بھینٹری جیہی بدھی والی نے ایہہ کارا کرنا اے تاں میں لہوں پہلاں ہی

چار ٹوبے مار کے رکھدا۔۔ بھلا ایہو جیہے جانور نوں دی کیہ کرنا اے جیہوں آئے گئے دا وی پتہ نہیں

لگدا۔“

اوہدی نیویں جیہی چھت والا کرہ تھاں تھاں توں سلایا پیا سی۔۔ سارا سماں اکھڑیا اکھڑیا۔۔ اک گٹھ

وچ میلے کھلے کپڑیاں دا ڈھیر۔۔ سیونک کھادیاں کتاباں تے بے شمار چٹھیاں۔۔ منجے تے سردے والا

ورگی وچھی چادر تے پھلکاری دے چند والی گدولا بنی رجائی۔ ایہو جیہے عالم وچ دی مینوں اوس دن

بہت چنگا لگا اوہدے مونہوں اوہدی جتی زندگی دی کہانی سن کے۔ بار بار میریاں اکھاں وچ پانی تیردا

وکیہ اوہ تھوڑا چپ ہو جاندا تے میرے چہرے توں وی کوئی ایہو جیہی کہانی پڑھن دا جتن کردا۔ اوہنے

میرے توں وعدہ لیا کہ میں جدوں وی آپنی ٹیم نال سمرالے وچوں لنگھاں اوس نوں ملے بنا نہ جاواں۔

شام لدھیانے پرتن ویلے جدوں اوہ مینوں اڈے تے چھڈن آیا تے بازار وچوں لنگھدیاں میں اک

دوکان توں تحفے دے طور منجے تے وچھان لئی گوہڑے رنگ دی چادر خرید کے دتی تے کہیا کہ لہوں

اج ہی وچھا لینا۔“

اگلی وار جدوں اوہ مینوں غدری باپیاں دے میلے تے جلندھر ٹکریاں تاں میں پچھیا کہ چادر منجے تے وچھا

لئی سی جاں نہیں۔ میری گل سندیاں نال اوہ تھوڑا جیہا مسکرایا تے آکھن لگا۔

”چنڈی گڑھ توں زپہادت نے آؤنا اے مینوں ملن۔ میرے تے کوئی ڈاکومینٹری فلم بناؤنی اے۔۔۔ بس میں اوہنوں ہی اڈیکدا پیا ہاں۔۔۔ بس جس دن اوہنے آؤنا ہويا اوہ سے دن وچھا لیتی اے میں۔۔۔“

اوہناں دتاں وچ میں دلش سیوک اخبار دا کم کردی ساں۔ اک پورے چچ دا کالم لیکھک دیاں چار فوٹو لاکے اتوار دے میگزین سیکشن لئی تیار کردی ساں۔ اوہدے لئی میں لال سنگھ دل دا انٹرویو کرنا سی۔ پنجابی بھون لدھیانے وچ اک پروگرام سی جیہڑا رات نوں ختم ہويا۔ میں بلہیر پروانہ نوں کہا کہ اوہ ایس انٹرویو کرن وچ میری اج مدد کرے۔

ہمیرے ہوئے جد ایس گھر پہنچے تاں چاروں پاسے دھندھ گوڑھی ہو گئی سی۔ سڑک تے لکیاں تیز روشنی والیاں وڈیاں بتیاں وی دیوے دی روشنی وانگ جگدیاں لگ رہیاں سن۔ ٹھنڈ نال سارا علاقہ سن ہويا پیا سی تے ہمیری کالی بولی رات وچ ہتھ نوں ہتھ نہیں سی دس رہیا۔ دل دی نشے پتے کھان والی عادت توں میں جانوساں۔ گھر دا گیٹ کھول دیاں میں آکھیا،

”میں اپنے گھر وچ کسے شرابی نوں وڑن نہیں دیندی تے نہ ہی کسے نوں کوئی نشہ کرن دیندی ہاں۔“

میری گل دا اوہنوں بجلی دے جھکے ورگا اثر ہويا تے اک پل وچ اوہ گیٹ دے باہر گئی وچ چلا گیا۔ میں تے بلہیر نے بڑا روکيا پر نہ نیا۔ بلہیر نے اوہدی بانہہ پھڑلئی تے اندرون کھچیا۔ اوہدے ماڑچو جیسے وجود وچ پتہ نہیں کتھوں لوہے ورگی طاقت آ گئی۔ اوہنے غصے نال بلہیر دی بانہہ اکو جھکے نال پرے نوں سٹی تے منھاں سکناں وچ کابلے کابلے قدم تردا ہويا برف وانگ جی ہوئی رات دے ہمیرے وچ ساڈیاں اکھاں توں اولھے ہو گیا۔ میں گھر دے ویزھے وچ بڑی پریشان کھڑی سی۔ بلہیر دی حیران پریشان۔ تھوڑی دیر بعد میں چپ نوں توڑیا،

”اوہدے کول کوئی بھارا کپڑا وی نہیں ایس ویلے اتھوں سمرالے نوں کوئی بس وی نہیں جاندی۔۔۔ لوہڑے دی ٹھنڈ وچ مر جاویگا اوہ۔۔۔ جان تاں اوہدے وچ اگے نہیں لہدی۔۔۔ ایہہ سارا کجھ میرے سر لگے گا۔ میں اپنے آپ نوں کدے وی معاف نہیں کر سکاں گی۔ توں میرے نال چل آپاں بائی پاس توں اوہنوں لہ لیاہیے۔۔۔“

ایس دور چوک تک تے گھنٹا گھر ول نوں جاندی سڑک تے دور دور تک گھم کے ویکھیا۔ اوہ سانوں کدھرے نالہا۔ بوہت اداس ہوئے گھر مڑ آئے۔ گھر دا گیٹ اچے وڑے ہی ساں کہ اوہ پتہ نہیں

نوں جلدھر فون تے ضرور دسی اے بے دے مرن دی خبر کئی واری فون کیتا پر بھٹرا فون ہی نہیں چک رہیا۔ ہن میں آپ چلا ہاں جلدھر۔۔ میں چاہوئا ہاں جے چار بھرا نہیں تاں اسیں دوویں تاں اوہنوں دفنائیئے۔۔ باہر شے تے اینویں کاواں کتے تے نہ کھاندے پھرن“

”بیبا میں مسیت مسلماناں دے منڈیاں نوں الف۔ بے پڑھاؤن لگ پیا ساں۔ بچے میرے کولوں پڑھ کے بڑے خوش سن۔۔ پر اچ اوہ مولوی کہن لگا منہ متھا سوار کے آیا کرتے کپڑے دی حال دے پا کے آیا کر۔۔ کنجرا توں میرے مونہہ متھے توں کیہ لیما اے۔۔ بیبا میں کل توں مسیجے نہیں جانا۔۔“

”اج نہ پھا دت آئی سی۔ اوہ میرے کولوں عجیب وغریب سوال پچھدی رہی۔۔ مینوں وی چنگا لگدا رہیا۔ پھر اوہ مینوں اپنی وڈی کار تے لے گئی۔۔ نہر دے کنڈھے بیٹھ گئی۔۔ اوہدا ایس طرحاں دا سبھا مینوں چنگا لگا۔۔ عجیب ہے اوہ۔۔ کدے کدے ایہہ سبھ کجھ میری سمجھ توں باہر ہندا ہے۔۔“

ایس طرح دے فون اوہ مینوں کئی واری کردا رہندا۔ اوہنوں جدوں وی کوئی وڈا انعام ملدا میں پر بندھکاں نوں ہمیشہ کہندی۔۔ سارے پیسے لہنوں کٹھے نہ پھڑا دیو۔۔ تھوڑے تھوڑے کر کے دیو۔۔ جاں لہدا گھر وساؤن دا کجھ سوچو۔۔ پیسے دین دی بجائے گھر دا کوئی سامان بنا دیو۔۔ میری کدے وی کوئی نہ سندا۔ رقم جنی مرضی وڈی ہندی، کجھ دنوں وچ ہی ختم۔۔ شیلڈاں توں پتل لاه کے گھر دے بھانڈے والیاں کول وچ دیندا آتے لوئیاں جے کدے دھو کے باہر شکنے پاؤنیاں تاں آڈھی گواڈھی چوری لاه کے لے جاندے۔

اک واری اوہنوں سیہ ہزار دا انعام دوآ بے دے اوہدے باہروں آئے چاہ وند نے وڈے اکٹھ وچ دتا۔۔ میں کیہا کہ ایہہ سارے پیسے غلام محمد گوریے نوں پھڑا دیو۔ اوہ تھوڑے تھوڑے کر کے ہر ہفتے دیندا رہے گا۔۔ نالوں کوئی گوریے نال لاگت بازی والا بول پیا۔

”اکوہی گل ہے“

پچھلے مہینے پنجاب راج بجلی بورڈ ساہت سبھا ولوں اوہنوں سمانت کیتا گیا۔ مینوں سکول وچ پھیراں وچ ڈیوٹی لگن کر کے چھٹی نال سکلی تے سٹیج توں اٹھ کے پچھے آ گیا۔

”توں کتھے سی۔۔ میں تینوں کدوں دا دیکھدا پیا ہاں۔ میں تینوں اچ پارٹی دینی ہے۔۔ بیبا تیری پارٹی دا کیہ اے، 10-15 روپے وچ ہی مک جاندی ہے۔۔“

پروگرام ختم ہون تے اوہنے مینوں چلن لئی کیہا۔ بھارت نگر چوک دے کونے والی پھلاں دی دوکان

تے اوسنے یٹگوہیک دے دووڈے گلاس بنوائے۔ اک گلاس میرے ہتھ وچ پھڑا اوہ اپنے آپ بولی گیا۔

”بیبا پتہ نہیں ہن کیہ ہندا اے، میرے پیٹ وچ کوئی مہینیر سپ اے جیہڑا دنے رات پھنکارے ماردا رہندا اے۔۔۔ مینوں اوہدے پھنکارے بلکن نہیں دندے پئے۔۔۔ اپنے ڈاکٹر۔۔۔ اپنے ساہتکار۔۔۔ ایڈیاں سرکاراں جیہڑیاں میرے مرن مگروں میرے مرچئے پڑھن گیاں۔۔۔ اوہناں نوں کیوں نہیں خیال آدندا میں کنا اڈکھا ہاں۔۔۔ مینوں لگدا ہے مینوں ایس مہینیر سپ نے کسے ویلے وی ڈنگ مار لینا اے۔ میں بوہت تھک گیا ہاں ایہو جیہا بھار ڈھو ڈھو کے۔۔۔ بھلا جے میرا پیٹ پاڑ کے ایس مہینیر سپ نوں کوئی باہر کڈھ دیوے۔۔۔ چندر ماں تک پہنچی سائینسدانی لئی ایہہ کیڈی کووڈی گل ہے۔ میں کجھ چہ ہور جی سکاں۔۔۔ ایس طرحاں میں کدے نہیں سی ہاریا۔۔۔ ایہہ سالی صحت میرے کولوں وں نہیں ہندی۔۔۔ جیسے ایڈیاں ایڈیاں وڈیاں مہماں نال نکران لہیاں۔۔۔ میریاں چور وچور ہوپیاں ہڈیاں وی میرا ساتھ دیندیاں رہیاں۔۔۔ اہج کیہ ہو گیا ہے مینوں۔۔۔ کہندے نے زہر نوں زہر ماردی ہے۔ میرے اندر اپنی زہر ہے۔۔۔ ایس ناگ نوں کیوں نہیں ماردی۔ اہجے میں بہت کجھ لکھتا اے۔۔۔ پر۔۔۔ نہیں۔۔۔ بیبا میں ہار نہیں سکھی۔۔۔ میں مقابلہ کراں گا۔۔۔“

اوہدے کولوں یٹگوہیک پیتا نا گیا۔ بس، دوگٹ بھرے تے باقی دا بھریا بھرایا گلاس چھڈ دتا۔ مینوں گھرنوں تور کے آپ ساہنے شراب دی وڈی دوکان دے پچھلے پاسے بنے حاطے وچ وڑ گیا۔

کجھ دنوں لئی میں پنجاب توں باہر گئی ہوئی ساں۔ رومنگ پین کر کے میں کئی واری کالاں نہیں سندی تے موبائیل پرس وچ ہی رکھ دیندی ہاں۔ میں شام نوں بسڈ کالاں چیک کیتاں تاں اک ہی فون توں چووی گھنٹیاں وچ اوہدیاں جینتی کالاں سن۔ اگلے دن میں پنجاب پہنچدیاں ہی سمرالے گئی۔۔۔ اوہ بوند لیا جیہا پیاسی۔ گل کردیاں بے شک زبان وچوں کدے کدے تھڑک جاندی پر اوہ بولی گیا

”کھتھے چلی گئی سی توں۔۔۔ تینوں فون تے بڑا لہیا۔۔۔ میری موت توں بعد میری زندگی دے سارے پلاں نوں۔۔۔ سارے دکھانت نوں توں اپنے ناکاں وچ ضرور ڈھالیں۔۔۔ بس توں ہی ایہہ سبھ کجھ کر سکیں گی۔۔۔ ہور کسے تے مینوں اکا امید نہیں۔۔۔ دکھ نوں اوہی سمجھ سکدا اے جیسے دکھ خود ہنڈھائے ہوں۔۔۔ کل دا دن میرے لئی شاید چڑھے جاں نہ چڑھے۔۔۔ ہن مینوں تاں مورچہ فتح ہی

لگدا اے“

اوسنے بولنا بند کر دتا تاں میں کئی دیر اوسنوں زندگی نال جوڑن دیاں جھوٹھیاں ترکیباں دسدی رہی پر اوسدے چہرے دی دکھ وچوں زندگی ناں دی روح غائب ہندی جا رہی سی۔ شام نوں میں گھر آ گئی پر اوسدی زندگی دی داستان مینوں بوہت بے چین کر رہی سی۔

اگلی شام اوسدا فون آیا ”۔۔۔ بیبا۔۔۔ میرے اندر جیہڑا پھینر سب سی اوسنے سینکڑے سپولینے پیدا کر دتے نیں اک کولوں میں نہیں سی ہاردا۔۔۔ ہن میں کلاتے اوہ سینکڑے۔۔۔ میں ہار گیا ہاں۔۔۔ میں تے کدے سوچ وی نہیں سی سکدا کہ موت مینوں انج ہرائے گی۔۔۔ میں تاں بُرے توں بُرے حالاتوں وچ وی بس جینا ہی سکھیا سی“

میں اوسنوں کہیا کہ ”بس اج دی رات کٹو۔۔۔ لدھیانے میرے کئی اچھے ڈاکٹر واقف ہن۔۔۔ کل نوں سارے چیک کرواواں گے۔۔۔ میں آپ آ کے آپنی گڈی تے لے جاواں گی۔۔۔“

تے کل۔۔۔ پتہ نہیں سی۔۔۔ سچیں چڑھنا نہیں سی۔ میں تاں ابے لدھیانے ہی ساں۔ سمرالے جان لئی سوچ رہی سی۔۔۔ گوریے ہوراں ڈی ایم سی لے وی آندا۔ حالت زیادہ وگڑ گئی سی۔۔۔ ڈاکٹراں نے اوسدا پیٹ پاڑیا۔۔۔ تے سچیں پتہ نہیں پیٹ وچ کیہ سی۔۔۔ ایوے دوے ہسپتال دے اپنے ماہر واکٹراں دی وی سمجھ توں باہر۔۔۔ اوسناں اک پل وچ پیٹ سی دتا۔۔۔ حیران ہاں کہ اینا وڈا سچ آپنے اندر لے کے کیوں پھر دا رہا سی اوہ۔۔۔ ثابت۔۔۔ ثبوت۔۔۔ میری تلی تے رکھیا اجیر شریف دی درگاہ توں لیاندا کچ دا نگ مینوں کے قیمتی ہیرے جواہرات توں وی مہنگا جاپ رہیا سی۔۔۔ جھانسی دی رانی۔۔۔ بھابی درگا دیاں مڑیاں مسیحاں توں گھم کے آیا تے پھر میرے تک پہنچیا۔۔۔ دل دی حیاتی دے سارے ورھے۔۔۔ پولیس اینا کھدی رہی کہ تے پیا کھل پسینے نال گھٹ تے لہو نال ودھ بھجدا۔۔۔ پنجابوں بہت دور یوپی دے ویران علاقیاں وچ جیہناں پناہ دتی اوسناں پولیس نالوں وی کئی گنا ودھ ظلم کیجے۔ موت کئی واری عین قریب آ کے مڑدی رہی۔۔۔ ظلم دے اتہاس کہندی حکومت اوسدے حق سچ دی آواز نوں خربل دا نام دیندی رہی۔۔۔ اک نہیں اوہ کئی چکیاں وچ پسیا۔۔۔ اک یگ۔۔۔ اک اتہاس جیویا اوس۔۔۔ میں اپنے ناکاں راہیں زندہ رکھاں گی ایہہ سارا کجھ۔۔۔ اوسدی سوچ تے پہرہ دیاں گی جسم ہی تے گیا ہے۔۔۔ اوہ زندہ رہے گا۔۔۔ ہمیشہ۔۔۔ ہمیشہ لئی۔۔۔ ساڈے دلاں دیاں دھڑکنوں وچ!

سینٹرل جیل لاہور وا پرانا رجسٹر

بھگت سنگھ دے اٹھلائی ورٹے ہارے جمن لال جی دے مضمون دا ترجمہ میں اک تون زیادہ وار پڑھیا لے۔ اوہناں نے آخری درج ”بھگت سنگھ وی نوٹ بک“ دا سرسری ذکر کیا لے۔ میں جمن لال جی دا آتے ہندوستان، پاکستان ویاں دو جیاں تاریخ دانان دا وہیان اک رجسٹرول کرانا چاہناں جیہڑا سینٹرل جیل لاہور وچ رکھیا گیا سی تے جہدے وچ پھانسی پاؤن والے قیدیاں دے آخری بیان درج کیجے جاندے سن۔ میرے دوست شمیم مرزا نے جیہڑے طور پر اوج وکالت کردے میں، کئی واری میںوں آپے اک حرا آتے کلاس فیلو چوہدری محمد صدیق (پی سی ایس) دی جہناں نے 2004 وچ وفات پائی اک گل سنائی۔ بقول چوہدری صدیق مجسٹریٹ ہن تون بعد اوہناں دی ڈیوٹی سینٹرل جیل وچ لادتی گئی۔

جس دن کسے قیدی نے پھاپے لگا ہوندا سی چوہدری صدیق جیل جامعے سن آتے قیدی دے پھاپے لگن دی نگرانی کردے سن۔ چوہدری صاحب دا بیان سی پئی کسے دی موت دے ویلے دی آڈیک اوہناں نوں بہت ڈکھ دیرھی سی۔ اوہ ایس وچکار کوئی پرانی کتاب کھول کے بیٹھ جاندے سن۔ اوہناں دنان وچ اوہناں نوں اک پرانا رجسٹر ملیا جہدے وچ پھاپے لگن والیاں دے آخری بیان درج کیجے گئے سن۔ اوہ ورتے پھولدے پھولدے رجسٹروں مارچ 1931 تک پچھانہ لے گئے جتھے اوہناں نے بھگت سنگھ دا اک بیان پڑھیا۔ 23 مارچ نوں پھاپے لگن تون تن دن پہلاں اٹھلائی نے کہیا سی۔ کاش ہندوستان دا کوئی قومی ترانہ ہوندا تے پھانسی دے تختے تے چڑھ کے میں اوہ ترانہ گاؤں۔

23 مارچ پاکستان دا قومی دن لے۔ ایس دن جدوں ایس اپنی آزادی دے آگواں نوں یاد کردے ہاں سالوں بھگت سنگھ تے اڈم سنگھ جیسے پنجابیاں نوں وی یاد رکھنا چاہیدا لے جہناں نے آپنیاں جاناں دے کے آزادی دی منزل نوں ساڈے نیرے کیا۔ اڈم سنگھ جلیانوالہ باغ دے قتل نام

وچ بھگت ہو یا سی، 21 سال بعد اوہنے پنجاب دے گورنر مائیکل اوڈوائرنوں لندن وچ جا ماریا آتے
1940 وچ پھاہے لگا۔ اوہ انگریز دی عدالت نوں آپنا ناں محمد سنگھ آزاد دسدا سی۔

ستمبر 2007 وچ پنجاب دے گورنر خالد مقبول ہو راں نے اعلان کیتا سی پئی بھگت سنگھ دی
قربانی تے اک نمائش لہور دے عجائب گھر وچ ترتیب دتی جاوے گی۔ ساڈے گورنر نے صحیح آکھیا سی
پئی بھگت سنگھ جیہیں نوں صرف 24 سال دی عمرے انگریز حاکماں نے پھاہے لا دتا برصغیر دی آزادی دا
پہلا شہیدی آتے اوس ویلے دے بہت سارے جواناں نے اوہدی مثال دی پیروی کیتی۔

بھگت سنگھ دا جینا مرنا اوہناں علاقیاں وچ ہو یا جیہڑے اج پاکستان دا حصہ نیں۔ اوہ جڑا نوالا
دے کول چک 105 بنگا دے اک انقلابی گھرانے وچ جمیا۔ لہور وچ پڑھائی شروع کیتی تے ایسے شہر
وچ اوہنوں پھاہے لایا گیا۔ پھاہے مونہہ ہنیرے لایا جاندا اے پر رد عمل دے ڈرتوں اوہنوں رات
نوں ای پھاہے لا دتا گیا سی۔ چمن لال جی کہندے نیں کہ انگریزی سامراج دے کاسے اوہدی لوتھ
دے ٹوٹے کر کے پچھلے بُوہیوں راتوں رات گنڈا سنگھ والا لے گئے تے جنگل وچ مٹی دا تیل سٹ کے
اوہنوں پھوک دتا۔ پر سورج نکلدیاں لہور دے لوکاں نوں ایس دھرو دی خبر ہو گئی۔ اوہ گئے آتے شہید
دی ادھ سڑی لوتھ دے ٹوٹے چک کے شہر لے آئے آتے راوی دے کنڈھے اوہناں دا اتم سنسکار
کیتا۔

ہندوستان وچ بھگت سنگھ، اودھم سنگھ آتے آزادی دے دو بے شہیداں دا پورا پورا آور کیتا گیا
اے۔ پاکستان نوں وی مذہبی چھوت چھات دی عینک لہا کے برصغیر دی سائھی تاریخ نوں ویکھنا چاہیدا
اے۔ ایس عینک توں بغیر دوہاں مکاں وچ نصاب دیاں کتاباں آتے دو جی جھاتی پاؤن دی لوڑ وی
اے۔ نفرت آتے جنگ دی صدی لگھ گئی۔ دوہاں مکاں نے نویں صدی وچ پیر رکھیا اے جیہڑی پیار
آتے امن دی صدی ہونی چاہیدی اے۔ قائد اعظم محمد علی جناح نے آکھیا سی، پاکستان آتے ہندوستان
دارشتہ انج ہووے گا جیویں امریکہ آتے کینیڈا دا اے۔ امید اے پاکستان دے لوک جمہوریت، قانون
دی پردھاگی آتے سماجی انصاف جیہے دو بے سُنغیاں دا نگ باہے دا ایہہ سُنغنا وی پورا کرن گے۔ خالد
مقبول ہو راں بھگت سنگھ دی انقلابی حیاتی بارے جیہیں نمائش دا پر بندھ کیتا اے اوہدے وچ سینٹرل
جیل دا، (جیہدا امن کوئی وجود نہیں)۔۔۔۔۔ پرانا رجسٹری رکھیا جاوے گا۔

ایس پرمندر جیت سنگھ

تن پنجاباں دی ادبی رہتلی سانجھ

بنا شک سانجھ کئی پکھاں توں نواں، نوئی کلا تے وکھری ادبی اہمیت والا پرچہ ثابت ہويا ہے۔ بھارت تے پاک وچلے دوہاں پنجاباں دی آپسی سانجھ تاں کئی پدھراں تے پیش ہندی آ رہی ہے پر دوہاں پنجاباں توں وکھرے تے پردیسیں وسدے پنجاب نوں آپنے نال جوڑ کے گل کرنی ودھیرے اہم ثابت ہو رہی ہے۔ پردیساں وچ وسدے پنجاب دی گل ہن تک بھرویں روپ وچ کتے نہیں سی ہوئی۔

سانجھ نوں چھاپن دا اپرالا کرن والے بنا شک تاں پنجاباں وچ ہی رہندے ہن۔ جے امریکہ وچ سفیر رامہ ہے تاں لدھیانے وچ ڈاکٹر منوشرما سولہ، ڈاکٹر جگتار دھیمان ہن، ایہناں دے نال جاوید بوٹا، امت کور، محمد آصف رضا تے ساجد ندیم۔ ایہ اہم گوانڈھیاں دی ٹولی نے اس انٹرنیشنل ادب تے رھتل دی سانجھ دی میہ رکھی اے۔ ہن ایہدے تے ادبی محسبیاں دی خوبصورت عمارت دے نقش اُگھڑ رہے ہن۔ ڈاکٹر منوشرما سولہ تے ڈاکٹر جگتار دھیمان دی آپنی ادبی سوجھ سانجھ دے چلدے رہن دی پختہ گواہی بنی ہوئی ہے۔ جذباتیت توں بچن دی لوڑ ضرور ہے، ایہہ ساڈا دوستانہ بھاء ہی ہے۔ جدوں قافلے تر پین تاں منزلاں دے نقش نمایاں ہون لگ ہی پیندے ہن۔ سانجھ دا چھپنا تاں پنجاباں نوں سانجھے منج تے کھلو کے ہاک مارن دا ہججا ادبی تین ہے۔

(مہینہ دار اگھر۔ مارچ 2008)